

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ

*(Республика илмий-назарий
анжумани материаллари)*

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

**ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ
ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ**

(Республика илмий-назарий анжумани материаллари)

ТОШКЕНТ-2016

35113

Ушбу тўплам Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети томонидан ташкил этилган “ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ” мавзусида 2016 йил 20 октябрда ўтказилган республика илмий-назарий анжумани материалларидан ташкил топган.

Тўплам материалларидан филолог мутахассислар, она тили ва адабиёти ўқитувчилари ҳамда магистратура ва бакалаврият талабалари фойдаланишлари мумкин.

(Мақолаларнинг илмий савияси учун муаллифларнинг ўзлари масъулдирлар)

ТАХРИР ҲАЙЪАТИ:

Сирождидинов Ш.С.	-	ТошДУТАУ ректори
Махмудов Н.М.	-	ТошДУТАУ илмий ишлар бўйича проректори (масъул муҳаррир)
Собиров А.Ш.	-	ф.ф.д., профессор
Йулдошев И.Ж.	-	ф.ф.д., профессор
Лутфуллаева Д.Э.	-	ф.ф.д., профессор
Менглиев Б.	-	ф.ф.д., профессор
Усмонова Ш.	-	ф.ф.д.
Азимов И.М.	-	ф.ф.н., доцент
Дадабоев Ҳ.	-	ф.ф.д., профессор
Қурбонова М.	-	ф.ф.д., профессор
Холмонова З.	-	ф.ф.д.
Абдушукуров Б.	-	ф.ф.н., доцент
Сапарниязова М.	-	ф.ф.н., доцент
Сайидирахимова Н.	-	ф.ф.н., доцент
Аҳмедова Н.	-	ф.ф.н., доцент
Умурзоқова М.	-	катта ўқитувчи

ТАКРИЗЧИЛАР:

Набиева Д.	-	ф.ф.д., Андижон давлат университети профессори
Рихсиева Г.	-	ф.ф.н., Тошкент давлат шарқшунослик институты доценти

Тўплам Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Кенгашининг 2016 йил 17 октябрдаги 3-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Ш.С.СИРОЖИДИНОВ,
ф.ф.д., профессор (ТошДУТАУ ректори)

ЁЗМА НУТҚ МАДАНИЯТИ – ДАВР ТАЛАБИ

Тил ва адабиёт – миллат кифёсини белгилаб берадиган энг асосий тинмсоллардан. Ўзбек тилига Давлат тили расмий мақоми берилганлигининг 27 шиллиги нишонланаётган ушбу кунларда истиклолнинг миллий тилимиз ва адабиётимизга берган имконияти, унинг мавкеини ошириш борасида амалга оширишалаётган буюк ислохотларни ифтихор билан эътироф этамиз. Миллакатимиз ижтимоий-сиёсий, иктисодий, маданий, маънавий хаётида ттрихан жуда қисқа муддатда юз берган юксалишлар ўзбек халқи, хусусан, она тилимиз ва адабиёти тарихида алоҳида таракқиёт саҳифасини очди. Миллий тилимиз тарихида ўчмас из қолдирган 1989 йилда “Ўзбекистонда ўзбек тили ва адабиёти университети ташкил қилинади” деган гап айтилганида, шубҳасиз, ҳеч ким ишонмасди. 2016 йилга келиб она тили ва адабиётимиз мавкеи яна бир поғона кўтарилиди. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти, миллатимиз фахри Ислом Каримов ташаббуси билан республикаимз пойтахтида Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ташкил этилиди. Бу – юртбошимизнинг нафақат миллий тил ва адабиётга бўлган эътибори, бунки шу тил ва адабиёт раҳнамоси Алишер Навоий руҳига бўлган ҳурмати рамзи ҳам бўлиди. Миллати, она тили, тарихи, қадриятларини улуғлаган шахсларнинг халқ қалбидан абадий жой олишини тарих бир неча бора исботлаган.

Хаёт суръатлари бениҳоя тезлашган бугунги глобаллашув даврида укувчиларнинг ижодий тафаккур қобилиятини ўстириш, фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда туғри, равон ва мустақил баён қилиш кўникмасини шакллантириш, коммуникатив саводхонликни ошириш – таълим олдидаги энг муҳим вазифалардан. Университетни ташкил этиш туғрисидаги Фармонда кўзда тутилган асосий вазифалардан бири ҳам талаба ёшларни ўзбек тили ва адабиётининг бой имкониятларидан фойдаланган ҳолда Ватанга муҳаббат ва сидоқат, умумбашарий қадриятларга ҳурмат руҳида, кенг дунёқарашга эга ва мустақил фикрлайдиган, маънавий етук инсонлар этиб тарбиялашга қаратилган. Ана шу вазифалардан келиб чиқиб 2016-17 ўқув йилида Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университети “5120101 – Ўзбек тили ва адабиёти” ҳамда “5111200 – Филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили)” таълим йўналишларида талабаликка номзодлардан Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш бўйича Давлат комиссиясининг 2016 йил 8 июндаги 1-сонли ва 2016 йилнинг 20 июндаги 2-сонли баёнларига асосан тест синовлари билан бирга ижодий имтиҳон – иншо ўтказилди.

Ижодий иншолар тест синовларига қадар Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларига қабул қилиш бўйича давлат комиссияси томонидан белгиланган муддатларда бўлиб ўтди. Ижодий имтиҳонлар бошлангунга қадар иншо

дастурлари, унинг мавзуий йўналишлари барчага эълон қилинди. Иншони ёзиш бўйича эслатмалар тайёрланиб, абитуриентларга тарқатилди. Жадвал асосида мунтазам маслаҳатлар ташкил қилинди.

Имтиҳон комиссиясининг таркиби университетнинг етакчи профессор-ўқитувчилари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги билан келишилган ҳолда она тили ва адабиёти фани бўйича малакали мутахассислардан шакллантирилди.

Ижодий имтиҳонни ташкил этишда абитуриентларнинг миллий кадриятларимизга, халқ маънавиятининг ифодаси бўлган она тили ва адабиёти фанига, аجدодлар мероси, ўз Ватанига ҳурмат-эътибори, муҳаббати, ундан ғурурланиш ҳисси, фарзандлик бурчи, мамлакатимизда амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишлари, ёшлар учун яратиб берилаётган шарт-шароитлар ва имкониятларга муносабати, фикр-мулоҳазаларининг қай даражада эканлигини билиш, билимларининг савияси ва ижодий салоҳиятининг қандай шакллانганлиги, фанларнинг ўқитилиши ва ўзлаштирилиш кўрсаткичини аниқлашга асосий эътибор қаратилди.

Маълумки, иншо – саводхонлик даражасини текширишнинг синалган усулларидан бири. Иншода ўқувчининг она тилимиз имкониятларидан фойдаланиш, сўз қўллаш маҳорати, фикрий кўникмаси, билим ва дунёкараши, саводи намоён бўлади, маънавияти ва маърифати акс этади. Шу боис уни ёзиш учун ўқувчидан мураккаб ақлий меҳнат талаб этилади. Ижодий иш муаллифи ўз фикрларини зарур далиллар асосида мантиқан изчил ва бадий тарзда, грамматик ва услубий жиҳатдан тўғри изҳор этиши учун иншодан олдин кучли тайёргарлик кўрган бўлиши лозим.

Абитуриентлар умумий ўрта таълим, ўрта махсус таълим она тили ва адабиёт фанлари дастури доирасида адабиёт дарслигида қайд қилинган муайян бадий асар ёки ундаги қахрамонлар ҳақидаги адабий, адабиёт дарсларида ўтилган бадий асар ва унда иштирок этувчи қахрамонлар тақдирини таҳлил қилишда ўқувчининг ижодий, шахсий муносабати акс эттирилаётган адабий-ижодий ва ўқувчининг маълум бир мавзуга оид билимлари, ахлоқий-тарбиявий, ижтимоий-сиёсий дунёкараши, фикр ва мулоҳазалари ифодаланадиган эркин мавзуларда тавсия этилган учта мавзудан бирини танлаш асосида иншо ёздилар.

Имтиҳонни ўтказиш давомида умумий ўрта, ўрта махсус касб-хунара таълими босқичларида она тили ва адабиёт фанидан олган билим ва кўникмаларини ижодий иншо ёзиш жараёнида юзага чиқариш имкониятига эга бўлган, муайян мавзу бўйича ўзининг мустақил фикрларини баён эта олган, мавзунинг ёритишда ишга ижодий ёндашган, сўз танлашда моҳир, услуби раван абитуриентларни аниқлаш диққат марказимизда турди.

Апелляциялар жараёнида абитуриентларнинг фикрлаши, дунёкараши у даражада ёмон эмаслиги, бироқ хуснихат, ўз фикрини ёзма баён этиш кўникмасининг сустиги аниқланди. Комиссияга ижодий ишни қайта кўриб чиқишни сўраб мурожаат қилган аксарият абитуриентлар ишда йўл қўйган хатоларини кўриб, ҳақиқатан ҳам, ёзма саводхонликлари яхши эмаслигини тан олдилар.

Ижодий имтиҳон кўп балли баҳолаш тизими бўйича баҳоланди. Иншода тушунаш мумкин бўлган энг юқори баҳо миқдори 75,6 баллни ташкил этиб, бу балли ишнинг мазмуни ва саводхонлигига тенг – 37,8 баллдан тақсимланди. Қоникарли баҳоланган ижодий ишларнинг аксариятига асосий балл ишнинг мазмуни учун қўйилганлиги, саводхонлик бўйича кам балл тушланганлиги маълум бўлди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, иншони баҳолаш жараёнида ҳатто айна индта ёзма ишларни баҳолаш учун мукамал, ягона меъёрий-ҳуқуқий асосга эга эмаслигимиз аён бўлди. Имтиҳонларга қадар “Ижодий имтиҳон (иншо)ни баҳолаш мезонлари” университет профессор-ўқитувчилари, Республика таълим маркази мутахассислари томонидан қайта ишланди, такомиллаштирилди ва Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларига қабул қилиш бўйича давлат комиссияси, Халқ таълими вазирлиги билан келишилган ҳолда ундан амалда фойдаланилди.

Натижалар, ҳақиқатдан ҳам, университетни ташкил этиш туғрисидаги Фармонда таъкидланганидек “Айни вақтда бу соҳада мавжуд камчиликларни бартараф этиш бўйича ҳали кўп ишларни амалга оширишимиз даркор”лигини кўрсатмоқда. Филология – ижодкорлик ва саводхонлик билан боғлиқ соҳа. Иншо ўқувчининг бу соҳанинг ҳар икки тармоғи – тил ва адабиёт фанлари бўйича эгаллаган билимларини бирварақайга синовдан ўтказиш имконини беради. Оғзаки савол-жавоб жараёнида ўқувчининг коммуникатив саводхонлиги, нутқий қобилияти аниқланади. Шу боис олий таълим муассасаларида миллий тилимиз ва адабиётимиз тадқиқи билан шуғулланадиган мутахассислар тайёрлайдиган филология йўналишларига кириш имтиҳони учун ажратилган умумий баллар ҳисобидан оғзаки савол-жавоб ва ёзма иш ўтказилишини йўлга қўйиш, таълимнинг қуви бўғинларида ёзма ишларни ташкил этишга эътиборни янада кучайтириш давр талабига айланиб бормоқда.

Тил – миллий маънавиятимиз кўзгуси экан, миллатнинг ҳар бир вакили ана шу тилдан ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг турли жабҳаларида, мулоқот ва муносабатнинг барча шаклларида эркин, туғри ва самарали фойдалана олиш кўникмасига эга бўлиши лозим, албатта. Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш бўйича Давлат комиссиясининг Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университетига талабалikka номзодлардан тест синовлари билан бирга ижодий имтиҳон – иншо ўтказилиши ҳақидаги баёни ушбу талабга жавоб эканини ўтказилган ижодий имтиҳон натижалари яна бир бор тасдиқлади.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ: АЛИФБО ВА ИМЛО МУАММОЛАРИ

Тилнинг чинакам маънодаги алоқа кулоли бўлишдай бош вазифасини ёзувсиз тасаввур этиб бўлмайди. Кишилик жамияти тарихи қўлга киритган билиму тажрибалар, инсон закони яратган нодир кашфиётлар, инсониятнинг олис, аммо ойдин бадиий тафаккури маҳсули бўлган сўз санъати дурдоналари, фозилу фузало, азизу авлиёларнинг ҳақ йўлидаги, одам боласини қобиллик, комиллик, одиллик эшикларини очишга ундаш йўлидаги табаррук каломлари, жамиятлар тарихининг нурли ва нурсиз саҳифалари ва шу каби ахборотларнинг барча-барчаси авлодлардан авлодларга, халқлардан халқларга, қитъалардан қитъаларга бевосита ёзув орқали етиб боради. Биз бугун ёзув туфайлигина бир неча минг йиллик кўҳна тарих қаъридаги товушларни эшита оламиз. Бу ёзувнинг тенгсиз қудратидир.

Ёзувнинг кашф қилиниши инсоният маданий тараққиётининг чин маънодаги ибтидоси бўлиб, оғзаки тил (нутқ)нинг замон (вақт) ва макон (масофа) жиҳатидан чекланганлиги ва бу чекланганликни бартараф этишдан иборат мутлак зарурий эҳтиёж қонуний равишда ёзувнинг келиб чиқишига олиб келганлиги табиий.

Ёзув товуш тилига қараганда анча кейин пайдо бўлган. Товуш тили, мутахассисларнинг аниқлашига кўра, 400-500 минг йиллар илгари пайдо бўлган, ёзувнинг юзага келганига эса атиги 4-5 минг йил бўлган (эҳтимол, ундан ҳам кўпдир), ҳоло.

Ёзувнинг юзага келиши ва тадрижий ривожини жамият тараққиёти билан, муайян масофадаги кишиларнинг ўзаро алоқа қилиш эҳтиёжи, сиёсий, ҳуқуқий, диний ва эстетик мазмундаги ахборотларни қайд этиш, сақлаш зарурати билан бевосита боғлиқ. Жамиятнинг ривожланиб бориши, табиийки, хилма-хил ахборотларни алмашиш, қайд этиш заруриятини кучайтиради. Бу ҳол ўз навбатида ёзув тақомилини такозо этади. Дунёдаги ёзувлар шу тариқа шаклланиб, тақомил топиб борган.

Ҳар қандай ёзув пайдо булар экан, албатта, тегишли тилнинг товуш қурилишини акс эттиришни назарда тутган, яъни муайян тилнинг товуш қурилиши ва унинг таркибидаги товушларни тўғри ифодалаш асосий мақсад, замин ҳисобланган. Айни пайтда шуни ҳам унутмаслик жоизки, таниқли қозоқ адиби ва туркийшуноси Олжас Сулаймонов алоҳида қайд этганидай, “ҳар қандай ёзув тарихда, энг аввало, муайян диний мафкураининг ифодачисидир. Давлатчилик ва маданиятни ифодалашни эса у фақат кейин ўз устига олган. Энг янги динларнинг барчаси ўз ёзувлари билан дунёга ёйилган. Яҳудийлик – қадимги яҳудий ёзуви билан, христианлик – юнон, латин ёзуви билан, буддавийлик – қадимги ҳинд ёзуви билан, зардуштийлик – авесто ёзуви билан, ислом – араб ёзуви билан...”(1)

Юқсак маданият соҳиби бўлмиш туркий халқлар, сўнгги маълумотларга кўра, миллоддан олдинги VI - V асрлардан бошлаб Ўрхун алифбосидан фойдаланганлар. Ун асрдан кўпроқ вақт мобайнида истеъмолда бўлган мазкур алифбо ўша давр туркий тилининг товуш қурилишини ниҳоятда аниқ ифода эта

олиши. Туркий халқлар ислом динини қабул қилгач, IX - X асрлардан бошлаб, асосан, араб алифбосига ўтганлар. XX асрнинг бошларига қадар ана шу ёзувдан фойдаланиб келдилар. 1925 йили Бокуда бўлиб ўтган туркийшунослар курултойида Шуролар мамлақати таркибидаги туркий халқларнинг лотин алифбосига ўтишига қарор қилинди. Бу даврда тиниқ миллий тафаккур эгалари бўлган жуда кўплаб зиёлиларимиз ўзбек тилининг мунтазам камоли учун лотин ёзувига ўтиш нурли истиқбол эканлиги ҳақида қайта-айта гапирганлар. Ана шу ҳаракатлар натижасида Ўзбекистонда 1929 йилда бу алифбо жорий қилинди.

Аммо тез орада, яъни 1940 йилдан бошлаб кирилл ёзуви асосидаги алифбо мажбурий равишда қабул қилдирилди. Мазкур «ислохот» ҳукмрон мафкура тарафидан «туркий халқлар миллатлараро алоқа воситаси бўлмиш рус тилини ўрганишга қийналяптилар, алифболарнинг бошқа-бошқа эканлиги бунга хилакит беряпти» деган баҳона билан асосланди. Натижада рус алифбосидаги деярли барча ҳарфлар ўзбек кирилл алифбосига ҳам олинди, ҳатто тилимизнинг товуш хусусиятларига асло мос келмайдиган ҳарфлар (ъ, ь, е, ё, ю, я, ц) ҳам ўзбек алифбосидан жой олди. Биз узок вақтлар давомида кириллица асосидаги алифбога ўтишни муҳим ижобий ҳодиса сифатида тушунтириб келдик. Аслида бу иш, яъни миллий республикалардаги тилларнинг кириллицага ўтказдирилиши муайян мақсадни кузлаб, зўрлик билан қилинган империячилик тўдбирларининг бири эди. Аслида кириллица нафақат ўзбек тилининг, балки бирон-бир туркий тилнинг товуш қурилишини акс эттира олмас эди.

Ўзбекистонимизнинг мустақиллиги барча соҳаларда бўлгани каби она тилимизнинг ҳам, унинг ифодачиси бўлмиш ёзувимизнинг ҳам ривожу тақомилини эмин-эркин белгилаш, таъмин этиш имконини туғдирди. Давлагимизнинг Биринчи Президенти ўша давр ҳақида фикр юритар экан, қуйидагиларни таъкидлаган эди: “Табийки, мустақилликка эришганимиздан кейин халқимиз маънавий ҳаётидаги бошқа кўплаб муаммолар қатори тил ва алифбо масаласи ҳам биз учун кун тартибидаги долзарб вазифага айланди. Айниқса, она тилимизнинг халқаро майдондаги обрў-эътибори ва нуфузини юксалтириш, мамлакатимизнинг жаҳон коммуникация тизимига интеграциялашувини таъминлаш, фарзандларимиз учун чет тиллар, ахборот технологияларини ҳар томонлама пухта эгаллаш борасида қулай имкониятлар яратиш каби бир-биридан муҳим вазифалар бу масалани кечиктирмасдан ҳал қилишни талаб этар эди. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, бу масала қанчалик ўткир бўлмасин, биз уни ечишда ортиқча ҳиссиётларга берилмасдан, илмий асосда, ҳар томонлама ўйлаб, кенг жамоатчиликнинг хоҳиш-истакларини инобатга олиб иш тутдик.” (2)

Айтиш керакки, ўзбек миллий алифбосини яратиш хусусида жиддий таклиф ва мулоҳазалар ўртага ташланди. Миллий ўзбек алифбосини шакллантириш юзасидан, асосан, уч хил фикр билдирилди. Булар – мавжуд кирилл алифбосини такомиллаштириб қўя қолиш, лотин ёзуви асосидаги алифбога ўтиш, араб алифбосига қайтиш каби мулоҳазалардан иборат эди. Ҳеч бир шубҳа йўқки, араб ёзуви бизнинг бой ва мутлақо муқаддас ўтмишимиз, пири комил боболаримиз руҳини бизнинг қалбимизда собит тутиб турувчи

тенгсиз робита, буни эсдан чиқаришга бирон-бир кишининг ҳаққи ҳам, ҳадди ҳам йўқ. Дунёдаги энг пок ва одил дину эътиқодимиз ҳам ана шу табарруқ ёзувда рақам қилинган, булар мазкур ёзувни ҳам урганиб боришни тақозо қилади. Ўтмишсиз келажак йўқ. Муқаддас ва муҳтарам минг йиллик ўтмишимизни теран идрок этиш, муқаммал урганишда араб ёзуви алмаштириб бўлмайдиган қалитдир. Буни ҳамиша ёдда тутишимиз шарт.

Очиғини айтадиган бўлсак, араб ёзуви туркий тилнинг, хусусан, ўзбек тилининг товуш қурилишини тула ва ҳолис акс эттира олмайди. Илк араб тилшунослари, масалан, Халил ибн Аҳмад араб тилида ундош товушларни моҳият, унли товушларни эса ўткинчи деб қараган, бу, албатта, араб тилининг мутлақо ўзига хос хусусиятига ишора. Араб алифбоси ана шу хусусият асосида шаклланган. Бу ёзув, энг аввало, ундош товушлар ёзуви бўлиб, сўзларнинг асосини ундошлар ташкил этувчи араб тили хусусиятидан келиб чиқиб яратилган. Бу тилда, демакки, бу ёзувда унли товушлар ифодаси муҳим эмас. Туркий тилда эса унли ва ундош товушлар теппа-тенг аҳамиятга эга. Шунинг учун туркий тил унлиларининг араб ёзувида ифодаланмай қолиши жуда кўп қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Ўзбек тили тил оилаларига мансублиги жиҳатидан араб лисони билан қариндош эмас, улар орасида яқинлик йўқ. Ҳатто ўз вақтида улуғ аждодимиз Абу Райҳон Беруний ҳам араб ёзувининг туркий тил ифодаси учун мос эмаслигини таъкидлаган. Туркий сўзнинг XI асрдаги фидойи хазинабони Маҳмуд Кошғарий сўзларнинг талаффузини араб ёзувида ифодалашнинг мушкуллигидан бир қанча қўшимча белгиларга мурожаат қилишга мажбур бўлган. Алишер Навоий ёки мумтоз адабиётимизнинг бошқа атоқли намояналари асарларидаги баъзи сўзларни баъзан у ёки бу тарзда ўқиб атрофидаги ҳали-ҳозир охири кўринмайдиган баҳсларнинг асл манбаи ҳам мазкур ёзувнинг ўзига (аммо туркий тилга эмас) хос хусусияти билан боғлиқ эканлиги тайин.

Ёзуви такомиллаштиришдаги энг мақбул йўл кирилл алифбосидан воз кечиб, лотин ёзуви асосидаги миллий алифбога кўчиш эканлиги кўпчилик томонидан эътироф этилгач, бу масала ҳал қилинди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1993 йил 2 сентябрда «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги қонунни қабул қилди. Қонуннинг муқаддимасида шундай дейилган: «Ушбу қонун Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосланиб ва ўзбек ёзувининг лотин алифбосига ўтилган 1929 – 1940-йиллардаги ижобий тажрибасдан келиб чиқиб, кенг жамоатчилик вакиллари билдирган истак-хоҳишларни инobatта олган ҳолда республиканинг ҳар томонлама камол топишини ва жаҳон коммуникация тизимига киришини жадаллаштирувчи қулай шароит яратишга хизмат қилади».

Мазкур қонунга кўра қабул қилинган ўзбек алифбосида айрим ҳарфлар ост ва уст белгилар ёрдамида ясалган бўлиб, улар замонавий ёзув техникаларида бўлмаганлиги учун бундай техникалардан қўшимча сарф-харажатларсиз фойдаланишнинг имкони йўқ эди. Шунинг учун устига, остига турли ишоратлар қўйилган ҳарфлардан воз кечиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Ана шу мулоҳазаларни инobatта олган ҳолда, 1995 йилнинг 6 майида

«Ўзбекистон Республикасининг «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги қонунига ўзгартишлар киритиш ҳақида»ги қонун қабул қилинди. Ўзгартишлар киритилгандан кейин янги ўзбек алифбоси 26 та ҳарф ва 3 та ҳарфлар бирикмасидан таркиб топди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1995 йилнинг 24 августида «Ўзбек тилининг асосий имло қоидаларини тасдиқлаш ҳақида» қарор қабул қилди. Шу йили профессорлар Шивкат Раҳматуллаев ва Азим Ҳожиёевлар томонидан тузилган «Ўзбек тилининг имло луғати» («Ўқитувчи» нашриёти) нашр қилинди.

Бугунги кунда ўзбек адабий тилини ёзма ифодалашда айни шу асосий имло қоидалари ва жами 29 ҳарфдан иборат алифбодан фойдаланиб келинмоқда. Ўзбек тилининг истиқлол йилларидаги қўламли ва жадал тираккиёти, ундаги табиий ўзгариш ва янгиланишлар алифбо ва асосий имло қоидаларида янада такомиллаштирилиши лозим бўлган ўринлар мавжудлигини ҳам кўрсатмоқда. Ўзбекистон Биринчи Президентининг 2016 йилнинг 13 майидаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги тарихий Фармонида ҳам ўзбек тилининг “товушлар тизими ва уларнинг ёзувда акс этиши, жорий имло қоидаларини такомиллаштириш бўйича илмий асосланган таклифлар тийёрлаш” университетнинг вазифаларидан бири сифатида кўйилган. Бугунги кунда Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетиде ана шундай таклифларни тайёрлаш бўйича тузилган ишчи гуруҳи алоҳида режа асосида иш олиб бормоқда.

Ҳар қандай алифбонинг асосий мақсади халқ шеваларидаги товуш тизимини эмас, балки адабий тилнинг товуш тизимини акс эттиришдан иборат. Халқ шеваларидаги товуш тизимини акс эттириш учун махсус “фонетик алифбо” мавжуд, уни тилшунослик илмида “транскрипция” дейилади. Мавжуд ўзбек алифбосидаги ҳарфларнинг 29 та эканлиги ўзбек халқ шеваларида ҳам 29 тагина товуш борлигини билдирмайди, ўзбек халқ шеваларида товушлар бундан анчагина кўп. Шунинг учун ҳам ўзбек диалектологиясида қўлланадиган транскрипцион ёзувда белгилар миқдори сезиларли даражада ортиқ. Алифбода тилдаги мавжуд товушлар ва уларнинг вариантлари учун эмас, балки товушларнинг инвариантлари, яъни фонемалар учун тегишли белги – ҳарф танланади. Масалан, ўзбек алифбосида “и” фонемаси ифодаси учун “i” ҳарфи танланган, бу ҳарф шу фонеманинг барча вариантларини ифодалайверади, яъни “bilan”, “qiziq” “sahifa” каби ҳолатларда бир фонеманинг уч вариантини ифодалайдик, уларнинг ҳар бири учун алоҳида-алоҳида ҳарф тайин қилиш гайриилмийдир. Мавжуд ўзбек алифбосини такомиллаштиришдай мақбул мақсадида билдирилаётган мулоҳазаларнинг аксариятида ана шу қабилидаги фикрлар билдирилаётгани мутахассисда таассуф туғдиради.

Албатта, жорий ўзбек алифбосида такомиллаштиришга муҳтож ўринлар йўқ эмас. Энг мақбул, таъбир жоиз бўлса, идеал алифбонинг бош тамойили бир фонеманинг бир ҳарф билан ифодаланиши, бир ҳарфнинг бир фонемани ифодалашидан иборат, гарчи бунга мунтазам интилиш бўлса-да, аммо ер юзида гамоман шу тамойилни намоён қиладиган алифбо ҳали йўқ.

Ҳозирги ўзбек алифбосида учта фонема қўш ҳарф билан ифодаланган. Айниқса, “ch” ва “ng” ҳарфлари ҳақида шундай мулоҳазаларни айтиш мумкин: “ch” ҳарфи қўп жиҳатдан қулай эмас, энг аввало, савод чиқаришда ортиқча кийинчиликларни келтириб чиқаради, “с” ҳарфи (ва унинг номи, демакки, “маъно”си) айна алифбо тизимида мавжуд эмас, шунинг учун ўргатувчи ўрганувчига олдин бу ҳарфни ўргатиши (бу бир жараён), кейин уни “h” билан қўшиш лозимлигини (иккинчи бир жараён) уқтириб, бу қўшилма ифодаляйдиган товушни англатиши керак бўлади. Уқитувчи (албатта, ўқувчи ҳам) бир ҳарфни ўргатиш (ўрганиш) учун тўлиқ икки барабар куч сарфлаш мажбурияти остида қолади. Табиийки, буни макбул ҳолат дейиш кийин.

Иккинчи қўш ҳарф, яъни “ng” ҳарфида ҳам номақбул жиҳатлар бор, аввало, у амалиётда бир товушни иккига бўлиб, янглиш талаффуз қилишга йўл очади: *ko'r-din-giz* (аслида: *ko'r-di-ngiz* бўлиши керак); бу кирил алифбосида ҳам шундай эди: *кўр-дин-гиз* (аслида: *кўр-ди-нгиз* бўлиши керак). Бу ҳарфий қўшилманинг бундай ва бошқа нодуруст томонлари ҳақида тилшунослик тарихида жуда қўп баҳслар олиб борилган ва бу товуш ифодаси учун турли белгилар тавсия қилинган.(3) Алифбодаги яна бир қатор ҳарфлар ҳақида ҳам ўйлаб кўрилиши ва тегишли асосли таклифлар ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ.

Алифбодан тўғри фойдаланиш йўллари, табиийки, имло қоидалари белгилаб беради. Саводхонликни таъминлашда мукамал имло қоидалари ҳал қилувчи омиллардандир. Саводхон бўлмаган жамиятнинг камолоти ва тараққиёти ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам янги алифбонинг имлоси масаласига алоҳида эътибор берилган. Янги имло қоидалари етакчи тилшунослар ва амалиётчилардан иборат махсус ишчи гуруҳи томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган.(4)

Бугунги кунда мазкур имло қоидаларида ҳам такомиллаштирилиши лозим бўлган бир қанча ўринлар мавжудлиги аён бўлмоқда. Масалан, бир қатор сўзларнинг ёзилиши, ўзлашма сўзлардаги айрим товушларнинг ифодаланиши, узак ва қўшимчалар имлоси, қўшиб ва ажратиб ёзиш қоидаларида мукамаллаштирилиши, аниқлаштирилиши зарур бўлган жиҳатлар анча-мунча бор. Биргина мисол, “Ўзбек тилининг имло луғати” (1995) да *октябрь*, *сентябрь* сўзлари *oktabr*, *sentabr* тарзида қайд этилгани ҳолда *актёр*, *монтер*, *самолёт* сўзларини *aktiyor*, *montyor*, *samolyot* шаклида “y” билан ёзиш қоидалаштирилган, табиийки, бунда имлодаги изчилликка путур етган. Кўриниб турганидай, ўзбек тили имло қоидаларини янада такомиллаштириш бўйича илмий асосланган, тилимиз қонуниятларини тўғри акс эттирадиган ва амалиёт учун қулай таклиф-тавсияларни ишлаб чиқиш бугунги даврнинг долзарб талабидир.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг кундан-кунга жадал камол топиб бориши учун зарур бўлган масаланинг катта-кичиги йўқ. Маънавий комил, маданий етук кишиларгина мустақилликни мустаҳкамлаш, унинг бардавомлигини тaminлаш ишига хисса қўша олади. Мукамал тил ва унинг мунтазам либоси бўлмиш ёзувсиз эса маънавияту маданиятнинг ўзи йўқдир.

Адабиётлар:

1. Сулейменов О. Язык письма. Алматы – Рим: SanPaolo, 1998. –С.8.
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. –Б.88.
3. Бу ҳақда батафсил қар.: Жамолхонов Ҳ., Сапаев К. Имло муаммолари. –Тошкент: ДУИУ, 2008. –Б.62 – 149.
4. O'zbek tilning imlo lug'ati. –Toshkent: O'qituvchi, 1995. –B.6 – 27.

**А.Ш.СОБИРОВ, ф.ф.д., профессор,
(ТошДУТАУ)**

СЎЗ ҚЎЛЛАШДА ҲЕЧ КИМНИНГ АДАШИШГА ҲАҚИ ЙЎҚ

Бугунги илм-фан, техника ютуқлари туфайли физика, математика, биология каби аниқ фанлар тизимида инсон ақли бовар қилмайдиган ғижилликлар кашф этилмоқда. Шулардан бирини организмларнинг тузилиши мисолига ташкил этади. Фан ҳар бир организм хужайра, оксил, молекула, аминокислота, ген ва шу каби элементларнинг барқарор ва муайян тартиб билан жойлашувидан иборат кодлар тизимидан иборат эканлигини исботламоқда. Бундай кодлаштирилган бирикмалар нанофанда триплет ёки кодон деб аталмоқда. Улар тузилишининг тилдаги кодлар системасига ўхшашлиги эътироф этилмоқда. (1)

Бугунги кунда физикавий кимё, биофизика, нанофизика каби фанларда фаол қўлланилаётган кодлар тизими – триплетлар тил илмининг асосини ташкил этади. Бундай тузилмалар бир қанча элементларнинг мураккаб муносабатлари асосига қурилади ва битта умумий майдонга туланади. Элементларнинг фаол-нофаол муносабатлари мазкур майдон ичида содир бўлади. Майдон ичидаги муносабатларнинг сифати ҳар бир жамият тараққиётининг муайян даражасига боғлиқ бўлади. Жамият қай даражада тиконил топса, тилдаги унсулар ҳам шунчалик кўп ва унсулараро муносабатлар шунчалик серқирра бўлади ёки аксинча. Бу ҳолатни тилнинг асосий бирлиги саналган атамалар мисолида кузатиш мумкин. Ўзбек тилига дивлат тили мақоми берилиши арафаси ва ундан кейинги йилларда тилимизга шу қадар мул-қул атамалар ўринли-ўринсиз қабул қилиндики, бугун уларни тиртибга солиш нафақат тилносларнинг, балки бошқа соҳа вакилларининг ҳам олдидан турган долзарб муаммолардан бирига айланди.

Мисол учун биргина *маркет (market)* сўзини олиб кўрайлик. Тилимизда бу сўз шу қадар фаоллашиб кетдики, кучаларимизни *mini-market, super market, market, giper market* деган ёзувларсиз тасаввур қилиш мумкин бўлмай қолди. Ҳатто *hozmarket, Ali market, час тик маркет* сингари сунъий атамалар пайдо бўлди. Мазкур атама *дўкон, магазин* сўзларини тилдан “сиқиб” чиқарди. Бундай мисолларни кўплаб олиш мумкин. Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, бу ишда шошма-шошарлик қилиб бўлмайди. Ҳар томонлама пухта ўйлаб, сўнгра ҳукм чиқариш керак. Бунинг учун халқ томонидан ишлатилаётган сўзларнинг истеъмолига асосий эътиборни қаратиш лозим. Бир пайтлари тилимизда фаол қўлланган *адрес, актуал, альтернатив, архитектор, бюрократ, аренда, виза, витрина, группа, доклад, заказ, инженер, акт, кандидат, реформа, страхованика* каби сўзлари ўрнида ҳозирда *манзил, фаол, долзарб, муқобил,*

меъмор, расмиятчи, ижара, рухсатнома, кўрғазма, гуруҳ, маъруза, буюртма, муҳандис, далолатнома, номзод, ислоҳ, сузуртасингари лексик бирликларнинг ишлатилишини конуний ҳол деб қабул қилиш керак. Ҳамма нарсани ҳалқнинг ўзи, тил бирликлари ишлатилаётган ҳолат, бошқачароқ қилиб айтадиган бўлсак, триплетлар (мулоқот чоғида тил унсурларининг ўзаро муносабатлари) ҳал қилади. Агар системага тушмайдиган бўлса, бундай тил бирликлари ўз-ўзидан четга чиқиб қолади. Буни ўзбек тилида *видеохона, тижоратхона, тос, нарвонзина, тайёра, тайёрагоҳ, рўзнома, урчитмаҳона, нусхақаш, машгулотбоши, гиёҳиарбат, ойнасуз, малакасинов, беморхона, қарзёрдам, хатжилд, қоғозжилд, пулатсандиқсўзларини қўллашга уриниш* мисолида кўришимиз мумкин. Аслида, *видеосалон, биржа, ванна, трап, самолёт, аэропорт, газета, инкубаторий, натариус, тренер, фитобар, рублика, аттестация, клиника, дотация, конверт, папка, сейф* каби лексемалар аллақачон тилимизда ўз ўрнини топиб бўлган. Ёки давр талаб қилганлиги боис Мустақиллик давригача тилимизнинг фаол қатламида бўлган *министр, редакция, справка текст территория, традиция, энциклопедия, тема, репрессия* сўзлари ўз ўрнини вазир, тахририят, маълумотнома, матн, ҳудуд, анъана, қомус, мавзу, қатагон сўзларига бўшатиб берди. Уларни мажбуран бошқаларига алмаштириш, сунъий равишда сўз яшаш тилдаги тайёр қолипларга – триплетларга зиён етказди. Иккинчидан, бундай уринишлар тилни бой, гўзал қилмайди, аксинча сийқалаштиради, камбағаллашишига олиб келади. *Билетўрнида чипта, патта, вазатўрнида гулдон, какадон, откриткаўрнида очмахат, ойнахат* лексик бирликларини қўллаш масаласида ҳам ақл билан иш юритиш зарур. Зеро тилнинг бойлиги ундаги сўзларнинг ишлатилиш ҳолатларига, функционал-услубий хусусиятларининг серкирралигига боғлиқдир.

Юқорида таъкидланганидек, тил жамиятнинг кўзгуси, оламнинг инъикосидир. Жамият ва табиатдаги энг кичик ўзгаришлар ҳам тилда ўз аксини топиб боради.

Умуман олганда, ўзбек тили дунёдаги энг бой ва гўзал тиллардан бири. Унинг бойлигини суистеъмол қилиш, тўғри келган-келмаган сўзларни қўллаш бу – она тилига нисбатан жуда катта эътиборсизлик, лоқайдлик саналади. Мисол учун ўзбек тилида *нон* билан боғлиқ *лочира, патири, чап-чап, ширмон, пўлати, чурек, тўдчурек, оби нон, гуштли патири, пиезли патири, ёгли патири, ёгсиз патири, Тошкент патири, Самарқанд патири* сингари гўзал ва бетакроп сўзлар турганда “*нон бергер*”, “*лаваши центр*” сингари лексемаларни ишлатиш она тилимизга ҳурматсизликдан бошқа нарсаэмас.

Демак, “*тил белгиларнинг мураккаб тизимидан иборат. Бу тизимга кирган белгилар реал оламдаги нарса ва ҳодисаларни чекланмаган ҳолатда ифодалай олади. Барча тил белгилари бирлашиб туриб шу тил соҳиблари яшайдиган ва нималарнидир яратадиган алоҳида умумий манзарани ҳосил қилади. Айнан мана шу сабабга кўра инсонларнинг турмуш тарзи ва ижтимоий ҳолати ранг-баранг бўлади ҳамда бир-бирларидан ўзаро фарқланади*”. (2)

Ҳамма гап мана шу ранг-барангликни топиш, ундан баҳра олиш ва бошқаларни ҳам баҳраманд қилишдадир. Бу борада адашишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ.

Адабиётлар:

1. Тешабоев А., Зайнобиддинов С., Исмоилов Қ., Эрматов Ш., Абдуазимов В. Инновационлар физикаси, кимёси ва технологияси. -Тошкент: Тафаккур бўстони, 2014.-11-б.
2. Нанов Е.Н. Знаки. Символи. Языки. - М.: Знание.1980. – 38-б.

И.ЙҮЛДОШЕВ,

ф.ф.д., профессор (ТошДУТАУ)

ТЕРМИНОЛОГИЯДА ДИАХРОН ТАҲЛИЛНИНГ АҲАМИЯТИ

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда рўй бераётган воқеаларнинг аксарияти мустақиллик шарофати туфайли амалга оширилмоқда. Ўзбек халқи ҳаёти, миддияти ва фанидаги ўзгаришлар ҳам бевосита мустақиллик билан боғлиқ. Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақидаги Қонунининг қабул қилинишига 27 йил бўлди. Ўтган 27 йил тарих саҳифасида унчалик катта давр саншмайди, аммо бу вақт ичида Ўзбекистонда амалга оширилган ишлар санмоғи асрларга татигулиқдир. Мазкур Қонун республикамиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ижобий ўзгаришлар бўлишига, хусусан, миллий тикланиш, ўз-ўзини англаш каби маънавий кадрятларимизнинг янгидан тикланиши ва такомиллашувига олиб келди. Бу жараёнлар ҳануз давом этмоқда. Эътибор беринг: ХХ аср Ўзбекистон маданий-маънавий тарихидаги энг буюк ишлардан бири «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг қабул қилиниши бўлган бўлса, ХХІ асрда эса Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Абдуганиевич Каримов ташаббуси билан “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги тарихий Фармони ва у асосида мазкур университетнинг ташкил этилиши бўлди. Ҳар икки воқеликнинг ҳам ўзбек халқи тарихи ва келажагида тутган ўрни бекиёсдир. Яна бир фикр: ўзбек тили ўзбек халқининг сўнги беш асрлик тарихи мобайнида 25 йиллик мустақиллик давридаги сингари эъзоз ва эътиборни кўрмаган бўлса керак.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги ўзбек фанига, хусусан, ўзбек тилшунослиги олдига улкан ва шарафли, айна замонда, масъулиятли вазифаларни юклармоқда. Бу вазифаларни амалга оширишда ўзбек терминологларининг ҳам ўрнига хос ўрни бор. Шу жиҳатдан, ҳар бир соҳа терминологиясининг тилшунослик нуқтаи назаридан илмий ишланган ҳолда тадқиқ этилиши, терминларнинг яратилиши ва яшаб кетиши билан боғлиқ амалларнинг бошқарилиши ҳозирги кун нуқтаи назаридан жуда муҳимдир.

Тилда сўзларнинг яшаши, умрбоқийлиги турлича бўлади. Қайсидир сўз ўлади, ўрнига бошқа бир сўз келади. Сўзлар ҳаёти ҳам тирик мавжудод ҳаётидек, гўё. Эл севган шоиримиз, Ўзбекистон Каҳрамони Эркин Воҳидов айтганидек, “Дунёнинг энг ажиб, энг сирли ва сехрли саёхатларидан бири Сўз оламига саёхатдир. Негаки, Сўз яралишдан мўъжиза”(1).

Бундан ўн йиллар аввал *киботчилик* сўзини термин сифатида қўллаш борасида анча мулоҳазали фикрлар юритилди. Ҳозирги ўзбек адабий тили луғат

бойлигининг тимсоли бўлган «Ўзбек тилининг изохли лугати»да бу сўз ўрин олмаган. Шунингдек, *китобат* ёки *китобатчилик* сўзларининг «Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изохли лугати»да берилмаслиги ҳам тушунарлидир. Демак, дастлабки вақтларда *китобат* сўзига архаик сўз сифатида караб келинди. Лекин 2006 йилда «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти томонидан чоп этилган 5 жилддан иборат «Ўзбек тилининг изохли лугати»дан *китоба* ҳамда *китобат* сўзлари ўрин олган бўлиб, улар изохланган. Демак, китобат сўзига яна жон бахшида этилди.

Куйида мазкур сўз билан боғлиқ ҳолдаги айрим фикрларимизни баён қилмоқчимиз. Илмий адабиётларда китоб яратиш ишини ва у билан боғлиқ жараёнларни ўзида мужассамлаштирган аниқ ва катъий бир сўз мавжуд эмас эди. Агар чуқурроқ ўйлаб қарасақ, китоб яратиш иши билан боғлиқ жараён бизда, яъни бугунги Ўзбекистон заминидан жуда қадимдан мавжуд бўлган. Ҳатто, яқин қўшни давлатларда қоғоз ҳақидаги тасаввурлар бўлмаган даврларда ҳам ўзбек замини дунёни қоғоз номи билан аталувчи буюк неъмат билан таъминлаш имконига эга бўлган. Демак, китоб яратиш иши бизда анча илгаридан маълум бўлган. Шу боис, китобнинг аҳамиятини яхши англаган аждодларимиз китоб яратиш ишига алоҳида эътибор билан қарашган. XV-XVI асрларда Ўрта Осиёда китобатчилик ҳунармандчиликнинг бир соҳаси сифатида такомил топди, бу соҳа нафис санъатнинг юксак даражаси сифатида танилди. Бунда улуғ соҳибқирон бобомиз Амир Темур ва унинг авлодлари, қолаверса, илм ва фан ахлининг ҳомийси Мир Алишер Навоийнинг хизматлари беқиёсдир. Навоийнинг бой ижодий фаолиятини ҳар қанча ўрганмайлик, янги-янги қирралари очилаверади. Хусусан, ўзбек китобатчилиги, у билан ҳамоҳанг тарзда, китобатчилик терминларининг шаклланиши ҳамда ривожланишида Алишер Навоий ва у қолдирган адабий мероснинг аҳамияти каттадир. Унинг асарлари маданий ҳаётимиз тарихини ўрганишимизда, тасаввур қилиб, кўз ўнгимизга келтиришимизда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Демак, Алишер Навоий асарларини ўрганиш орқали ўзбек китобатчилик терминологияси шаклланиши ҳақидаги қимматли маълумотларни ҳам оламиз. Навоийнинг ҳар бир асари китобатчилик терминологияси шаклланишига оид муҳим манба вазифасини ўтай олади. Навоийнинг бирон-бир асари йўқки, унда китобатчиликка оид термин қўлланмасин.

Юқорида таъкидланганидек, бу ўлка заминидан китоб яратиш ишининг тарихий илдизлари жуда қадим замонларга бориб тақалади. Айни замонда, жамиятдаги ҳар бир ҳодиса учун унинг моҳиятига мос ҳолда муайян сўзнинг мавжуд бўлиши ва унинг амалда қўлланиши ижтимоий талаб эканлиги ойдек равшан. Демак, ўтмишда китоб яратиш иши мавжуд бўлган экан, уни ҳамда у билан боғлиқ жараёнларни ўзида мужассамлантирувчи сўз ҳам бўлган. Бу *китобат* сўзидир. Лекин бу сўзга нисбатан доимо тарихий сўз сифатида ёндашилади ва у ҳақида фикр юритилганда, асосан, қўлёзма китоб яратиш иши тушунилади. Тўғри, қадимда *китоб* сўзи билан ўзакдош бўлган *китоба* (کتابه) ҳамда *китобат* (کتابت) сўзлари маъноларига қўра бир-биридан фарқланган. Хусусан, *китоба* сўзи «ёзув, ёзилган, битилган; қабр тошига ўйиб ёзилган битик; бино пештоқига зийнатли қилиб битилган ёзув» маъноларини

анилатгани: «Султон Абу Саид Мирзо Оқсаройни ясаганда иморатнинг китобаси учун шуарога шеър буюрдилар»(2).

Қадимда китобат сўзининг ишлатилиш доираси анча кенг бўлиб, у турли маъноларни ифодалаб келган. Хусусан, XV –XVI асрларга оид қўлёзма китобларда китобат термини куйидаги маъноларда қўлланган:

а) кўчириб ёзиш, асар ёзиш, китоб ҳолига келтириш: «*Китобатки шу китобдур бас нафис, Биров истаса ўзни мушҳафнавис. Китобатқа саъй этса то жони бор, Қаламзан бўлурнинг не имкони бор?*»(3);

б) нома, мактуб: «*Бу иккинчи навбат Самарқандни олгонда, Алишербек ширик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат шибориб эдим, ...*»(4);

в) ёзувлар, ёзишмалар: «*Одина кунни ойининг ўн туртида хат ва китобатлар тайёр бўлуб, Баёнишайхқа топишуруб, рухсат берилди*»(5);

г) ёзув, хат: «...*бир ҳиндустоний: «Султон Иброҳимнинг элчисидурмен», - деб келди. Агарчи, хат ва китобати йўқ эди, биздин бир киши элчиликка иштибо қилибдур*»(6).

Шунингдек, «*китоб ёзиш, саҳифаларни ёзиб, китоб ҳолига келтириш, кўчириш малакаси*» маъносида китобат фани (کتابت فانی) ҳам муомалада бўлган: «*Миллоно Юсуф Шоҳ - «Котиб» тахаллус қилур эрди, китобат фанида мутасайфирин киши эрди*»(7). Шу ўринда айтилиши керак бўлган ҳолат мавжуд, яъни Ўрта асрларда арабча фан (فن) сўзининг маъно англатиш доираси бугункига нисбатан анча кенг бўлган. У «*билим, илм, фан*» каби маънолар билан бирга «*хунар, санъат; ҳийла*» каби маъноларни ҳам ифодалаган. Шу боис бу сўз иштирокида ясалган лексемалар турли маъноларни ифодалаб келган: *икфан – ихтисосли, (уз хунарини) тулиқ эгаллаган, моҳир, аҳли фан, фан аҳли – билимдон, олим, хунар эгаси; нурфан – ҳийлакор, найрангбоз* ва ҳ.з. Ҳозирги Ўзбек адабий тилида фан сўзининг лексик маъно англатиш қўлами аввалгига нисбатан анча торайган ва у, асосан, «*оламнинг тараққиёт қонуниятларини очиб берувчи ҳамда атрофдаги муҳитга таъсир қўришувчи билимлар тизими ҳақида шундай билимлар тизимининг алоҳида тармоғи*» маъноларида қўлланади. Шунга қўра, китобат фани сўз бирикмаси китобатчиликка оид термин сифатида истеъмолдан чиқиб кетган.

Демак, китоб яратиш иши қўлда бажарилган даврларда бу жараёнларнинг мижмаси китобат ёки китобат фани деб аталган. Кейинчалик, тўғри-роғи, XVII-XVIII асрлардан эътиборан китоб яратиш иши тошга ўйиб туширилган босма қолиплар ёрдамида, яъни тошбосма ёки литография усулида амалга оширила бошланди. Бу жараёнлар йиғиндисига нисбатан *матбаачилик* терминининг қўллангани маълум. Фан ва техника ютуқларининг китоб яратиш ишида кенг қўлланиши натижасида бу йўналишда ҳам кескин ўзгаришлар содир бўлди. Унинг маҳсули ўларок полиграфия саноати вужудга келди ва бу соҳага нисбатан *наширётчилик*, айрим ҳолларда *матбаачилик* терминлари қўллана бошланди.

Кўриб ўтилганидек, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар натижасида китоб яратиш жараёни доимий равишда такомиллашиб борди ва бу ҳолат айтишга жараёнларни ифодаловчи терминларда ҳам намоён бўлди. Шу жиҳатларни

назардан кочирмаган ҳолда, китоб яратиш ишини диахрон ҳамда синхрон аспектда бир ном билан аташ хусусида анча фикр-мулоҳаза юритдик. Шу боис, ҳар икки аспект нуқтаи назаридан ушбу соҳани ўзида мужассам эта олувчи ном сифатида *китобат* сўзига янгидан жон бахш этиб, уни *китобатчилик* тарзидаги янги термин сифатида муомалага киритилди. Демак, ҳар бир соҳа терминологиясида терминлар билан ишлашда диахрон таҳлилларнинг ҳам ўзига хос ўрни мавжуд.

Адабиётлар:

1. Воҳидов Э. Суз латофати. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – Б. 5
2. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 13-ж. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1997. – Б. 50.
3. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 1-ж. Хазойинул-маоний. – Т.: Ўзадабийнашр, 1963. – Б. 288
4. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 11-ж. Садди Искандарий. – Т.: Фан, 1993. – Б. 202.
5. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 81.
6. Кўрсатилган асар. – Б. 243.
7. Алишер Навоий. Асарлар. МАТ. Йигирма жилдлик. 13-ж. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1997. – Б. 45.

А. АҚБАРОВ,

(Халқаро Бурч университети

Сараево, Босния ва Герцеговина)

ГЛОБАЛЛАШГАН ДУНЁДА ЎЗБЕК (ДАВЛАТ) ТИЛИ ВА ИНГЛИЗ (ЧЕТ) ТИЛЛАРИНИНГ МУНОСАБАТИ

Абстракт

Ушбу мақоланинг мақсади, бу глобаллашган дунёда алоқа воситаси сифатида давлат тили бўлган ўзбек тили ва кенг тарқалган инглиз тилининг муносабатини очиб беришдир. Бу тилларни эволюцион табиатини, айниқса, бу кийин ва абадий ўзгарувчан дунёда рақобатда қолиш учун билим билан жамиятни кучайтириш жараёнида воситачи сифатида бугунги кунда ва келажакка тегишли бўлиб қолишини кўрсатади. Шундай қилиб, бу мақола илмий изланиш ва глобал жамият сари интеграция жараёнида ўзбек тили ва инглиз тилининг муҳимлигини кўрсатиб беради. Кўп одамлар ўзлари туғилган жойидаги сўзлашув тилини ўз уйида ва ҳамкасблари билан мулоқот жараёнидаги ягона тил сифатида қабул қилади. Улар бу тилни ўзлари қилип сифатида ўзлаштириб оладилар ва натижада нафас олиш учун ҳаводек кўп кўзга кўринмайди. Буларнинг биронтасисиз улар инсон сифатда ривожлана олмайди: ҳаво этишмаслиги уларнинг жасадларини ўлдиради, лекин тили этишмаслиги, уларнинг фикрларини ўлдиради (Вудак ва Корсон, 1997)

Асосий калит сўзлар: тил, алоқа, билимни мустаҳкамлаш, восита

Кириш

Ижтимоий мавжудот сифатида, одамлар бир-бири билан мулоқот қилиш йўлларини ва воситаларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш учун мажбур бўлишган. Жуда қадим замонлардан бери тил инсонларнинг асосий алоқавий

муносабат эҳтиёжларини қондириш учун мавжуд бўлиб келган. Инсон тилининг энг асосий келиб чиқиши ҳали ҳам сирли ва тушунарсиз бўлиб қолган бўлса-да, у инсон мавжудлиги билан пайдо бўлиши керак бўлган инсон тили мавжудлигини инкор қилмайди. Биз тилнинг биринчи шакли қандай шартларни ошкор қила олмаймиз, лекин баъзи археологик тадқиқотлар натижалари буйича биз тилнинг қандай бўлганини ва мақсад – маъносини аниқлашга имкон бермаган белгилар тизимини ва унинг эволюцион табиатини топиб ўқий оламиз. Бу албатта инсон тилини тушуниш учун жуда аҳамиятли тушунча, чунки бу – табиий тил албатта, буюк тушунча, ва уни конвертация қилиш ва шундай сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва технологик жиҳатларга эга ижтимоий ҳаётда бутун спектр бўлиб шифоқатсиз ўзгаришлар билан ўтмоқда ва ўзини янгилаштирилган тилида динамик табиатини тасвирламоқда. Бу динамизм инсонларга тилининг ҳозирги ва келажак долзарблигини таъминлайди. Шундай ҳолда қилиш мумкинки, у яшовчанлигини ёки алоҳида тилнинг ўлимини белгиловчи учун тилнинг эволюцион табиати, шубҳасиз, жуда муҳим ҳисобланади. Мисол учун, Лотин тили 17 асрга қадар юридик ва илмий соҳаларда энг таниқли тил ҳисобланган эди. Лекин ҳозир, тўрт аср ўтгач, у ўлик тил сифатида идрок қилинади. Инсонлар ўртасидаги асосий мулоқот шартларини сифатида, тил унинг фойдаланишлари мақсадида мустаҳкам ва тез ўзгаришларни қондириш учун ўзгармас бўлиб қолмаслиги шартлиги мумкин эмас. Акс ҳолда, одамлар орасида алоқа мақсадлари янада турли – турли бўлиб бораётгани ва бир вақтда вақт даври оралиғида жамиятда ўзгаришлар бўлиб ўтиши талаб қилиниши мумкин. 21 асрда, ҳозирги мулоқот эҳтиёжларимизга бир зумда ҳабар юбориш, махсулотларни сотиш, кўрсаткичларни турли манбалардан олиш ва технологик қурилмалардан фойдаланиш ва ҳоказолар қиради. Ва шу туфайли таълимга катта эътибор берилиши жуда муҳим бўлиб келмоқда, ва тилнинг билим имкониятларини кенгайтириш учун илм-фан ва технология асосий восита сифатида бўлиб келмоқда.

Тил билим ва имкониятларини кенгайтирувчи восита

Ахборот ва технологик даврнинг келиши билан, тилнинг ўрни тобора янада кўпроқ заруриятга айланди. Ва технология ўсиши билан олиб келинган тилларни қондириш мақсадида, янги шартлар ёки сўзлар туфайли айниқса лексик унсурларнинг ўсиши туфайли тилга улкан ўзгаришлар криб келди. Мисол учун, “Фотогалерея”, “мобил телефонлар”, “фастфуд” каби инглизча сўзлар юз йиллар олдин албатта танилмаган ва эшитилмаган эди, лекин ҳозир улар – умумий сўзлардир. Ўзбек тилида ҳам лексик унсурларни кенгайтириш янги сўзларнинг кириб келиши ва бошқа тиллардан сўзларнинг ўзлашиши орқали содир бўлмоқда. Янги кашф қилинган сўзларга мисол сифатида “сичқонча” “компьютер маусига”га тенг ва “электрон манзил” компьютер рамзи “@” ни назарда тутати ва шу тарзда рўйхатни давом эттириш мумкин; бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар компьютер, виртуал, флешка ва бошқалар. Бу мисоллар, балки чекланган бўлса-да, бу баҳс- мунозараларнинг моҳияти эволюцион тил табиатини тасвирлаш ва айниқса, ўзини ўраб турган илм-фан ва

35113

технология талаблари муҳтида чексиз ўзгаришлар учун ўзларини мослаштириш ва яхшироқ ижтимоий-иқтисодий ҳолатда, уларнинг макон ва вақт эҳтиёжларини амалга оширишда кўпроқ билимга эга бўлиш эркинлигини бера олади.

Бу жараёнда, билим олиш давомийлигида тил яна тегишли аҳамият касб этади. Бунда билим ва кўникмаларни ўқитишда ва қадриятларни етказиб беришда асосий восита ҳисобланади. Тил билимларни тарқатиш ва босма материаллар, оммавий ахборот воситалари ва интернет орқали ахборотнинг кенг манбаларига киришни қўлга киритиш учун асосий воситасига айланади. Билим билан оммани кучайтиришда тилнинг асосий ролини аниқлашда қайси тилни танлаш юзасидан бир канча муҳим саволлар юзага келади; билим тарқатиш жараёнида ишлатиладиган асосий тил қайси тил, билим билан босма материаллар, оммавий ахборот воситалари ва интернетда асосан қайси тилдан фойдаланилади, одамлар кимнинг билим дунёқарашини, жамият қадриятларини ва маданиятини тарғиб этмоқда. Тил табиий моҳиятига кўра кўплаб ижтимоий-психологик тизимларни қамраб олади, шу туфайли бу саволлар пухта музокара ва таҳлиллардан ўтказилади. Демак қачонки, жамиятда билим олиш учун алоҳида тилдан фойдаланилса, улар бу маълумотга эга бўлмаса-да бу ижтимоий-психологик элементларни ўзлаштиришади. Тил билан доимий алоқа, аста-секин маъносини тилида нақл сифатида олиб қадриятлар, нормалар ва эътиқодга одамларни иқлимий мувофиқлаштиришга кўниктиради. Шунинг учун, "тил фойдаланувчиси идентификатори аксиома инъикосига кўра" - бу одамларни акс эттиради аммо шахсини бера олмади деган саволга жавоб бера олмайди. Ушбу масала бўйича Вудак ва Корсон (1997) шундай тушунтиради "фақат алоқа воситаси сифатида тил билан мулоқотда бўлиш хато бўлади; тиллар - ҳам шахсий ва ҳиссий ифода шакллари ва, шунингдек, маданий анъаналарини олиб борувчи манба ҳамдир". Бундан ташқари, ўзининг "маданий қайта такрор ишлаб чиқариш назарияси" да Бордо (1997) ҳам шуни таъкидлайдики: маданиятлар ва жамиятлар хусусиятларини қўлга киритиш ва қайта ишлаб чиқишда тил асосий восита ҳисобланади, шунингдек, доминант тилидан кенг фойдаланишни қўлга киритиш одамлар ва жамоавий гуруҳлар учун нафақат уларнинг ўзлари устидан балки бошқалар ишлари устидан таъсир қилиш хусусиятини беради. Бу шахсларни боғловчи, шунингдек, уларнинг илдишлари билан алоқа қилиш ва уларга тегишли туйғу ва ҳуқуқларни таъминлашда тилнинг бойлиги ва ундаги чалкашликни аниқ кўрсатади.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги кунда билим тарқатиш ва одамларни билим билан ривожлантириш жараёнида инглиз тили бутун дунё бўйлаб ишлатиладиган асосий тил ҳисобланади. Инглиз тилининг муҳимлигини акс эттириш учун бир қатор терминлар масалан "халқаро лингуа франка", "мустамлака тил усталари", «глобаллашув тили», «миллийлаштириш учун тил» ва ҳоказолар берилган. Инглиз тилида чоп этилган китоблар, журналлар ва нашр қилинган қўлланмалар энг даромадли ва гуллаб-яшнаётган тадбиркорлик бўлди (Филипсон 1990). Факталарга асосланган ҳолда, аслида унинг мавжудлиги, ҳаётнинг ҳар бир соҳасида шунингдек, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий жабҳаларида ҳис этилади. Ва глобаллашув тушунчаси орқали глобал

бошқа тирмоғи бутун дунё бўйлаб илм тили сифатида фақат инглиз таъсири кўпроғини ёйди ва кенгайтиради. Натижада, жамиятлар инглиз тили билан шугулланиши учун зарур билимни қўлга киритиш учун инглиз тили устаси билимдонлиги бўйича 4 та босқични ўтишни кўзда тутди. Буни бажара олмаси, у жамият орқада қолади.

Давлат тили яхлитлигини ҳимоя қилишда тил сиёсати

Давлат тилининг аҳамияти ва тўғрилигини ҳимоя қилиш мақсадида ўзбек тилини давлат тили сифатида қадр-қимматини ва яхлитлигини ҳимоя қилиш учун бир самарали чора сифатида тилга оид сиёсатни амалга ошириш талаб қилинади. Бизда бу сиёсатни амалга оширишда мукамал мисол тариқасида дунёда бу борада бир ноёб муассаса сифатида эътироф этиш мумкин бўлган Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2016 йил 13-май ойида ПФ-4797 қарори билан Ўзбекистон республикаси биринчи президенти Ислоҳ Каримов томонидан қилиниши келтириш мумкин. Ўзбекистон ҳукумати бу университетни яратиш орқали ўзбек тилининг мақоми ва даражасини оширишга муҳим қадам қўйди. Шу билан бирга, тил сиёсатини муҳокама қилиш тилни шакллантириш учун қўйилган тилни режалаштириш дастурисиз аҳамиятсиз ҳисобланади.

Феттеснинг (1997) “тилни режалаштириш атамаси” га кўра, Даниядан кўчма кил бўлган Норвегияда янги стандарт миллий тилни ривожлантириш жараёнини тасвирлаш Эйнер Ҳаг (1966) томонидан қарийб қирқ йил олдин тасвирланган эди. Бу жараён ижтимоий психологик тил стандартлари билан алоқалашган, чунки тил режалаштиришда асосий ҳолатлардан бири шуки - янги тилнинг миллий кун тартибиди қўллаб-қувватлаш учун муайян тилнинг қўллангани тарғиб қилиш учун “ўз ҳудудида биргаликда ва самарали мулоқот” (Феттес, 1997) ни амалга ошириши керак. Тилнинг социологияси туфайли тилни жамият ўртасидаги ижтимоий, сиёсий ва маърифий жиҳатлари билан бу муносабатлар ушбу жараёнда шубҳасиз ташвишли ҳисобланади (Эдвард, 1976).

Феттес (1997) таълим тизимини танлашда таъсир кўрсатадиган омилларни 2 тоифага бўлган – корпус режалаштириш ва статус режалаштириш. Корпус режалаштиришга асосан барча мактабларда ўқшаш дастурлар ижросини таъминлаштириш учун жуда стандартлаштирилган тил бўлиши кераклиги назарда тутилади. Масих (1997), қачон тилда ягона имло ва грамматик нормалар ёзма шаклда қўлланилганда, стандартлаштириш равшан бўлади, деб тўғуниради. Стандартлаштиришдан ташқари, яна бир таниқли омил аслида тил ривожланаётган мамлакатларда асосий эътибор ҳисобланадиган модернизация омили ҳисобланади. Уларнинг тил танлаши бошқа замонавий тиллар билан хусусан инглиз тили билан ўзаро ўзгармас алоқалари ва илмий ўқушда ишлаб чиқариш тезлиги ва техник атамалар билан таъминлаш қўллангани жиҳатидан баҳоланади. Бошқа томондан, статусни режалаштириш, яна кўпроқ унинг кимлиги, нуфузи идрок имтиёзлари каби муаммолар билан боғлиқ, дейди МсГроаргт (1996). Шу нуқтаи назардан, тил муайян обрў сақлаб қолиши керак, ва кўпчилик одамлар томонидан фойдаланилиши керак, шунинг учун бу борада иқтисодий барқарорликни оsonлаштириш ва гуруҳлараро мулоқот муносабатларини даражасини ошириш учун таълим бир канал бўлиб

хизмат қилиши мумкин. Ўзбекистоннинг тил режалаштириш таҳлили ва сиёсати нуктаи назари унинг асосий фалсафасида аниқ таъкидланган. Ўзбек тилини давлат тили сифатида фойдаланишнинг тил бирлиги ва стандартлаштириш учун муҳимлиги Ўзбекистон 1991 йили ўз мустақиллигини қўлга киритишидан олдин ишлаб чиқилган ва миллий сиёсатида тасвирланган.

Миллатнинг қадр-қимматини юксалтиришда инглиз тили ва Давлат тилининг рамзий муносабатлари

Ривожланаётган халқлар жумладан Ўзбекистон инглиз тилига боғлиқ равишда бундай ҳаракат қилиш режими сифатида ва бир вақтда унинг маданий қадриятларни сақлаб қолиш ниятида, унинг давлат тили ва инглиз тили ўртасида рамзий муносабатларини яратиши керак. Симбиотик муносабатларда ҳар иккала тиллар бир-бирига боғлиқ фикр сақлайди, ва уларнинг ҳудудий ҳуқуқлари аниқдир ва бир – бирига нисбатан катта ҳурмат билан қарайдилар. Уларни гуллаб-яшнаши ва ўзига хос соҳалари доирасида бойиб боришларига эркинлик берилади. Ҳар иккала томон бир-бирига боғлиқ бўлган уйғунлаштириш таъсиридан фойда олади. Бундан ташқари, инглиз тили глобал алоқа кенг тарқалган тил воситасидир, шунинг учун бу икки тил ҳолати жиҳатидан тенг эмас. Инглиз тили осонлик билан одамлар томонидан олқишланади ва ривожланаётган мамлакатларда миллий тил сифатида фойдаланиш ҳуқуқини олиши мумкин. Бундай ҳолда, энг ёмон оқибатда одамлар ўз шахсий ва маданий анъаналаридан маҳрум бўладилар. Улар ўзлари учун маълум бир мамалакат топиб, ўзларини туғилиб ўсган ёқиндик қони тўқилган” жойга нисбатан ҳурмацизлик қилишлари мумкин.

Агар одамларда ўз миллий тилига нисбатан севги ва қадр-қиммат тушунчаси бўлса бундай ҳолатни олдини олиш мумкин бўлади. Улар, “маданий урф-одат ташувчиси”, деб унинг ролини англаши ва йўлларини ўйлаб топиши ва тил сиёсатини шакллантириш орқали унинг мавжудлигини, таҳдид қилиши мумкин бўлган ҳар қандай элементлардан уни ҳимоя қилиш кераклигини англашади. Сўнгги йилларда Ўзбекистон ҳукумати мамлакатлар ўртасидаги глобал ҳамкорлик ва дунёда рақобатбардош бўлишлик учун икки тил ўртасида симбиотик иттифокни яратиш, шунингдек гуллаб – яшаш ва ўз параметрлари асосида ривожланиш учун сай-ҳаракат қилмоқда. Шундай қилиб, ўзбек тилини сақлаб қолиш ва унинг бой маданий анъаналарини давом эттириш ҳар бир Ўзбекистон фуқароси бурчидур.

Хулоса

Инглиз тилини кенгайтириш назарияси, бутун дунё бўйлаб ҳар қандай миллий тиллар учун таҳдид сифатида талқин қилинмаслиги лозим; аксинча, у ўз фуқаролари ўртасида миллий тилларда фойдаланишни рағбатлантиришга ундовчи бир омил бўлиши керак. Бу мақола бошида айтиб ўтилганидек, бир тилнинг гадрижий табиати уни статик қилмайди; унинг ўрнига у миллат келажак эҳтиёжларини қондириш учун яшовчанлигини ва тилининг давомий долзарблигини таъминлайди. Бунга она тили тилшунослик тизимларини янада бойитишнинг фаол жараёни орқали эришиш мумкин; мисол учун, бу асрда ишлаб чиқилган сўнгги тушунчалар ва ғоялар учун ривожланган ва жорий

демократик мубаломотларни шакллантириш керак. Шу билан бир каторда, у ҳам бошқа тиллардан сўз ёки сўз мослаштириш орқали амалга оширилиши мумкин. Басма нусхаларда одамларга, албатта, бир тилда сўзларни бойитиш жараёни жуда муҳим ўрин эгаллайди, шундай қилиб, одамлар ижтимоий-психологик муносабатлари доирасида яшашини “маъноси” ва “қолип” ига кўра миллий тил кўширини куп форматларини яратган деб аниқлаш мумкин бўлади. Демак, маънавий аҳоли бир вақтнинг ўзида уларнинг ҳозирги шароитида коммуникативликларни кутиб олиш учун билим билан ўзларини мустақкамловчи оғза ҳаракат қилиб, ўзларининг миллий тили яхлитлигини ва миллат кадр-коммуникативни ҳимоя қилиш имкониятига эга. Бундан ташқари, қолипга солинган тил ва таълим сиёсатини самарали амалга ошириш мамлакатда миллий тилнинг қимматини мустақкамлаш учун ёрдам беради. Бундай ҳолда, ўзбек тили ва инглиз тили, илмий ва технологик ютуқлар, шу жумладан, барча соҳаларда баъанд чўққиларга халқни олиб чиқиш учун бирга ишлаши мумкин. Ҳар икки тилда симбиотик иттифоқ яратиш афзалдир ва бу миллий тилнинг муваффақияти ва яхлитлиги мамлакатнинг хавфсиз тараққиёт ва ривожланиш ўзини кўчиб ўтишига бир омил бўлади.

Адабиётлар:

- 1.Бурдиеу, П. (1977). Жамиятда таълим ва маданиятни қайта тиклаш. Слеведон: Мультилингвал Маттерс.
- 2.Брумфит, С. (1995). Тил ўқитишга коммуникатив ёндашув. Слеведон: Мультилингвал Маттерс.
- 3.Чрист, Х. (1997). Тил нуктаи назарияси ва таълим сиёсати. Клувер Академис Публишерс: Голландия.
- 4.Эдварде, А.Д. (1976). Маданиятда ва синфлар ўргасида тил: Социологик тил ва таълим. Слеведон: Мультилингвал Маттерс.
- 5.Феттес, М. (1997). Тил режалаштириш ва Таълим.Клувер Академис Публишерс: Голландия.
- 6.Грабе, W. (1994). Тил сиёсати ва режалаштирилиши: олдинга. Клувер Академис Публишерс: Голландия.
- 7.Хауген, Э. (1985). Мустақкамлақчилар тили. Клувер Академис Публишерс: Голландия.
- 8.Келли, Г. (1969). Тил ўқитишнинг йигирма беш асири. Тил ва таълим Энциклопедия. Клувер Академис Публишерс: Голландия.
- 9.МсГроартй,М. (1996). Тил муносабатлари, мотивация ва стандартлар. Тил ва таълим Энциклопедия. Клувер Академис Публишерс: Голландия.
- 10.Пхиллипсон, Р. (1990). Лингвистик Империализм. Окфорд Университй Пресс.
- 11.Ричардс, Ж.С. (2001). Тил таълими ўқув дастурлари ишлаб чиқиш. Америка Кўшма Штатлари: Кембриж Университй Пресс.
- 11.Водак, Р. анд Сорсон, Д. (1997). Тил ва таълим энциклопедияси. Клувер Академис Публишерс: Голландия.

Д.ЛУТФУЛЛАЕВА,
ф.ф.д, профессор (ТошДУТАУ)

ТИЛ ЭГАЛАРИ ЛИСОНИЙ ЗАҲИРАСИНИ ЎРГАНИШДА АССОЦИАТИВ ТАЖРИБА МЕТОДИНИНГ АҲАМИЯТИ

Тил бирликлари ортида турган лисоний онг фаолияти, унда воқелик образининг ҳосил бўлиши, олам манзарасининг турли маданиятлардаги кийёфаси, инсоннинг лисоний хотираси ва тафаккури фаолияти механизмини амалий тажрибалар орқали ўрганишга имконият яратувчи методлардан бири ассоциатив тажриба методидир. Сўнги йилларда турли фанларда антропоцентрик парадигманинг қарор топиши натижасида ассоциатив тажриба методи нейролингвистика, нейрофизиология, психоллингвистика, лингвокультурология каби фанларда ҳам методологик аҳамият касб этди.

Маълумки, ассоциатив тажриба методини илк марта инглиз психологи Френсис Гальтон 1879 йилда «ғоялар ассоциацияси»ни ўрганиш муносабати билан ўз тажрибаларида қўлади. Ф.Гальтондан сўнг дунёда биринчи экспериментал психология лабораториясини тузган немис психологи, физиолог ва философ В.Вунт 1892 йилда вербал ассоциациялар тезлигини аниқлаш мақсадида эркин ассоциатив тажриба методидан фойдаланди. Ассоциатив тажриба методи В.Вунтнинг ўқувчиси М.Траутшольдт томонидан ҳам ривожлантирилди.[1]

Ўз вақтида машҳур психолог ва психиатрлар Ж.Локк, Д.Юм, Т.Браун, К.Г.Юнг, К.Марблар ҳам инсоннинг воқеликни идрок этиши ва хотирасини текшириш мақсадида ассоциатив тажриба методидан унумли фойдаланишди. XX аср бошларига келиб ассоциатив тажриба методи психоаналитик амалиётларда кенг қўлланди. «Аналитик психология» йўналиши асосчиси машҳур психолог, философ, психоаналитик К.Г.Юнг (1875-1961) инсон шахсиятини аниқлаш мақсадида эркин ассоциатив эксперимент методидан фойдаланди. Я.В.Осиповнинг қайд этишича, XX аср бошларида психоаналитик тажрибаларда инсон психикаси қатламларига, унинг онгли ва онгсиз жиҳатларини камраб олувчи ассоциациялар оқимиға кириш воситаси сифатида эркин ассоциатив методнинг қўллана бошлаганлиги бевосита К.Юнгнинг ассоциатив тажрибаси билан боғлиқ.[2. 124]

Бу даврда ассоциатив тажрибалар амалий психологияға ҳам татбиқ этилди. Амалий психологияда америкалик психологлар Х.Г.Кент ва А.Ж.Розановлар ассоциатив тажриба муаллифлари сифатида тан олинади.Улар 1910 йилда инглиз тилининг Америка вариантыға асосланган илк ассоциатив меъёрини эълон қилишди.

Ассоциатив тажриба методидан экспериментал психологияда ҳам фойдаланилди. Манбаларда қайд этишича, экспериментал психологияда ассоциатив тажрибанинг қуйидаги турлари қўлланди: 1) жуфт ассоциациялар (парные ассоциации); 2)серияли ассоциациялар (серийные ассоциации); 3)вербал дифференциация (вербальная дифференциация); 4)эркин ассоциациялаштириш (свободное ассоцирование). [3.740.]

Психологияда кўп йиллар давомида инсон онги ва тафаккури фаолиятини ўрганишда қўлланиб келинган ассоциатив тажриба методи кейинчалик

«инсоннинг функциялашув хусусиятларини психик феномен сифатида индивидга объективий-маданий алоқаларда қўллаб ташқи ва ички омиллар таъсирининг таъсирини ҳисобга олган ҳолда тавсифлаш ва тушунтириш мақсади»ни амалга оширувчи психолингвистикага татбиқ этилди. [4. 26]

Психолингвистикада ассоциатив тажрибалар инсоннинг лисоний онги, тил таъсири, тафаккурида сўзларнинг ўзаро боғланиши, тил эгаларининг нутқий таъсирининг ҳосил қилиши, инсонда лексик заҳиранинг ҳосил бўлиши каби муаммоларни тадқиқ этишда асосий таҳлил воситаси сифатида қўлланди. Рус тилида А.Залевскаянинг маълумот беришича, ассоциатив тажрибалар сўз баъзан боғлиқ қуйидаги масалалар ечимида ўзини оқлади: сўзнинг психологик маъноси (Доценко, 1998), сўзнинг категориал ва предметлик маъноси (Маскалдия, 1989; Соловьева, 1989), болаларда сўз маънолари шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари (Рогожникова, 1986; 1988; Соколова, 1996, 1997), алоҳида категориядаги сўзларнинг маъно хусусиятлари (масалан, кинемалар номлари (Перфильева, 1997); қиёс конструкцияларда тиргак сўзлар (Пашковская, 1997; Шмелева, 1988), сўзлар орасидаги алоқалар (Лебедева, 1991; Медведева, 1989; Новичихина, 1995), инсон лексиконининг шаклланиши, унинг «ядро» қисмининг ажратилиши (Залевская, 1977; 1981; Золотова, 1989) Олиманинг фикрича, ассоциатив тажрибаларни турли тиллар ва маданиятлар тадқиқига татбиқ этиш орқали муҳим натижаларга эга бўлинди (Дмитриқ, 1985; 1998; Салихова, 1999; Этнопсихолингвистика, 1988), ассоциатив тажрибалар турли тил эгаларининг ассоциатив портретини тузишда (Прихова, 1998; Мруз, 1998), нутқ ҳосил бўлиши жараёнининг айрим жиҳатлари ва ассоциатив структураларнинг матн ҳосил қилишдаги ролини ўрганишда (Овчинникова, 1994; 1996а; 1996б), тилларнинг бир-бирига таъсири хусусиятларини аниқлашда (Габска, 1996) самарали натижалар берди. [5.106]

Психолингвистикада турли тиллардаги лексик бирликларнинг миллий-маданий, ижтимоий, шунингдек, гендер хусусиятларини ўрганишда ҳам ассоциатив тажрибалар муҳим аҳамият касб этди. Ассоциатив тажриба методи ёрдамида муайян халқнинг миллий-маданий харитасини яратиш имконияти юзидан келди. Бу йўналишдаги иш сифатида олима С.Г.Тер-Минасова қайд этган Москва давлат университети чет тиллар факультети талабалари томонидан тузилган Европанинг маданий харитасини кўрсатиш мумкин. [6.42-45]

Ассоциатив тажриба методининг имкониятларига юқори баҳо берган рус тилида А.А.Леонтьевнинг қайд этишича, луғавий бирликларнинг «маданийлик» баъзисини ҳаққоний очиб беришга имконият яратувчи, сўзга хос семантик аниқлаларни умумлаштириш, унинг «семантик обертонлари»ни очиб бериш учун имкон берувчи метод бу – ассоциатив тажриба методи, бу йўналишдаги муҳим манба эса ассоциатив сўзлар луғатидир. [7.14] Бироқ бу ўринда шуни қайд этиб ўтиш лозимки, ассоциатив тажриба методи лингвист учун қанчалик кенг имкониятлар эшигини очмасин, илмий ҳулосалар чиқаришда тажриба натижаларига таъсир кўрсатувчи айрим ташқи омиллар (сунъий тарзда нутқий фаолиятнинг ташкил этилиши, тажриба ўтказувчининг синалувчиларга таъсири, синалувчиларнинг бир-бирига таъсири, синалувчилар устида ноодатий тажриба ўтказилиши, уларнинг руҳий ҳолати, лексик бирликларнинг баъзи

синалувчиларга тушунарсиз бўлиши ва ҳоказо)ни ҳам эътиборга олиш лозим бўлади.

Психолингвистикада ассоциатив тажриба методининг бир неча тури: эркин ассоциатив тажриба, йўналтирилган ҳамда боғли ассоциатив тажриба фарқланади. Эркин ассоциатив тажриба методига кура тажрибада синалувчилар (баъзи манбаларда улар *респондентлар*, *информантлар*, *суралувчилар* терминлари билан берилган) ўйлаб ўтирмай хотирасига келган ягона ассоциацияни ёки чекланмаган миқдордаги ассоциацияларни ифода этадилар. Йўналтирилган тажриба методида маълум грамматик бирлик ёки семантик ифода буйича тил эгаси хотирасига келган ассоциациялар қайд этилади. Боғли ассоциатив тажрибада эса стимул сўзга маълум миқдордаги ассоциацияларни ифода этиш талаб этилади. Ассоциатив тажриба методининг қайд этилган барча турлари инсоннинг лисоний онги ва хотираси, руҳиятининг тилга таъсири, тил ва тафаккур, тил ва маданият муносабати каби масалалар буйича қимматли хулосалар чиқариш имкониятини яратади.

Психолингвистик тадқиқотларда кўп ҳолларда ўтказилиши анча қулай бўлган эркин ассоциатив тажриба методи кенг қўлланилади. Эркин ассоциатив тажриба методининг ўзига хос жиҳати шундаки, унда қўлга киритиладиган асосий манба – чекланмаган миқдордаги лексик бирликлар ва сўз бирикмаларидир. Баъзан паремиялар, фразеологик бирликлар, турли окказионал қўлланишлар ҳам ассоциатлар вазифасини ўтайди.

Эркин ассоциатив тажрибалар бир неча босқичда олиб борилади. Дастлаб стимул сўзлар ажратилади, тажриба учун синалувчилар танланади, сўровнома (сўров анкеталари) ишлаб чиқилади. Кейинги босқичда синалувчилар устида оғзаки ёки ёзма тарзда тажриба ўтказилади. Сўнгра олинган натижалар жамланади. Сўнгги босқичда олинган натижалар таҳлил қилинади ва муайян хулосалар чиқарилади.

Ассоциатив тажрибалар ундан кўзланган мақсад асосида оммавий ёки якка тартибда ташкил этилади. Оммавий тарзда ўтказиладиган ассоциатив тажрибаларда камида 10-20 та синалувчи иштирок этади. Ассоциатив луғатларни тузишда оммавий тарзда ўтказиладиган тажриба материалларига таянилади. Оммавий ўтказилган тажриба материалларигина муайян тилнинг лексик таркиби, шу тил эгаларининг лисоний хотираси, лексик заҳираси ҳақида маълумот бера олади.

Ассоциатив луғатларни яратиш учун кўпинча ёзма тажриба методи қўлланилади. Оғзаки тажриба методини ўтказишга кўп вақт сарф этилиши сабабли тилшунослар, асосан, ёзма тажриба методидан фойдаланишни маъқул қўришади. Эркин ассоциатив тажрибанинг ёзма шаклида синалувчилар стимул сўз буйича хотираларига келган ассоциацияларни ёзма тарзда баён этадилар. Бунинг учун тажриба ўтказувчи томонидан стимул сўзлар ёзилган сўров анкеталари тузилади. Сўров анкетасига ассоциациялар чекланмаган миқдорда ёзилиши мумкин. Стимул сўз ёки ассоциацияларни муҳокама қилиш, улар устида мулоҳаза юритиб ўтиришга вақт берилмайди. Синалувчи хотирасига келган дастлабки ассоциацияни зудлик билан стимул сўз қаршисига қайд этиши лозим бўлади.

Ассоциатив тажрибаларни ўтказишда синалувчиларнинг миллати, сўзлашадиган тили, жинси, ёши, маълумоти, касб-кори, яшаш жойи кабиларга алоқадорлиги эътибор қаратилади. Манбаларда бу белгиларнинг ассоциациялар хусусиятига сезиларли таъсир кўрсатиши эслатилади. Ассоциатив тажрибаларга алоқадорлиги 21-27 ёшлардаги кишилар жалб этилади. Олимларнинг фикрича, бу ёшда тил эгаларининг луғат захираси кенг, лисоний қобилияти тўлиқ шаклланиб боради. Улар бугунги кун тил эгаларининг ва келажак авлоднинг лисоний онги ва тафаккури қобилиятини намойиш эта олади. Ю. Н. Карауловнинг фикрича, ассоциацияларда синалувчилар онгида шаклланиб борадиган дунё қиёфаси ўз аксини топади. Ўз навбатида, кўпчилик одамларда тил қобилияти мундарижасининг кенгайиб бориши (луғат захираси, қонунларнинг иерархик структураси, прагматик ўрнашуви) ва унинг формал-комбинатор имконияти умрининг охирига қадар нисбатан ўзгармас ҳолда шаклланиб туради. [8. 192-193]

Ассоциатив тажрибаларга синалувчилар сифатида кўпинча олий маълумотли тил эгалари ёки талабалар (кўпинча филолог талабалар) жалб этилади. Баъзан тажриба учун ҳар хил касб эгалари ҳам танланади. Лексик бирликларнинг гендер хусусиятларини ўрганишда ассоциатив тажрибаларга бир хил жинс вакиллари (аёллар ёки эркеклар) жалб этилади.

Бу ўринда синалувчилар билан боғлиқ қуйидаги саволларнинг туғилиши табиий: «Ассоциатив тажрибалар учун танлаган синалувчилар муайян тил лексик қатламнинг умумий ҳолати ҳақида тўлиқ маълумот бера оладими?», «Бир гуруҳ синалувчилардан олинган натижалар барча тил эгаларининг лисоний хотираси ҳақида тўлиқ маълумот берадими?», «Маълум сонли синалувчилар шу тил эгаларининг лисоний захирасини тўлиқ акс эттира оладими?», «Синалувчилардан олинган натижалар тилга хос қонунларни белгилаш учун хизмат қила оладими?».

Лингвистик тажрибалардан кутиладиган натижалар ҳақида мулоҳаза юритар экан, тилшунос олим А. Мустайоки ҳам ҳақли равишда қуйидаги саволни ўртага ташлайди: «Агар лингвист «бир бутун тил тизими» («язык в целом») ҳақида маълумот олишга ҳаракат қилса, вазият узи-уздан равшан. Бир «хамманинг» фикрини намойиш этиш ҳуқуқига эга? Бунда тадқиқотчи бевосита «тил эгаси» ёки «адабий тил эгаси» тушунчаси билан тўқнаш келади. [9. 157] Шубҳасиз, бир гуруҳ синалувчилардан олинган натижалар барча тил эгаларининг лисоний қобилияти, тил захираси ҳақида тўлақонли маълумот бера олмайди. Бироқ кўп йиллар давомида ўтказилган ассоциатив тажрибалар шуни кўрсатадики, синалувчиларда вербал ассоциациялар, асосан, такрорланади, кам миқдордаги ассоциацияларгина индивидуал характерга эга бўлади. Ассоциатив тажриба натижаларининг кўпсонли тил эгаларида такрорланиши ҳисобга олинса, муайян тил ва унинг эгаларига хос энг умумий хусусиятлар ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин бўлади.

Ассоциатив тажрибалар муайян мақсад асосида ташкил этилади ва у ўтказилгач, олинган маълумотлар ўрганилади. Тажриба натижалари ҳам сифат, ҳам миқдор (статистик) жиҳатдан таҳлил қилинади.

Статистик тахлилда асосий эътибор ассоциатларнинг умумий миқдори, қўлланиш частотасини аниқлашга қаратилади: юқори ва паст частотали ассоциатлар аниқланади, якка ассоциатлар, бир хил ёки турли ассоциатларнинг сони белгиланади. Г.А.Мартиновичнинг қайд этишича, жавоб реакциялари миқдорий тавсифига кўра стереотип (нисбатан кўп учрайдиган, стандарт) ва якка (индивидуал, стандарт бўлмаган) турларга ажратилади. Стереотип жавоб реакциялари ёндошлик ёки ўхшашлик асосида юзага келувчи ҳамда инсон тафаккурида ўқилган ёки эшитилган сўз натижаси сифатида ўрин олувчи автоматик тарзда актуаллашадиган алоқаларга асосланади. Якка жавоб реакциялари эса тасаввур ва тушунчаларга ёндошлик ёки ўхшашликка кўра индивидуал ёндашув асосида шаклланади, бундай ёндашув натижасида янги, типик бўлмаган ассоциатив жуфтликлар ҳосил бўлади. [10. 93-99]

Ассоциатлар сифат жиҳатидан таҳлил этилганда ассоциатив майдон структураси, майдон ядроси, ассоциатив алоқани ҳосил қилган омиллар, синтагматик ва парадигматик алоқа турлари ўрганилади.

Тажриба маълумотларининг сифат ва миқдорий таҳлили асосида нафақат тил эгаларининг лисоний онги, хотираси, тил заҳираси, миллий-маданий кадриятлари, руҳияти кабилар ҳақида; тилдаги лексик бирликларнинг қўлланиш даражаси, сўзлар орасидаги семантик алоқа тури, алоқа кучи бўйича лингвистик маълумотларга ҳам эга бўлиш мумкин бўлади. Албатта, бу масалалар юзасидан якуний хулосалар тажриба материаллари таҳлиliga қай тарзда, қандай мақсадда ёндашув асосида чиқарилишига боғлиқ. Ассоциатив лингвистиканинг машҳур вакилларида бири А.Залевскаянинг маълумот беришича, ўтган асрнинг 50-60-йилларида машҳур бўлган тажриба материалларининг таҳлил усули эскирган бўлиб, фақат юқори частотали ассоциатив реакцияларни эътиборга олишни назарда тутган, бироқ якка жавоб-реакцияларнинг стимул сўз билан муносабати масаласининг таҳлили белгиланган қонуниятлар ҳақидаги умумий тасаввурни маълум даражада ўзгартириши аллақачон асослаб берилди. [11.40] Демак, олинган материалларнинг тажрибадан кўзланган мақсад асосида ўрганилиши жуда муҳим. Жумладан, тадқиқотчининг мақсади индивидуал ёки жамоавий, юқори ёки паст частотали ассоциатларни ўрганиш бўлса, асосий эътибор шу мақсадга йўналтирилиши ва умумий хулосалар шу доирада чиқарилиши лозим.

Хуллас, ассоциатив тажриба методи тилдаги лексик бирликларнинг семантик алоқаси, ассоциатив боғланиши ва биргаликда нутқий тузилмалар ҳосил қилиши, уларнинг ижтимоий, маданийлик, гендереологик хусусиятлари каби муаммоларни инсон омили билан боғлиқ ҳолда ўрганувчи метод сифатида амалий аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

1. А.Н.Ждан.История психологии. От Античности до наших дней // [http:// www.psychol-ok.ru](http://www.psychol-ok.ru)

2. Я.В.Осипов. Методологическое значение ассоциативного эксперимента К.Юнга в разработке А.Р.Лурии основ реактологической теории аффективного поведения // Вестник

Университет (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. - 2011. - №1. - С.124.3.¹

1. Experimental Psychology. Vol. II. / Ed. by J.W. King and L.A. Riggs. Holt, Rinehart and Winston Inc., 1972. - 740 p.

2. Л.А. Залевская. Введение в психолингвистику. - М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. - С.26.

3. Л.А. Залевская. Введение в психолингвистику. - М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. - С.106.

4. Гер-Минасова. Языки межкультурная коммуникация. - М.: Слово/SLOVO. 2000. - С. 43-45.

5. Л.А. Леонов. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах. - Словарь ассоциативных норм русского языка. - М.: МГУ, 1977. - С.14.

6. Ю.Н. Караулов. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // Русский ассоциативный словарь. Книга I. - М., 1994. - С. 192-193.

7. А. Мустайоки. О лингвистических экспериментах // Язык - система. Язык - текст. Текст - способность. (К 60-летию члена-корреспондента Российской академии наук Ю.Н. Караулова). Российская академия наук. инс.рус. языка им. В.В.Виноградова. - М.: Наука, 1995. - С.157.

8. Г.А. Мартинович. Опыт комплексного исследования данных ассоциативного эксперимента // Вопросы психологии. - 1993. - № 2. - С. 93-99.

9. Л.А. Залевская. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. - М.: Гнозис, 2005. - С. 40.

И.АЗИМОВ, ф.ф.н., доцент (ТошДУТАУ)

ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ЖАДИД НАМОЯНДАЛАРИНИНГ ЎРНИ

(Ўзбекнинг “Бошлангич мактабда она тили” рисоласи мисолида)

Ўтган аср бошларида яшаб ижод этган жадид мутафаккирларининг фаол вакилими фаолияти, ўз халқи бахт-саодати, ёрқин келажаги йўлида олиб бориши курашлари тарих зарваракларидан муносиб ўрин эгаллади. Уларнинг миллий курашлари сифатида халқни маърифатли қилишга, уларнинг оқини миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримовнинг “Юксак маънавият – энгилмас куч” асарида шундай сатрлар бор: “Чиндан ҳам, тарихимизнинг қайси даврини олмайлик, юртимизда илму маърифат ва юксак маънавиятга интилиш ҳеч қачон тўхтамаганини, халқимиз даҳосининг ўлмас тисоли сифатида энг оғри ва мураккаб даврларда ҳам яққол намоён бўлиб билишини яққол кўришимиз мумкин.

Масалан, чоризм мустамлакаси даврида маърифат ғоясини баланд кўтариб чиққан жадид боболаримизнинг фаолияти бунга яна бир ёрқин мисол бўли олади. Махмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Шокоқхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулхамид Чўлпон, Ҳасан Носир каби юзлаб маърифатпарвар, фидойи инсонларнинг ўз шахсий манфаати, хузур-ҳаловатидан кечиб, эл-улус манфаати, юртимизни тараққий

топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишлари авлодлар хотирасидан асло ўчмайди”[1, 31].

Худди шу каби сатрлар биринчи Президентимизнинг 2016 йил 13 майдаги ПҚ – 4797-сонли “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш туғрисида”ги Фармонида ҳам учрайди: “Мустамлака тузумининг таъйикларига қарамасдан, ўз ҳаётини халқимизнинг маънавий камолотига, она тилимизнинг равнақ топишига бағишлаган Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон, Абдулла Қодирий каби улуғ маърифатпарварларнинг улкан хизматларини, бу йўлда ҳақиқий ватанпарвар, юртпарвар, миллатпарвар сифатида из қолдирган зиёли инсонларнинг номларини эл-юртимиз доимо ҳурмат билан эслайди”.

Маълумки, ўша жадид мутафаккирлари саъй-ҳаракатлари билан янги мактаблар учун кўплаб дарслик, қўлланмалар, дастурлар яратилган. Мактабларда ўқитиш усули тубдан ўзгартирилган, она тилининг қандай ўқитилиши хусусида қўлланма, йўл-йўриқ, кўрсатмалар тайёрланган. Лекин ўзбек тилини ўқитиш методикаси бўйича ёзилган адабиётларда жадид намоёндаларининг мазкур фаолияти етарли даражада ёритилмаган ҳамда қисқагина маълумот билан чегаралангани ачинарли ҳолатдир. Масалан, олий ўқув юрти талабалари учун ёзилган “Она тили ўқитиш методикаси” китобида 1940 йиллари Ўзбекистонда С.А.Фессалонискийнинг “Она тили ўқитиш методикаси” қўлланмаси нашр қилингани, бу ўз даври учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлгани айтилади[2, 22]. Ваҳоланки, миллий тилимизни қандай ўқитилиши бўйича 20-йиллардаёқ қўлланмалар ёзилган.

Қуйида ана шундай миллат фидоийларидан бири бўлган Элбекнинг миллий тилни ўқитиш методикаси бўйича олиб борган фаолияти хусусида сўз юритилади. Бу жиҳатдан унинг “Бошланғич мактабда она тили” рисоласи ўша давр она тили таълим тизими учун муҳим аҳамиятга эга. Мазкур асар қозок шоири ва адиби М.Жумабоевнинг “Бошланғич мактабда она тили” китобининг таржимаси ҳисобланиб, билим кенгашининг педагогика комиссияси ўзбек мактаблари учун ҳам зарурий қўлланма сифатида эътироф этади ва уни таржима қилишни Элбекка топширади. Рисола оддий таржима бўлмасдан, адибнинг ўзи эътироф этганидек, “...мисоллар ва қайси бир жумлалар ўзбек шевасининг истагича, бутунлай бошқа бир тусга солинди” [4, 259].

Асарнинг кириш қисмида адиб асарни ёзишдан асосий мақсад мактаблар учун жуда кўплаб дарслик, қўлланмалар ёзилаётгани, уларнинг аксарияти ўқитувчилар учун ҳам қийинчилик туғдираётгани, зеро ҳар бир муаллимнинг қўлига тушган асарни бирданига текширтмасдан ўқитиш ёхуд уни болаларнинг қўлига бериб қўйиб, ўзининг кўнглини тинчитиб, вазифасини адо этган бўлишлик кўп янглишликларга олиб келишини айтади.

Унинг фикрича, “Ёлғиз китобдан ўқутиш билан масала ҳал бўлмайди. Балким, ул китобдаги ёзилган нарсаларни жонлантириб, англата билиш ва ўқутган нарсаларини амалга ошириш керақдир. Албатта, бу иш учун ўқитгучиларнинг оз бўлса-да, мана шул китоблар каби ўқутиш йўлларин кўрсататурғон бир асарни кўздан кечиришлари тегишдир”[4, 259]. Қуриб

турганимиздек, мазкур рисола она тилини ўқитишда ўқитувчилар учун зарур усулнинг қўлланма вазифасини бажарган.

Ўлбек дастлаб, бошланғич синфда – тўрт йил мобайнида боланинг билиши лозим бўлган билим, кўникма, малакалари йиғиндисини белгилаб беришди. Ҳозирги таълим тизимимиз атамаси билан айтганда, таълим стандартини ёзиб беради. У тўрт йил давомида бола куйидаги талабларга жавоб бериши шартлигини белгилаб берган:

Биринчи йилда боланинг билиши лозим бўлган билимлар йиғиндисиди:

1. *Боланинг тилин ўстариши ҳам малакалантириши, яъни, бола нутқини яхшилатиши малакасини шакллантириши.* Бунда:

Берилган асарни эркин сўзлаб бера олиш, оғзаки ёдлаган шеър ва мазмунларни равон айтиб бера олиш.

Ўқинишга кўникма ҳосил қилиш. Ўзи чизган суратларнинг остига отини ёза билиши.

Ўқинган ҳикояларини ўқитувчининг кўмаги билан қайта айтиб бериш. Ҳикояларни, ҳикояларни тўла айта олиш, яъни, қайта ҳикоя қилиб бера олиш.

2. *Тилини текшириши ва имло.*

Мазмунларни сўзларга, сўзларни бўғинларга ва ҳарфларга ажрата олиш.

Ҳарф ва товушларни бир-биридан фарқлай олиш.

Иккинчи йилда боланинг билиши лозим бўлган билимлар йиғиндисиди:

1. *Нутқ ўстириши малакаси.*

Эшитгани ёки кўргани бўйича тўлароқ ҳикоя қилиб бериш. Эшитган, кўрган ёки ўқиган нарсаларини тўлароқ ижодий қайта айтиб бериш. Биров билгани равон ва тўғри сўзлаша олиш.

Берилган сурат бўйича матн тузиб, гапириб бериш.

Берилган матн мазмунига мос мустақил матн туза олиш. Тугалланмаган ҳикояни мустақил фикри билан якунлай олиш. Китобдан, қўлёзмадан мазмунларни кўчириб ёзиш.

Ёзиш кўникмаларига эга бўлиш, кундалик режа туза олиш, ўқиш кўникмаларига эга бўлиш.

2. *Тилини текшириши ҳам имло, яъни, билим олиши.*

Сўзларнинг турларига қараб бўлуниши.

Тўла, осима, қўшма сўзлар ва қўшимчалар.

Ўзлик ҳарфлар, яъни, араб ёзувидаги бир томондан қўшилиувчи ҳарфлар. Қўшма сўзларнинг ёзилиши. Ясалма сўзларнинг намуналари. Уларнинг ўзгариши ва ёзилиши.

Учинчи йилда боланинг билиши лозим бўлган билимлар йиғиндисиди:

1. *Нутқ ўстириши малакаси*

Билганидан ўтган воқеаларни равон айтиб бера олиш. Йиғилишларда ўз фикрини тўлиқ, равон билдириш. Ўз фикрини мантикий изчилликда тўлиқ билдира олиш.

Бирор асарга баҳо бера олиш. Кундалик режа туза олиш.

Ўзи чизган расмлардан альбом ясаш, журнал чиқариш, йиғилишлар, турли саёхатлар буйича оғзаки ва ёзма ҳисобот бера олиш.

2. *Тилни текшириш ҳам имло, яъни, билим олиш.*

Турли мураккаб жумлаларни ёза олиш. Атоқли сўзлар, феъл, олмош, қўшма сўзларнинг ясалиши, ўзгариши ва ёзилиши тўғрисида, сўроқ, хитоб белгилари ҳамда нукталар ҳақида тушунчага эга бўлиш.

Туртинчи йилда боланинг билиши лозим бўлган билимлар йиғиндис:

1. *Нутқ устириш малакаси.*

Бирор бир матнни режаси билан тулик айтиб бера олиш ва ёзиш.

Адабий асарларни сурат, жой, ҳикояларига караб ажрата олиш. Адабий асарлардан олинган бадиий парчаларни ифодали айта олиш. Ўқиган матнларни тасвирлаб бера олиш.

Оғзаки, ёзма нутқининг равон бўлиши, йиғилишларда чиқиб, ўз фикрини баён қила олиши. Журналларни тушуниб ўқий олиши.

Спектаклларга қатнашиши. Синфни бошқаришга қўмаклашиш.

2. *Тилни текшириш ҳам имло, яъни, билим олиш.*

Ҳақни булақларга ажрата олиш. Сўзларнинг ва гапларнинг бир-бирига боғланишини тушунтириб бера оларлик даражада синтаксис буйича маълумотга эга бўлиш.

Тилини белгиларини ажратиб бера олиш.

Сўнгра адиб она тилининг мактабдаги ўрни, уни ўқитиш масалалари ҳақида сўз юритади. “Бир элнинг мактабин тиргизадирган нарса у элнинг она тилисидир, - дейди у, - Тили булақ эл тури булақ мактаб излайдир. Бир элнинг мактаби ўшал элнинг ўз тилининг негизига қурилгон бўлмоғи тегишдир. Эл тили эл мактабига она бўлмоғи тегишдир. Чиндан, у шундай бўладир. Бироқ, бир элнинг тарихида турли сабаблар билан эл мактаби бир даврларда онасидан айрилиб етим бўлиб қолиши мумкиндир. Шундай давр биз – ўзбекларнинг мактабининг бошидан-да кечди, кечиб турибди”[4, 264]. Ҳақиқатан ҳам, ўша давр мактаб-мадрасалардаги таълим-тарбия оғир аҳволда эди. Адиб таъкидлаганидек, мактабларда араб ва форсларнинг ҳижжалаб ўқитадиган “Ҳафтияк”, “Чор китоб”лари куруқ ёдлашга ўргатадиган бўлиб, болалар ўз она тилидан бутунлай бегона бўлиб тарбияланар эди. Ҳожи Муиннинг “Меҳнатқашлар товуши” газетасининг 1918 йил 20 августдаги сонидан эълон қилинган “Тил масаласи” мақоласида шундай фикрлар бор: “Биз туркча қоидаларни билмаганлари учун ҳозирги мирзо ва таржимон биродарларимизни айблай олмаймиз, алар бу тўғрида маъзурдурлар. Чунки алар ва бизларнинг ҳеч қайсимиз мунтазам мактабларда ўқуб чиқмагон. Тил қоидаларининг таълими мунтазам мактабларда бўладирки, мундай мактаблар хануз Туркистонимизда очилгон эмас. Ҳозиргача давом этиб келган янги мактабларимизда бўлса туркий тилимизнинг сарф ва наҳви ўқутила бошлагони йўқ. Бизнинг туркий тилимиз ишланмагон бир тил бўлиб, мунинг сарф ва наҳвиға оид хануз бирор турли рисола босилиб чиқгон эмас. Бизнинг муаллим афандиларимиз тил қоидаларини яхши билмайдиларки, ушбу кунгача баъзилари тарафиндан ёзилгон мактаб китоблариндин маълумдир”[5, 92]. Ҳатто мадрасаларда ҳам шундай аҳвол давом этмокда эди. Боймирза Ҳайит “Туркистонда жадидчилик

ва унинг тугатилиши” мақоласида Бухоро мадрасаларида XVI аср охирларигача турк тили билан бирга, дунёвий билимлар ҳам ўқитилгани, лекин XVI аср охиридан бошлаб Абдуллахон даврида фақат диний илмларгина ўқитиладиган бўлишини, бу ҳол бутун Туркистондаги мадрасаларга ҳам таъсир қилганини айтиши. Минг шундай мураккаб шароитда жадидларнинг ўқув тизимини ислоҳ қилиш янги типдаги мактабларни очиш, халқни маърифатлаштиришга қаратилган дастур билан чиқишлари, жадид мактабига пойдевор қўйишлари уларнинг улкан фуқаролик жасоратлари эди. Жадидларнинг саъй-ҳаракатлари билан бутун Туркистон бўйлаб жуда кўп мактаблар очилди, лекин улардаги ўқитиш тизими ҳам ҳали талаб даражасида эмас эди.

Бу диварда Туркистонда очилган аксарият жадид мактабларида турк тили грамматикаси ўқитиларди. Мактабларимиз, ёзувимизни усмонлича таъсирида ёзув асосини Фитрат ўқинч билан таъкидлайди. У 1921 йил Тил ва имло вазирлигида сўзлаган нутқида Тошкентда очилган курсларда она тили сабақлари учун берилган соатларнинг кўб қисми усмонличага берилгани, Самарқандда очилган биринчи муаллимлар курсида эса, она тили деган нарсани билмагани, 18 йилдаги Маориф шўросининг бир мажлисида ҳам, ўтган йилдаги муаллимларнинг қурултойида мактабларимизнинг ибтидоий уч йилида она тили ўқитилсин, ундан сўнг умумий турк тили (усмонлича турк тили) ўқитилсин деган қарор қабул қилингани, мазкур курсларга ўзбекча сабақлар берилган муаллимларимиз усмонли туркларидан Шайх Восифийнинг қўлидан кутарилган “Қавойиди лисони усмоний” сидан изофаи ламия, изофаи баъния, изофаи ташбеҳиядан баҳс қилаётгани, буларнинг ҳаммаси тилмизни таъбир этиш, тилимизга ҳурматсизлик эканини айтиб ўтади [3, 134-135].

Бу каби ҳолатларга тушиб қолиш эса, биринчидан, ёш муаллимларнинг таърибсизлиги бўлса, иккинчидан, муаллимларнинг қўлида ўқитиш усулини кўрсатадиган бир китоб йўқлигида, деган хулосага келади ва мазкур китобчи бу йўлдаги илк тажриба эканлигини айтади.

Сўнг бошланғич синфда она тилини қандай ўқитиш лозимлиги хусусида сўз юритилади. Бошланғич синфнинг энг асосий вазифаси болани атроф олам билан, одамлар билан ҳамда меҳнат қуроли билан таништиришдан иборатдир, дейди. Таништирганда ҳам, соддадан мураккабга, билган нарсалардан билмаган нарсаларга томон бўлиши лозимлигини айтади. Муаллимларга шундай тавсия беради: “Билимнинг барчаси она тили орқали берилади. Сабаби, оғзида сўз оз, миёсида билими оз ёш болага ярагилиш ҳам олам боласининг турмуши тўғрисида билим беришга она тилидан бошқа қурулғу – мисоли: ҳисоб, сурат солиш, чолғу-музика кабилар она тилидан-да тўқроқ қурол бўла олмайду. Ёлғиз булар орқали олинган билим қаттиқ тўқин билим бўлмайди. Мисоли, болага бир ишга рағбат этиш одатини шундан қилиш учун ёлғуз бир тотли куй тинглатиш етмайду, балки этдан ўтуб сунгги егатурғон ва рағбатни ҳосил эттиратурғон бир сўз керакду, яъни она тили керакдир. Шунинг учун она тили – борлиқ билимнинг негизи ҳам бошқисидир”.

Сўнгра адиб муаллимларга она тилини қандай ўқитиш бўйича йўл-йўриқлар кўрсатади. Она тили ўқитиш дегани болага фақат ёзишни ўргатишдан

иборат деган янглиш фикрдан йироқ бўлишни, мактабнинг асосий вазифаси бир томондан, болага ёзувни ўргатиш бўлса, иккинчи томондан, унинг нутқини ўстиришдан иборат эканлигини, муаллимнинг бундан-да улуғ вазифаси болага яхши тарбия бериш учун уни гузал адабиёт билан таништириш ҳамда тушуниб, англаб ўқишга ўргатиш эканлигини айтади.

Бу вазифаларни туқис бажариш учун 4 йил мобайнида она тили ўқитиш тартибини белгилаб беради:

1. Ўқиш, ёзишга ўргатиш.
2. Имлога малакалантириш, ёзма саводхонлик.
3. Оғиз ҳамда ёзма сўзни юклатиш, яъни, оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш.
4. Боланинг тушунишига мос оғзаки ва ёзма адабиёт турлари билан таништириш.
5. Тушуниб ўқишга одатлантириш.

Ўқиш, ёзишга ўргатиш овоз йули билан ўргатилади. Бунда муаллимнинг роли жуда катта бўлиши керак. Бола китобга боғланиб қолмасдан, ўқитувчининг тушунтириб, ўргатиб бериши асносида ўқиш, ёзиш малакасини шакллантириши керак.

Имлога малака ҳосил этдиришда икки жиҳатга эътиборни қаратиш керак:

1. Болани тўғри ёзишга ўргатиш учун ёзилаётган жумладаги нотаниш, қийин сўзларни тўғри, хатосиз ёзишга малакалантириш керак.
2. Болани янглиштирадиган нарсалардан муаллимнинг ўзи қочиши керак, яъни муаллим сўзни нотўғри айтиб ўқувчини чалғитмасин. Яна шогирднинг ёзувидаги хатоларга бефарқ бўлмасин, хатоликлар албатта тузатилиши ва ўқувчига тушунтирилиши керак. Яна бола ўқийдиган, кўчирадиган китобларининг ўзи хатолардан холи бўлиши керак.

Боланинг оғзаки нутқини ўстиришдаги муҳим омиллар сифатида узини қуршаб турган олам ҳақидаги билимларга эга бўлиши ҳамда санъат асарлари билан танишишни тавсия қилади. Теварак-атрофдаги нарса-ҳодисалар ҳақида билимларни бойитиш учун болаларни табиат қўйнига саёҳатларга олиб чиқиш, нотаниш нарса-жисмлар хусусида маълумот туплаш, ўрганган нарсаларини гапириб беришга одатлантириш болага ижобий таъсир кўрсатишини айтади. Болаларга турли овқатларнинг қандай пиширилишини, турли кийимларнинг тикилишини кўрсатиш уларнинг дунёқарашини ўсишига олиб келади, дейди. Санъат ҳам бола нутқий фаолиятининг шаклланишида энг муҳим восита эканлигини таъкидлайди. Куй тинглаш, турли суратларни томоша қилиш, сахна асарларини кўриш, бадиий асар турлари билан танишиш унинг сўз бойлигини ривожланишига, эстетик тарбиясига ижобий таъсир кўрсатишини, шунинг учун муаллимлар шу жиҳатларга жиддий эътибор қаратишига маслаҳат беради.

Боланинг ёзма нутқини ўстиришнинг қуйидаги воситаларини айтади:

1. Жумлалар тузиш. Бу биринчи синфдан бошланиб, болалар дастлаб қисқа жумлалар тузиб, уни тўғри ёзишга одатланиб борадилар.
2. Эркин имло. Бунда ўқитувчи қисқа бир адабий асарни ўқийди (дастлаб 15-20 йўлдан ошмайдиган бўлиши керак). Иккинчи мартасида бўлимларга бўлиб ўқийди. Сўнг болалар эсда қолганини ёзади. Эркин имлонинг фойдаси

ушундан уқилган матрни эсда сақлаб қоғозга туширади, ўз сўзлари билан баён ва ёшнинг киракат қилиб, ёзма нутқини ўстириб боради.

1. Кўчириш. Бунда бола муаллим томнидан белгилаб берилган матн ёки баъзи нарсадан олинган парчани шундайинча кучирмасдан, маъносини тўқутиб, тушунилмаган сўزلарни муаллимдан сураб, кейин кўчириш керак.

4. Суратга қараб матн тузиш. Сурат боланинг ўй-хаёлларини уйғотишга ёрдам қилишини таъкидлайди. Бунинг учун муаллим мазмун жиҳатдан бир-бирига ўлдирувчи бир неча суратларни олиб киради. Навбатма навбат суратлардаги тасвирлар бўйича жумлалар туздирлади.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, маърифатпарварликнинг Ўзбек мазкур рисоласи билан миллий тилни ўқитиш методикасига тамал қилиниши кўйган, мазкур соҳа бўйича дастлабки қадамни қўйган миллат фойдаланиши сифатида эътирофга лойиқ. Жадид адабиёти намояндаларининг миллий тилни ўқитиш бўйича олиб борган фаолиятини тадқиқ қилиш, уларнинг асарларни жиддий ўрганиш асосида зарурий хулосалар чиқариш, она тилнинг ўқитишнинг миллий методик тизими ва тамойилларини ишлаб чиқишда уларнинг самарали фойдаланиш, янгидан яратилажак дарслик, ўқув қўлланмаларида бу давр тарихини қайта кўриб чиқиш кун тартибидagi муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Гулхисов Б., Шамсиева М., Зиёдова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси жамғармаси нашриёти, 2006.
3. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар, IV жилд. –Т.: Маънавият, 2006.
4. Ўзбек. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 1999.
5. Ҳожи Муин. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 2010.

М.РАҲМАТОВ, ф.ф.н., доцент (ТошДУТАУ)

АТТИШЕР НАВОИЙНИНГ “НАСОЙИМ УЛ-МУҲАББАТ” АСАРИДАГИ АЖРАТИЛГАН БУЛАКЛАРНИНГ СИНТАКТИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Тилшуносликка оид адабиётларда ажратилган булакларнинг қўшимча табиқат ташиш имконияти мавжудлиги, яъни мазмуний мураккабликнинг табиқат келишига кўра мураккаблаштирувчи восита сифатида қаралади. Ажратилган булаклар ўзининг семантик функцияси ва шунга мувофиқ ўзига хос интонацияси билан ажралиб турувчи, гап булакларидан бирини оғиздагисига қараганда кучли, ифодали, таъсирли қилиб тасвирловчи, булакни мазмун жиҳатидан кучайтириш, изохлаш, грамматик жиҳатдан мустақил ҳолга кўчириш учун хизмат қилувчи алоҳида синтактик конструкциядир. Ажратилган булакларнинг синтактик хусусиятлари ҳозирги ўзбек тили мисолида Г.Абдурахмонов, Ҳ.Болтабоева, услубий хусусиятлари эса Р.Саидовалар томонидан ўрганилган. Тарихий манбалар тилида қўлланган ажратилган булаклар, уларнинг синтактик тузилиши ва мазмуний хусусиятларини ўрганиш, унинг хос жиҳатларини аниқлаш, тарихий тараққиётини белгилаш муҳим вазифалардан саналади. Эски ўзбек тилида қўлланган ажратилган булаклар

махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган бўлса-да, С.Аширбоевнинг Алишер Навоий асарларидаги содда гапларнинг мураккаблашиши юзасидан олиб борган тадқиқотларида унинг содда гап таркибини мураккаблаштириши масаласига маълум даражада ойдинлик киритилган. У эски ўзбек тилида ажратилган гап бўлақларнинг гапдаги бошқа бўлақлари билан синтактик алоқасига ва жойлашган ўрнига кўра “*гапдаинтонация жиҳатидан фарқланиб турадиган булақлар ва гап булақларининг терс уринлашиши туфайли юзага келадиган ажратилган гап бўлақлари*” (1) каби икки турга бўлган.

Ҳозирги ўзбек тилида гап таркибида ажратилган бўлак бошқа синтагматик бўлақлар: ундалма, кириш ёки изоҳ бўлақлар каби кенг қўлланган ва гапни семантик жиҳатдан мураккаблаштирган. Мураккаб гап таркибида икки хил предикатив бирлик, ҳукм бўлиб, буларнинг бири асосий бўлиб, иккинчиси тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативликдир. Асосий ҳукм асосий гапнинг умумий мазмунидан англашилса, тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативлик бу хил гапнинг ажратилган бўлақлари, ундалмалари ёки кириш сўзлари орқали ифодаланadi (2).

Ўзбек тилшунослигидаги кейинги тадқиқотларда гапдан ифодаланган объектив мазмун билан боғлиқ таҳлиллар бош масала қилиб қўйилган. Гап таркибидаги маълум бир гап бўлагининг аҳамиятлилик даражасини бошқаларидан ажратиш мақсадида ажратилиши, лекин унинг гапнинг шаклий тузилишидаги синтактик вазифаси ўзгармаслиги, ажратилган бўлак гапнинг синтактик шаклига эмас, мазмунига таъсир кўрсатиши ва ажратилган бўлак шу гапнинг таркибида мазмун томондан энг аҳамиятли бўлакка – ремага айланиши ҳақида мулоҳазалар юритилмоқда. (3)

Маълумки, рема тема ҳақида маълумот беради. Реманинг типик ифодалаш усули кесим ёки кесим гуруҳи ҳисобланади. Лекин ажратилган бўлақлар ҳам асосий ахборотга қўшимча ахборот юклаш вазифасини бажаради. Натижада бундай бўлақлар иштирок этган гаплар мазмуний мураккаблик касб этади. Масалан: *Мен Тусқа, онинг хизматиға, бордим* (437). Гапда *мен* – тема, *Тусқа бордим* – рема, *онинг хизматиға бордим* – рема (янги ахборот). Демак, ажратилган бўлак иштирок қилган гаплар икки ремали (дирематик) гап ҳисобланади.

Ажратилган бўлақлар синтактик тузилиш сатҳи учун фарқловчи белги эмас, балки актуал тузилиш сатҳи учун фарқловчи бўлиб, иккинчи даражали реманинг актуаллаштирувчиси ҳисобланади (Нурмонов, Маҳмудов, Солихўжаева, 1992, б. 109). Қуйидаги гап таҳлилига эътибор қаратсак *Ҳар қачон Гозургоҳға, Шайх ул-ислом қ.с.Зиёратиға, борса эрмиш ...* (524). Юқорида таъкидланганидек, мазкур содда гапда ҳам иккита рема ифодаланган. Бошқача айтганда, гапдан иккита ахборот узатиш кўзланган: биринчи ахборот – *Ҳар қачон Гозургоҳға борса эмиш...*, иккинчиси *ҳар қачон Шайх ул-ислом қ.с.Зиёратиға борса эмиш...* Гапда ажратилган бўлак *Шайх ул-ислом қ. с. Зиёратиға* – иккинчи ахборот ташувчининг қўллаш билан гапнинг таркибидаги бошқа синтактик шакллариининг такрор қўлланишининг олди олинган. Натижада нутқда семантик жиҳатдан мураккаблашган содда гап шакллантирилган. *Шайх ул-ислом қ.с.Зиёратиға* ажратилган бўлак мантиқий

урнуга эга бўлиб, нутқнинг ақуал бўлинишдаги ремани – иккинчи ахборотни ифодалаш вазифасини бажарган.

Алишер Навоийнинг “Насойим-ул-муҳаббат” асарида ажратилган бўлақларнинг ҳозирги ўзбек тилида бўлгани каби боғловчисиз ва боғловчили тури мавжуд эканлиги адабиётларда қайд қилинади (Абдурахмонов, Шукуров, Маҳмудов, 2008, б. 365–366):

1. Боғловчисиз тури: Содда гап таркибидаги рема бўлиб келган ажратилган бўлақлар (иккинчи ахборот) маъноси изоҳланаётган (ажратилаётган) сўздан фақат ажратувчи оҳанг ёрдамида ажратилади. Масалан: *Бир кун мадрасада, ўз хужрамда ултуруб эрдим (437). Ва қабри Ҳирот шаҳрининг шарқий ҳаддида, Шох Абулғайис ғуристониди дувур (662).*

2. Боғловчили тури. Ажратувчи интонациядан ташқари боғловчи восита иштирок қилади. Масалан: *Анинг кенти, яъни Маъдодбодни, замон подшоҳи Шайхи Шерозга суюрғол бериб эрди (602). ...Дедики, менинг пирим, яъни хизр Алайхиссалом Абдуллохни кўрди... (403)*

Маълумки, яъни аниқлов боғловчиси тобе алоқани таъминловчи грамматик восита саналади. яъни боғловчисининг синтактик ўрни ажратилган бўлақ олдида бўлиб, унинг ажратилаётган бўлақ билан синтактик ва семантик алоқасини таъминлайди. Масалан: *...Эй Робиа, эшитилмики, абушқанг, яъни Аҳмад б. Абулхаворий сенинг устунга яна хотун оладур эрмиш (746).*

Мавжуд грамматик асарларда кесимнинг ажратилган бўлақ сифатида ажратиш кенг тарқалмаган бўлса-да, айрим тилшунос олимлар унинг ажратилган бўлақ сифатида қўлланиши ҳақида маълумот беришади (4). Алишер Навоийнинг насрий асарларида, хусусан, “Насойим ул муҳаббат” асари тилида ажратилган кесим кенг қўлланган. Масалан: *Маккага борди ва анда Суфён Саврий ва Фузайл Аёз ва Абу Юсуф Фасулий суҳбатиға етишти ва Шомда ҳалол рўзи учун нозирбонлиг, яъни даштбонлиг қилур эрди (22).* Ажратилган изоҳ бўлақ: *нозирбонлиг, яъни даштбонлиг қилур эрди (нозирбонлиг, яъни кузатувчилик қилмоқ; даштбонлиг, яъни дала қуриқчилик қилмоқ)* бўлиб, гапда иккита пропозиция – ахборот қўлланган. Ажратилган бўлақларнинг бири иккинчини изоҳлагани учун уларнинг бирини қўллаш орқали мазмун, яъни қўзланган ахборот англашилаверади: *Фузайл Аёз ва Абу Юсуф Фасулий суҳбатиға етишти ва Шомда ҳалол рўзи учун нозирбонлиг қилур эрди; Фузайл Аёз ва Абу Юсуф Фасулий суҳбатиға етишти ва Шомда ҳалол рўзи учун даштбонлиг қилур эрди.* Демак, ижодкорнинг мақсади – жумла таркибида қўлланган *нозирбон* сўзининг *даштбон* сўзи ифодалаган маънога тўғри келишини кўрсатиш. Маълум бўладики, таркибли феъл кесим ўз ичида гапнинг ажратилган бўлаги орқали изоҳланган. Кесим вазифасидаги таркибли феъл, гап охирида, ажратилган изоҳ бўлақ ундан кейин қўлланиб, унинг маъносини аниқлаштиришга, уни изоҳлашга, луғавий маъносини очишга (тушунтиришга) хизмат қилган. Бундай бўлақлар грамматик жиҳатдан ажратилган изоҳ бўлақ деб қаралади. Бу ажратилган изоҳ бўлақ изоҳланмиш, яъни феъл кесимнинг мазмунини ўзида ташийди ва сўз лексик маъносининг маълум семасига кўра тенг келади. Шу хусусиятига кўра бу турдаги гаплар уюшиқ кесимлардан фарқланиб туради.

Алишер Навоийнинг “Насойим ул муҳаббат” асарида от кесимли гапларнинг ажратилиши кўпроқ кузатилади. Бундай гапларда ажратилган бўлак оркали ажратилаётган бўлак томонидан ифодаланаётган мазмунга аниқлик киритиш, изохлаш масадида қўлланган: *Қабри ҳам Зиёратгоҳда, отаси ёнидадур* (647). Бу гапнинг мазмунига кўра қабри Зиёратгоҳда эканлиги, қабри отаси ёнида эканлиги ҳақидаги ахборотлар мавжуд. Куйидаги жумлаларда ҳам айни шу ҳодисани – ажратилган бўлакнинг қўшимча ахборот (рема)ни ифодалашни кўриш мумкин: *Иккаласининг қабрлари ҳам Бобо Сунгу живорида, Андхуддадур* (648). Яна бир мисол: *Қабри Пойи Ҳисорда, ўзи сокин эркан ердадур* (702).

Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асари тили ўзига хос синтактик қурилишга эгалиги ва табиати билан ажралиб туради. Унда ҳозирги ўзбек тилининг синтактик қурилишига ўхшамайдиган жумлалар, гап қолиплари кўплаб учрайди. Бундай гапларнинг синтактик-семантик тузилиши ва макomini белгилаш муҳим масалалардан саналади. Бу турдаги гапларнинг таркибида баъзан ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлмаган, фақат эски ўзбек тилида қўлланган грамматик шакллар ёрдамида шаклланганлигини кўриш мумкин. Гап таркибида қўлланган ўзлашма грамматик шакллар олд позицияда қўлланиб, қўлланишига кўра ўзбек тилидаги маънодошларидан фарқ қилади. Бу ажратилган гап бўлақларнинг айрим турларида ҳам учрайди.

Ҳозирги ўзбек тилида ёйиқ ҳолда келган кўмакчили қурилмалар билан ифодаланган ҳоллар ажратилганда *сингари, каби, ҳолда, туфайли, яраша, буйича* кўмакчилари қўлланади (Б. Ўринбоев. 2001, б. 94). Эски ўзбек тилида эса худди шу синтактик вазифани аксарият ҳолларда *мисли* кўмакчиси бажаради. Масалан: *Ва Шайх сулук ва саёҳат замонида Хуросон ва Ироқ машойихининг кўти суҳбатига, мисли Шайх Шихобуддин Сухравардий ва Шайхи олам Шаих Сайфуддин Бохарзий ва Сарийи Сақатии ва Шайх Авҳа-дуддин Қирмоний ва Ҳинд машойихидин Шаих Баҳоуддин Закариё Мултоний қ. с. суҳбатларига етибдур* (527). Жумла таркибидаги *мисли Шайх Шихобуддин Сухравардий ва Шайхи олам Шаих Сайфуддин Бохарзий ва Сарийи Сақатии ва Шайх Авҳа-дуддин Қирмоний ва Ҳинд машойихидин Шаих Баҳоуддин Закариё Мултоний қ. с. нинг* синтактик вазифаси ажратилган ҳол гап бўлаги саналади. Бунда иккита пропозиция ифодаланганига шубҳа йўқ. Жумла таҳлилида яна куйидагиларни таъкидлаш ўринли. Ажратилган бўлак жумла таркибидаги *кўти сўзи* – қараткичли аниқловчининг маъноси ва унинг изоҳи билан боғлиқ эканлигини сезиш кийин эмас. Гап таркибидаги *кўти* отлашган равиш номаълум миқдор маъносини ифодалагани учун унинг маъносини ойдинлаштириш, тўлдириш вазифаси *мисли* ёрдамчиси ажратилган уюшиқ бўлақларга юклатилган. Жумла таркибидаги *суҳбатига* гап бўлаги синтактик тавталогияга учраб саналаётган шахсларнинг сонига боғлиқ ҳолда кўпликда *суҳбатларига* шаклида қўлланган. Аналитик шаклдаги *мисли* форсий грамматик шакл уюшиқ бўлақларнинг олдида келиб санаш, шунинг билан бирга, ўзбек тилидаги *каби* кўмакчисининг маъносига мувофиқ келади ва уларнинг синтактик алоқасини таъминлашга хизмат қилган. Агар изоҳ мазмундаги уюшиқ бўлақларни *кўти* қараткичли аниқловчиси ўрнида қўлласак, куйидаги кўринишга эга бўлади: *Ва Шайх сулук*

ти сўҳбат замонида Хуросон ва Ироқ машойихининг, Шайх Шихобуддин Суҳравардий ва Шайхи олам Шаих Сайфуддин Бохарзий ва Сарийи Сақатийи ва Шаих Авха-дуддин Қирмоний ва Хинд машойихидин Шайх Баҳовуддин Закарийё Мунтошӣ қ. с. кабиларнинг сўҳбатлариға етибдур.

Ажратилган булак иштирок қилган гап синтактик тузилишига кура содда синтактик қурилма саналади. Актуал булакраниш сатҳида маъноси тўққилланаётган ажратилган булак рема – қўшимча ахборот ташиш вазифасини бажаради.

Ажратилган булақлар ҳар доим икки ремали (дирематик) гаплар сифатида қурилади ва содда матнда мазмуний мураккабликни вужудга келтиради. Бундай гаплар икки мазмуний марказдан иборат булади.

Адабиётлар:

1. Анирбоев С. Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккабланган содда гаплар. Док. дисс. автореф. – Тошкент. 1990, б. 38-39.
2. Аҳмедова Н. Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент, ЎзМУ. Илмий мақолалар тўплами III. – Тошкент. 2006. 234-б.
3. Қаранг: Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). – Тошкент, Ўқитувчи. 1995. 106-б.
4. Уринбоев Б. Ҳазирги ўзбек адабий тили. – Самарканд. 2001, 94-б.

Р.У.МАДЖИДОВА,
ф.ф.н., доцент (ЎзДЖТУ)

ТИЛ ҲРГАНИШ МУАММОЛАРИ ВА ПСИХОЛИНГВИСТИКА

Тил эгаси бўлиш тушунчаси таркибига умумий ва махсус адабиётларда қўлланилганидек, учта ўзаро туташувчи, бироқ бир бирига мос келмайдиган тушунчалар қиради. Бунда она тилини билиш, шунингдек, уни иккиламчи идрок этиш яъни мактабда ўқиш давомида тилга оид билим олиш, бундан ташқари, бирор бегона тилни эгаллаш тушунилади. Бу ҳодиса ўз-ўзидан рўй бериши ҳам мумкин, масалан, икки тилли оилада ва умуман икки тилли ёки кўп тилли муҳитда кузатилиши мумкин (масалан, Тбилисида болалар кўчада ўз тенгдошлари билан ўйнаб юрган пайтда ҳам рус, ҳам грузин, ҳам арман, ҳам қурд, ҳам ассирий тилини ёки бу даражада эгаллаб оладилар), лекин бу ҳолат махсус режалаштирилган, назорат остига олинган ва бошқариладиган бўлиши ҳам мумкин – масалан мактабда чет тилини ўрганиш. Айнан шу ҳолатда “тилга ўргатиш” ёки “тилни ўқитиш” тўғрисида гап боради.

Она тили – бу “туғма” тил эмас (бундай бўлиши мумкин ҳам эмас – бирор миллатга оид болалар бошқа миллатга хос оилаларда тарбияланиш жараёнида бошиданок шу оила тилида гапиришни бошлашган). Бироқ бу ота-она тили ҳам эмас, айниқса агар оила аралаш бўлса. Она тили умумий ҳолатларда – бу боланинг биринчи бўлиб талаффуз қилган сузлари ҳисобланади. Шу ўринда она тили ифодасининг турли тиллардаги қўринишини солиштириб қўриш мумкин. Ўзбек тилида она тили (ота тили эмас!) яъни оилада бола тарбияси билан кўпроқ она шуғуллангани сабабли доминант тил она тили ҳисобланади. Рус тилида ҳам *родной язык* ибораси ишлатилади. Бу ҳам мантиқан юқоридаги фикрни ифодалайди.

Бирок она тили тушунчасини доминант тил тушунчасидан фарклаш лозим – боланинг катта бўлиши ва рухий ривожланиши шахсининг ва боладаги рухий жараёнлар ривожланиши, айниқса, тафаккур билан узвий боғлиқ. Она тили ва доминант тил бир бири билан мос келмаслиги мумкин. Масалан, она тили рус тили бўлган бола кейинчалик бошқа тилга ўтиб кетиши ҳодисаси фикримизнинг исботи бўла олади.

Бола эгаллаган бегона тил ўз ўрнида икки хил бўлиши мумкин. Агар бола вояга етаётган жамоада ишлатилса, иккинчи тил дейилади. Бу миллат ёки элат тили, давлат ёки расмий тил, миллатлараро алоқа тили бўлиши мумкин. Агар ушбу тил эгалари тил муҳотида мавжуд бўлмаса ёки амалиётда қўлланмаса, бу тил чет тили ҳисобланади.

Иккинчи тилни махсус ўрганмасдан унда ўз-ўзидан гапириб кетиш психологияси ва психолингвистикаси масалалари етарлича ишлаб чиқилмаган. Ваҳоланки, ушбу масалани ёритишга қатор ишлар бағишланган: И. Бялысток, Б. Маклафлин, Д. Синглтон. Энг сўнгги нашр эса Олли Кууренинг китоби ҳисобланади (Kuuge, 1997). Рус тилшунослигида ҳам ушбу масалалар бўйича чоп этилган жиддий ишлар кам (“Психология билингвизма” 1986). Мактаб, олий ўқув юртларида чет тили тилига ўқитиш масалалари эса анча кўпроқ тадқиқ қилинган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳар қандай фаолият, шунингдек, нутқий фаолият ҳам (тилга боғлиқ бўлмаган ҳолда) психологик жиҳатдан бир хилда “қурилади”. Чет тилидаги нутқ билан она тилидаги нутқ нимаси билан фарқ қилади? Биринчидан, нутқий ифода тузиш учун турли тил эгалари вазиятни, мақсадларни, нутқий мулоқот шароитларини ва бошқа жиҳатларни ҳар томонлама таҳлил қилишлари керак. Масалан, ифода тузиш учун япониялик суҳбатдошнинг ёши, ижтимоий мақоми ва бошқа хусусиятлари тўғрисида кўпроқ маълумотларни ҳисобга олиши керак. Иккинчидан, асосий ҳисобланган нарса – ифоданинг (нутқ фаолиятининг) операцион таркиби, яъни айнан бир хил мазмун ва бир хил йўналишдаги нутқ фаолиятига мос матн тузиш лозим.

Бу нутқий операциялар, бошқа ҳар қандай операциялар каби икки хил усулда шаклланган бўлиши мумкин. Ё тақлид усули билан ёки “уринишлар ва хатолар”, яъни изланиш фаолияти билан, ё ушбу операцияни актуал идрок даражасида онгли, мақсадли равишда амалга ошириш йўли билан. Ўзга тилнинг барча нутқий операцияларига фақат биринчи ёки фақат иккинчи усул билан эришиш мумкин эмас: амалиётда ҳар икки усул ҳам қўлланилади. Қайси усул доминант эканлиги эса бошқа масала. Айниқса, ёш болаларни тилга ўргатиш жараёнида ушбу доминантни танлаш яққол акс этади. Бундай ўқитишга ёндашишнинг иккита қарама-қарши тури бор: анъанавий (“мослашиш” ва тақлид усули) ва фаолиятли. Умумий психологияда операция ва фаолият деб номланувчи тушунчалар дидактика ва методикада *куникма* ва *малака* дея аталади.

Бир тилдан иккинчи тилга (чет тилга) ўтиш психолингвистик нуқтаи назардан умумий ҳолатларда дастурдан унинг амалиётига ўтиш қоидаларининг ўзгариши дейиш мумкин. Бу ўзгариш эса бирданига, яъни эски қоидаларнинг янғисига бир вақтда алмаштириш йўли билан руй бермайди: киши янги тилда

бирдан гапириб кета олмайди. У чет тили ўрганишнинг воситаланган босқичларидан ўтиши лозим. Она тили қоидалари тизими эса бошланғич босқичда асосий восита ҳисобланади. Сунгги босқичларда эса янги қоидаларни автоматлаштириш чет тилини нисбатан тулик узлаштиришга ёки ажойиб психолог Б.В. Беляев ибораси билан айтганда, “чет тилида фикрлаш” даражасига олиб боради [1, 1965].

Хулоса қилиб айтганда, чет тилига ўргатишда босқичма-босқичлиликка имал қилиниши ва она тили қоидалари системаси билан яхши таниш бўлиш муҳим омиллардан ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. Изд. 2. М., 1965.
2. Зилевская А.А. Вопросы теории овладения вторым языком в психолингвистическом аспекте. Тверь. 1996.

М. ҲАКИМОВА, ф.ф.н. (ТошДУТАУ) АБСТРАКТ СИФАТЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ГУРУҲЛАНИШИ

Маълумки, абстракт лексикани нафақат *бахт*, *қувонч* каби от, балки *ақлли*, *одобли* каби сифатлар ҳам ташкил этади. Шу тарзда тилшуносликда абстракт отлар билан бирга абстракт сифатлар ҳам ажратилади.

Абстракт сифатлар сезги органларимиз ҳис қилмайдиган, фикран ифодаланган «доно», «ақлли», «эътиборли» каби белгиларни ифодалайди.

Абстракт сифатлар бир предметнинг бошқа бир предметдан ажратиб турувчи ақлан англанадиган белгиси, хусусияти, ўзига хослиги, қобилияти кибиларни ифодалайди. Ушбу гуруҳни ташкил этувчи лексемаларнинг инсариати инсоннинг сифатини номлайди: *безубор*, *ботир*, *вафосиз*, *виждонсиз*, *доно*, *зийрак*, *мағрур*, *тўғри*, *уятчан*, *фаол* каби. Абстракт сифатлар гуруҳи элементларидан айримлари инсоннинг сифатлари билан бирга ҳайвонларнинг белгисини ҳам номлаб кела олади: *айёр*, *ақлли*, *беозор*, *безубор*, *ювош*, *қурқоқ*, *қўрқмас*, *вафодор* каби.

Инсонга хос белгини абстракт моҳият сифатида номловчи лексик-семантик гуруҳни куйидагича таснифлаш мумкин:

1. Инсоннинг характерини ифодаловчи сўзлар
2. Инсоннинг қобилиятини ифодаловчи сўзлар
3. Этик тушунчаларни ифодаловчи сўзлар
4. Эстетик тушунчаларни ифодаловчи сўзлар

Инсоннинг характерини номловчи сифатларга *қизиқувчан*, *қўрқмас*, *ботир*, *жасур*, *қатъий*, *кескин*, *ландовур*, *кўнгилчан*, *оқкўнгил*, *содда*, *камтар*, *софдил*, *қувноқ*, *мағрур*, *фаҳмсиз*, *камсуқум*, *одми*, *гайир*, *аблаҳ*, *уятчан*, *тортинчоқ*, *ўнжолатпараст*, *манман*, *худбинлик*, *димоздор*, *эркатой*, *дангаса*, *мехрибон*, *шидоғумон*, *раҳмдил*, *бераҳм*, *қўрқоқ*, *қаттиққўл*, *шафқатсиз*, *ёлгончи*, *ростгўй*, *вафосиз*, *жиддий*, *бефарқ*, *билимсиз*, *хушомадгўй*, *тилёглама*, *қобилиятсиз* каби лексемалар мисол бўлади.

Инсоннинг қобилиятига оид белгиларни номловчи сифатларга *билимдон*, *билагон*, *шибилармон*, *моҳир*, *устакор*, *зийрак*, *фаол*, *чидамли*, *серқирра* каби лексемалар мисол бўлади. Мазкур гуруҳдаги лексемалар инсоннинг бирор бир фаолиятга мойиллигини билдиради. Масалан, *зийрак* лексемаси ўта сезгирлик қобилиятини номлайди. Биз ушбу гуруҳга билим билан боғлиқ *билимдон*, *билагон* лексемаларини киритдикки, ҳар бир билимли инсонга нисбатан *билимли*, ўқиган инсонга нисбатан *ўқимчили*, *зиёли* лексемаларини қўллаш мумкин. Лекин, бизнингча, пухта, мукамал билимга эгалик: *билимдон*, жуда кўп билимга эгалик: *билагон* ҳамма инсонларда ҳам учрамайдиган қобилиятдир.

Инсонга хос сифатлар таркибида этик тушунчаларни номловчи сўзлар алоҳида гуруҳни ҳосил қилади ва ушбу гуруҳ элементлари инсоннинг ахлоқий белгиларини номлайди: *яхши*, *ёмон*, *эзгу*, *ёвуз*, *жоҳил*, *комил*, *баркамол*, *одил*, *ҳалол*, *поқ*, *тўғри*, *маданиятсиз*, *ахлоқли*, *одобли*, *хушмуомалали*, *маданиятсиз*, *ахлоқсиз*, *одобсиз*, *қўпол*, *айбсиз*, *ғуноҳсиз*, *душман*, *золим*, *қабих*, *иймонсиз*, *маънавиятсиз*.

Мазкур гуруҳ элементларининг абстракция даражалари жуда юқори бўлиб, улар номлаётган белги ташувчисидан тўла ажралган ҳолатда моддийлик билан алоқаси мавжуд бўлмайди. Масалан, *яхши* лексемасида «яхши» белгиси субстанция сифатида номланар экан, унинг ташувчиси билан, моддийлик билан ҳеч қандай боғлиқлиги мавжуд эмас. *Яхши* лексемасининг семантик мундарижасида ҳам белгининг объекти ҳақида маълумот мавжуд эмас.

Инсонга хос сифатлар гуруҳи таркибида эстетик табиатли белгилар ҳам мавжуд бўлиб, ушбу гуруҳни куйидаги лексемлар ташкил қилади: *гузал*, *латофатли*, *назокатли*, *нафис*, *нозик*(*кўчма маънода*), *жозибадор*. Мазкур гуруҳ элементларининг абстракция даражаси этик тушунчаларни номловчи сўзларга нисбатан пастроқдир. Чунки эстетик сўзлар ифодалайдиган белгини ақлий билиш билан бирга улар ҳис ҳам қилинади. Масалан, *гузалликни* кўз орқали кўриш мумкин.

Инсонга хос белги ифодаловчи абстракт номларнинг бошқа абстракт номлардан асосий фарқларидан бири шундаки, мазкур гуруҳнинг ҳар бир элементи коннотацияга эга. Абстракт белги номлари кўп аъзоли коннотатив даражаланишлар ҳосил қилади: *яхшилик* - *ёмонлик*, *қўрқоқлик* - *қўрқмаслик*, *ботирлик*, *жасурлик* каби.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, инсонга хос белги номловчи абстракт сўзлар ўзбек тилида катта лексик-семантик гуруҳни ташкил қилади ва бу гуруҳ ўз навбатида ички тузилишига ва таркибланишига эга.

Астракт сифатлар гуруҳи таркибида яна жонли ва жонсиз предметларнинг белгисини номловчи *ҳақиқий*, *асл*, *бенуқсон*, *серқирра*, *аниқ*, *мураккаб*, *оддий*, *нуқсонсиз*, *яроқли*, *керакли*, *қайтарилмас*, *сохта* каби умумий белги номлари ҳам алоҳида бир гуруҳни ташкил қилади. Умумий белги билдирувчи номлар жонли ва жонсиз табиат элементлари учун бирдай қўлланиши мумкин: *нуқсонсиз сурат* ёки *нуқсонсиз инсон*, *инсон лойиҳа* ёки *оддий қиз* каби.

Инсоннинг сифатини номловчи абстракт сўзларда белги соф ёки қоришиқ ҳолатда ифодаланиши мумкин(1). Белгини соф ҳолатда ифодаловчи абстракт сифатларга *айёр*, *безубор*, *дангаса*, *димогдор*, *доно*, *ёлгончи*, *зийрак*, *зукко*,

каштабин, камтар, камтарин, ростғуй, софдил, фаҳмсиз каби сўзлар мисол бўла олади.

Инсонга хос белги ва ҳолат оппозициясининг нейтраллашувини *қизиқувчан, фикл, айбсиз* лексемалари англатаётган маъноларда кўриш мумкин. Мазкур лексемалар ҳам инсоннинг белгисини ва шу белги асосида мавжуд ҳолатни номлайди. Масалан, *фаол* лексемаси кишининг фаол характерини номлаши билан бирга, шу характерни асосида ҳосил бўлган ҳолатни ҳам номлайди. *Муслима фаол қиз* каби боғланишларда характер, яъни белги бирламчи позицияда бўлса, *Муслима яна фаол бўлди* гапида эса ҳолат белгиловчи мавқеда бўлади.

Биз абстракт сифатларни ономасиологик-семасиологик нуқтаи назардан тасниф қилганимизда белги билдирувчи сифатлар каби муносабат билдирувчи сифатларни ҳам алоҳида ажратганмиз. Предметнинг бошқа объектлар нисирисиз «фақат ўзида» мавжуд хусусиятлари билан унинг бошқа объектлар билан шартланган «ўзидан ташқаридаги» белгиларининг семантик хусусиятлари, абстракция даражалари фарқланиши табиий. Ушбу фарқликлар «белги»(бу ўринда «белги» атамаси тор, хусусий маънода қўлланмоқда) ва «муносабат» тушунчаларини оппозициялаш имконини беради. Лекин бир қатор абстракт лексемалар мавжудки, уларнинг семантикасида белги ва муносабат оппозициясининг нейтраллашуви кузатилади. Инсонга хос белги ва муносабат оппозициясининг нейтраллашувини *шафқатсиз, вафосиз, қаттиққўл, меҳрибон, ҳушмадғуй, тилёғлама, лўттибоз* лексемалари англатаётган маъноларда кўриш мумкин. Ушбу сўзларни белги билдирувчи лексик-семантик гуруҳ таркибида беришимизга парадигматик ҳолатида улар англатаётган муносабат инсонга хос характер, хусусият билан белгиланаётгани сабаб бўлди. Лекин синтагматик реаллашувда вазиятдан келиб чиқиб, белги ёки муносабат семаларининг юқори мавқе эгаллашини кузатиш мумкин.

Абстракт сўзлар ўртасида нафақат икки аъзоли, балки уч аъзоли белги+ҳолат+муносабат оппозитив муносабатларнинг нейтраллашуви кузатилади. Масалан, *вафосиз* лексемаси «вафосиз» белгисини, вафо қилмаслик ҳолатини, муйаян бир объектга нисбатан ваъдани бажармаслик муносабатини билдиради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек тилида абстракт отлар билан бир қаторда абстракт сифатларнинг ажратиш лозим. Фақат гносеологик табиатли белгиларни ифодаловчи сўзларнигина абстракт сифатлар дейиш мумкин.

Адабиёт:

1. Ҳақимова М. «Белги» маъноли абстракт номлар // Илмий хабарлар. Фарғона, 2011 №3, 36-39 б.

Ҳ.ЁДГОРОВ, доцент,

Ш.ХУДОЙҚУЛОВА, катта ўқитувчи (ГулДУ)

ҚАРИНДОШЛИКНИ ИФОДАЛОВЧИ АЙРИМ ТЕРМИНЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИЯСИ ХУСУСИДА

Ҳар бир халқнинг асрий тажрибаларини ўзида мужассам қилган она тилидаги лисоний бойликларни асраб қолиш, уни илмий таҳлил қилиш,

кейинги авлодларга етказиш ҳозирги фан олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Ҳозирги, яъни илмий-техник тараққиёт даврида, ахборот технологиялари ҳаётнинг барча соҳаларига жадал суръатлар билан кириб бораётган XXI асрда адабий тилнинг халқ тилига, диалектларга таъсири катта бўлади.

Бу, ўз навбатида, халқ тилида мавжуд бўлган баъзи воситаларнинг нутилиб кетишига, уларнинг аста – секин йўқола боришига сабабчи бўлади. Шундай лексик қатламлардан бири, шубҳасиз, ўзбек тилидаги қариндошлик терминларидир (номларидир).

Тилнинг лугат таркибида шундай қатламлар борки, улар қардош тиллар, шеваларнинг ички тараққиёт қонунлари асосида бирдай ривожланади. Бу хил қатламни ташкил этувчи сўзлар авлоддан-авлодга мерос тарзида ўтади (1). Мана шундай лексик қатламлардан бири қариндош-уруғ номларидир. Агар биз энг қадимги ёзма манбаларга мурожаат қилсак, ҳозирги туркий тилларда ҳамда уларнинг шеваларида учрайдиган қариндошлик номларидан энг асосийлари шу манбаларда мавжуд эканлигини кўрамыз. Масалан, ата, апа, (катта қариндош) ака, еча (ота ёки онанинг онаси), ечу, эр, ини, келин, қатун, қиз, ўғил каби номлар жуда узоқ даврлар оша бизга етиб келган (2).

Қариндошлик терминларининг этимологияси ҳақида гап борар экан, уларнинг илдизлари жуда чуқур эканлигини “сингил” терминининг этимологияси бўйича гадқикотлар олиб борган тилшунос М.Саидованинг бир мақоласидаги куйидаги фикрлари ҳам тасдиқлайди:

Д.А.Ольдерогенинг таъкидлашича, қадимги Хитойда қабилалар катта-катта кишлоқларни бирлаштирган. Матриархал даврда у қабилалар бирлигини аёллар бошқаргани учун уни син деб атаганлар.

Демак, дунё тиллари учун умумий бўлган бобо тил даврида, яъни тиллар ҳали ҳинд-европа, хитой-корей, тунгус-манжур, мўғул, фин-угор, олтой тилларига ажрамасдан аввал ўша умумтил базасида си - аёл, сингил маъносини англатган. Хитой тили базасида эса син шаклида сақланган ва қиз, аёл маъносини англатган. Туркий тиллар тизимида эса си-н сўзига -ил кичрайтириш аффикси қўшилиб, си-н -ил > сингил шаклида ўздан кичик қизларни англатиш маъносини касб этган (3).

Ўзбек адабий тили ва унинг диалектлари қариндошликни ифодаловчи терминларга бойлиги ва ранг-баранглиги билан бошқа туркий тиллардан ажралиб туради. Шуниси ҳам борки, уларнинг бир қисми умумдиалектал ва баъзилари маълум бир шева, диалектга хос бўлиб, адабий тилга ўзлашиб кета олмаган.

Ўзбек тилининг шева ва диалектларида қариндошлик терминларининг нақадар бой эканлигини тилшунос А. Ишаев томонидан эълон қилинган бир ишда ҳам кўриш мумкин(4). Мана шу ишга ва ҳозирги ўзбек адабий тилидаги фактларга назар солинса, она тилимизда қариндошликни ифодаловчи терминларни тартибга солиш, этимонини аниқлаш борасида ўз ечимини кутаётган масалалар талайгина эканлиги маълум бўлади.

Энди ўзбек тилидаги аёлларга хос бўлган айрим қариндошлик терминларининг этимологияси хусусида фикрларимизни баён қиламыз.

Қайнона термини синхрон нуктаи назардан туб деб қаралса-да, диахрон нуктаи назардан у “қайин” ва “она” қисмларидан иборат эканлиги маълум бўлади. Қадимги уйғур тилида *қай* термини “терс” деган маънони ифодалаган. Олтой тилида *қай* орқага қарамоқ (обратиться назад), чуваш тилида *қай* термини “орқага қайтиш” (идти обратно), қирғиз, ўзбек, қozoқ, татар ва бошқа бiъзи туркий тилларда “қайт”, “қайтмоқ” (вернуться) маъносида ишлатилади. Демак, *қайин* терминининг ўзаги “қай” дир. Келин ва куёвга янги “она”нинг қайтиши (эга бўлиш маъносида) *қайнона*, аканинг қайтиши *қайниока*, опанинг минжудлиги *қайниона*, янги сингилнинг пайдо бўлиши *қайнисингил*, укага эга бўлиш *қайниука* терминларининг вужудга келишига сабабчи бўлган. *Қайин* терминига —и эгалик қўшимчаси қўшилганда, бу лексема *қайин* шаклида ишлади ва ўқилди. Айтиш мумкинки, лексема таркибидаги —ин сўз ясовчи қўшимча: *қай+ин* (5).

Бошқа туркий тилларнинг луғат қатламини кўздан кечирар эканмиз, кибардин-балқар тилида бу термин *қайин ана* (тёща, свекровь), туркман тилида *гаайын эне* (свекровь и тёща), бурят-мўғул тилида *хадам ежы* (тёща), қишмиқ тилида *хадм* эк шаклида эканлиги маълум бўлди.

1981 йилда нашр этилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”ни кўздан кечирар эканмиз, мазкур лексемага шундай таъриф берилганлигининг гувоҳи бўламиз: *Қайин она* (эрнинг онаси унинг хотинига нисбатан ва хотиннинг онаси унинг эрига нисбатан). *Фотиҳа ўқилиб, куёв қайнонага узр айтди.* (А. Қодирий. Ўтган кунлар).

Бугунги кунда туб лексема деб қаралаётган бир қатор қариндошлик терминлари борки, уларнинг илдизлари ўрганилганда, бу луғавий бирликлар ҳам ясама эканлиги маълум бўлади.

Жумладан, *келин* лексемаси *кел* феълига —ин ясовчи қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган. Ўрхун-Енисей ёдгорликлари тилини тадқиқ қилган В.В. Радлов ва П. Мелиоранскийлар *келин* лексемаси *кел* феълига —ин сўз ясовчи қўшимчасини қўшиш орқали ясалганлигини таъкидлайдилар. Шу билан бирга, Ўрхун-Енисей ёдномалари тилида, қирғиз, ўзбек, уйғур тилларида *келин*, туркман тилида *гелин*—сноха приходящая или тот, кто приходит в дом мужа” деб изоҳлайдилар(6).

Мазкур термин кабардин-балқар тилида *келин*, нўғой тилида ҳам *келин*, қишмиқ тилида *келси* шаклида ифода қилинар экан.

Туркман тили тарихи бўйича тадқиқотлар олиб борган тилшунос олим З. Муҳамедова “Исследования по истории туркменского языка XI-XIV веков” номли китобида “*келин*” лексемаси ҳақида шундай ёзади: *Келин* —“невестка”, “ўғилнинг хотини”, “келин”, човдур диалектида жарангсиз ундош билан талаффуз қилинади: *келин*. Салыршевасида келапа<келин апа-тётушка. Ҳозирги туркман адабий тилида гелинеже-жена старшего брата(7). Қариндошлик терминлари бўйича тадқиқотлар олиб борган тилшунос Л. Покровскаянинг мазкур термин бўйича фикрлари қуйидагича: *гелин*<*гел+ин* “приходит”(8).

Л.Покровскаянинг тадқиқотидан ҳам кўриниб турибдики, *келин* лексемаси *кел* феълига —ин ясовчи қўшимчасини қўшиш орқали ҳосил бўлган.

Шу ўринда киргиз тилшуноси Б.Юнусалиев феълдан от ясовчи қўшимчалар ҳақида фикр юритар экан, шундай дейди:

“Именной аффикс *-н*. Мы не имеем достаточных фактов, чтобы подробно останавливаться на истории этого аффикса, но не ошибемся, если скажем, что он в качестве имяобразующей отглагольной основы морфемы встречаются в первых письменных документах, какими являются енисейские, а также в позднейших памятниках письменности. Это подтверждается тем, что в них, как и в современных живых языках, наряду с живыми глаголами имеем образованные от них с помощью аффикса *-н* производные имена”.

Шундан сунг Б. Юнусалиев ўз китобида ҳозирги киргиз, уйғур, туркман тилларидаги “*келин*” термини “*кел*” феълига *-ин* қўшимчасини қўшишдан ҳосил бўлганилигини мисол тариқасида кўрсатади.

Тилшунос Г. Садвакасов «Язык уйгуров Ферганской долины» китобида феъл асослардан от ясовчи қўшимчалар ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: «Непродуктивным является образование имен существительных посредством аффиксов (9):

1. –вул: йасавул «рассыльный, посыльный; каравул “караул”.

2. –ин: келин “сноха”.

3. –ш: таныш «знакомый».

Маълум бўладики, “*келин*” термини феъл асосга *-ин* ясовчи аффиксини қўшишдан ҳосил бўлган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам қатор лексемаларнинг *-ин* ясовчи аффикси ёрдамида ясалганини сезиш қийин эмас: *эк+ин*, *ёғ+ин* каби.

Юқорида айтилган фикрларга кўра, қариндош-уруғ ва яқинликка оид номлар тилнинг ички тараққиёт қонунлари асосида ривожланадиган, тилларнинг яқинлигини ва қариндошлигини белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўла оладиган, авлоддан-авлодга мерос тарзида ўтадиган барқарор лексик қатлам ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, тилдаги қариндошликни ифодаловчи терминларнинг келиб чиқишини, этимонини аниқлаш тилшунослик фани олдида турган вазифалардандир.

Адабиётлар:

1. Дж. Клоусон. Лексикостатистическая оценка алтайской теории. ВЯ, 5, 1969.
2. Айдаров Г. Язык орхонских памятников VIII века. - Алма-ата, 1971.
3. Саидова М. Сингил терминининг генезиси ҳақида. Ўзбек тилшунослигида оид тадқиқотлар. IV туплам. - Тошкент, 1994. 61-62 б.
4. Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари. - Ўзбек халқ шевалари дугати. - Тошкент, 1971.
5. Юнусалиев Б. Киргизская лексикология. - Бишкек, 1967.
6. Радлов В. В. Die Attrüksischen Inschriften... СПб., 1897, С. 59.
7. Мухамедова З. Исследования по истории туркменского языка. - Ашхабад, 1972.
8. Покровская Л. Термины родства в тюркских языках. - М., 1961.
9. Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины. - Алма-ата, 1976. С. 137

СИНОНИМЫ В ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Как известно, одним из основных требований к термину является исключение синонимических вариантов в пределах определенной научной терминологии. Наличие варианта ослабляет дефинитивную значимость терминов в этой системе. Однако в языке профессиональных групп часто возникают народные термины, синонимичные научным. Без основательного изучения их невозможно составление научной терминологии в определенной области науки. С этой точки зрения большое значение имеет выявление синонимов, определение синонимических рядов, их доминантных вариантов и исследование путей их образования в земледельческой лексики узбекского языка.

Изучение одной из подсистем лексики узбекского языка – земледельческой лексики – важно провести во всем её объеме. Оно будет полезно, в частности, для анализа языка художественной литературы. Диалектизмы, образующие стилистические параллели, жаргонизмы, архаизмы и терминологические слова являются важным средством для передачи особенностей эпохи, своеобразия языка действующих персонажей с его действительными лексическими нюансами.

Образование синонимических рядов объясняется не только стремлением избегать повторов, но и сложными историческими и социальными условиями, в которых находились узбекские племена и формировался их общенародный язык.

Синонимы, используемые в профессиональной среде, служат для обозначения одного конкретного понятия. Каждый такой термин имеет свой ареал употребления, свою территорию. При этом, однако, они не выходят за пределы узбекского языка, являясь его принадлежностью; это обстоятельство позволяет объединить их в один синонимический ряд.

При исследовании лексики, связанной с земледелием, выясняются пути обогащения синонимов за счет внутренних ресурсов языка и за счет заимствований из других языков.

Синонимы, возникшие **морфологическим** способом. При морфологическом способе синонимы образуются путем прибавления аффиксов -чи//чи, -каш, хана к лексически синонимичным и несинонимичным словам: хашарчы – казувчи – люди, очищающие или проводящие канал прыка; меваламоқ – мева тугмоқ – образование плодов у фруктовых деревьев.

Аффиксы – хана, -кеш и др., заимствованные из персидского языка, участвуют в образовании синонимических рядов: жувозхана - жувозтом – помещение маслобойни; зейкаш – зейканал – захкаш, захарик – дренаж, коллектор.

Синонимы, образованные **синтаксическим** способом, представлены следующими типами терминов: синонимичные сложные имена, составленные из двух именных компонентов: тагсув – кучат сув – экин сув – предпосевной полив; қиш суви – яхоб сув – зимний полив для обезсоливания почвы; кумок

ер – кумли ер– глинистая почва; кулакчўп – кулакчўп – дощечка, служащая для соединения сохи, бороны с ярмом;

В результате изучения лексических синонимов, относящихся к земледельческой лексике, можно утверждать, что синонимические ряды в основном образуют слова узбекского языка и его диалектов. Некоторые из них включают заимствования из арабского, таджикского и персидского языков, а также русские слова. Рассмотрим их подробнее:

1. Синонимические ряды, состоящие из терминов узбекских слов:

куйи – кудук «колодец», гузар – сувлат «водоем, брод», дамлов – кўтарма – межа, служащая для удержания воды, чтобы полить участок повыше; кунде – омач «лемех сохи».

2. Синонимичные ряды, состоящие из таджикско-персидских слов:

Пайноб//пайнав//пайонав-вода, идущая самотеком после перекрытия воды; бадак //дарак -оба эти слова употребляются в значении «арык» в некоторых говорах кипчакского диалекта; нов//новхана //новбур «большой арык, канал».

Основные слова синонимичных сложных глаголов панжачикармак, шохайрмак //хачча айирмоқ являются по происхождению персидскими, а вспомогательные слова – исконно узбекскими.

3) Синонимические ряды, состоящие из узбекских и персидско-таджикских слов:гузар– сувлат– «брод», чашма – булок «источник»; уроқ – качкарт// кичкирт (ккалп. узб.).

При исследовании лексических пластов рассматриваемый терминологии в диахроническом плане выясняется, что синонимические ряды образовались из элементов родственных и неродственных языков. Причем лексические элементы, перешедшие из неродственных языков, в современном узбекском языке полностью ассимилировались и употребляются наряду с исконно узбекскими словами. Только при диахроническом исследовании можно установить что основы таких слов восходят к другим языкам. Они появились в результате многовековых контактов с другими народами и племенами. А это явилось одной из причин появления синонимических рядов в земледельческой лексике.

Р.ДАВЛАТОВА,

ф.ф.н., доцент (Навоий ДПИ)

ЎЗБЕК ТИЛИДА МАКОН ДЕЙКСИСИ ВА УНИНГ

ИФОДАЛАНИШИ

Маълумки, фалсафада макон борлиқнинг умумий яшаш шаклларида бири сифатида дунёни ташкил этувчи объектлар ва улардаги таркибий нукталарнинг ўзаро жойлашиш тартиби, қўлами ва миқёсини ифода этиши таъкидланган. Ўзбек тилишунослигида борлиқдаги макон тушунчасини ифодаловчи тил бирликлари локаллик семантик майдони, маълум бир предметнинг жойлашган ўрнини аниқлаш учун восита бўлган макон ёки предмет локум сифатида ўрганилган. [1; 2] Шунингдек, нутқий мулоқот иштирокчиларининг жойлашган

муайян ўрин-жойига ишора қилиши макон дейксиси сифатида баҳоланади. [3.171-174]

Нутқ жараёнида макон дейксисининг бошланиш нуктасида сўзловчи, яъни «МЕН» туради, у ўзи турган ўринга нисбатан оралиқ масофани, йўналишни белгилаш орқали мулоқот иштирокчилари турган ўрнига ишора қилади. Макон дейксиси қуйидаги тил бирликлари орқали ифодаланиши мумкин:

- 1) кўрсатиш олмошлари: *мана, ана, ўша, ҳов ана...*;
- 2) ўрин равишлари: *узоқда, чанда, ўнгда, настда, тубанда, олдинда, орқанда ...*;
- 3) масофа семали сифатлар: *узоқ, яқин, йироқ...*;
- 4) ўринга муносабат билдирувчи белги ифодаловчи сифатлар: *ички, ташқи, сиртқи, устки*.
- 5) масофа семали сонли бирикувлар: *уч чақирим, бир-икки қадам...*;
- 6) айрим феъллар: *кел, кет, кир, чиқ...*;
- 7) маконга ишора қилувчи синтактик қурилмалар.

Маконга ишорани англатувчи кўрсатиш олмошлари предмет, объект ёки субъектнинг жойлашган ўрнига ишора қилиши билан бирга сўзловчининг ўринини ҳам кўрсатиб туради. Бунда ишора қилинаётган предметдан сўзловчининг қай даражада «узоқ» ва «яқин»далигига ҳам ишора кузатилади. Мисалан: *Мана, ўзимизнинг скамейка.* (Ў.Ҳошимов. «Тушда кечган умрлар»)

Ушбу гапда ишора объекти сўзловчига яқин ўринда жойлашганлиги мана ономининг ишоравий семасидан англашилади.

Қуйидаги гапда эса кўрсатиш олмоши орқали сўзловчига нисбатан улоқроқда жойлашган предметга ишора англашилади: *Хув ана, бир дона лола оқиб келяпти.* (Ў.Ҳошимов. «Тушда кечган умрлар»)

Шунинг учун тилшуносликда макон дейксисининг яқин (проксимальный) ни узоқ (экстремальный) дейксис оппозицияси амал қилиши таъкидланади. [4] Кўринадик, маконнинг узоқ ва яқинлик ўринини белгилаш сўзловчининг ўрнига нисбатан белгиланади.

Шунингдек, *тепада – настда, чанда – ўнгда, ичкарида-ташқарида* ринишларининг зидлик оппозициясига киришиши натижасида кўрсатилган предметнинг ўрни билан бирга сўзловчининг турган ўрнига ҳам ишора қилади. Мисалан: *Пастда, чамаси сой томонда вақти-вақти билан автомат тариллаб ҳфир эди.* (Ў.Ҳошимов. «Тушда кечган умрлар»)

Ушбу гапда *настда* равиши муайян воқелик юз бераётган маконни кўрсатиш билан бирга нутқ эгасининг *юқорида* эканлигига ишора қилади.

Ёки *«Ичкаридан дўкончи чиқди».* (Ў.Ҳошимов. «Тушда кечган умрлар») гапда сўзловчининг *ташқарида* эканлигига ишора кузатилади.

Кўринадик, мазкур равишлар зидлик оппозициясига киришиши асосида дейктик хусусият касб этган.

Ўзбек тилида ишоравий равишлар макон маъносининг 3 хил кўринишини ифодалайди: «турган ўрни» (*шу ерда, ана у ерда*), «ҳаракатнинг бошланғич нуктадан йўналишини» (*бу ердан, у ердан*), «ҳаракатнинг тугалланиш нуктасини» (*шу ерга, у ергача*). Албатта, бу ўринда келишиқ қўшимчаларининг грамматик маъносини ҳам инобатга олиш лозим.

Ўзбек тилида масофа семали сифатлар ҳам муайян ўрин-жойнинг белгисини ифодалаш билан бирга нутқ иштирокчиларининг турган ўрнига ишора қилади. Масалан: «*Комил узоқ Англияда ўқийди*» гапида сўзловчи Комилнинг ўқиш жойи ҳақида ахборот бериш билан бирга ўзининг турган макони Англиядан узокдалигига ҳам ишора қилади. Бунда *узоқ* сўзининг «оралиқ масофаси (нисбатан) катта, нисбатан нарида жойлашган» маъноси орқали юзага чиқади.

Айрим феъл туркумига оид сўзлар ҳам ҳаракат ва ҳолатни ифодалаш билан бирга сўзловчи ва тингловчининг ўрнига ишорани ифодалаш мумкин. Масалан: «*Тезда бу ёққа етиб кел*» гапида *кел* феъли орқали нутқ иштирокчилари ўртасида муайян масофа борлиги, яъни тингловчининг сўзловчидан узокда, янада аниқроғи унинг сўзловчи кўриш майдони доирасида эмаслиги англашилиб макон дейксисини юзага чиқаради.

Куйидаги «*Бери кел!-деди она. -Бери кел, мана нон!*» (Т.Мурод.); «*Бу ёққа кел, иш бор! – деб қул силкиди Замонаш*». (П.Қодиров) гапларида эса «*кел*» феъли тингловчи ва сўзловчи ўртасида муайян масофа борлигига, бироқ бу масофа сўзловчининг кўриш майдони доирасида эканлигига ишорани юзага чиқаради. Бунда, албатта, сўзловчи ва тингловчининг кўриш майдонидаги предмет ёки ҳаракатни ифодалаётган (*мана нон, қул силкиди*) бирликларининг қўлланилиши ҳам аҳамиятли.

Айрим феъллар семаси орқали ҳам предметнинг ўрнига ишора кузатилади. *У дарвозадан инқиллаб кирди.* (Т.Мурод. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди»). Ушбу гапда *кирди* феъли «*сўзловчининг ташқаридан ичкарига ҳаракат қилмоқ*» маъноси асосида ҳаракат бажарувчисининг киргунга қадар турган ўрнига, яъни *ташқарида* эканлигига ишора қилади.

Шунингдек, айрим синтактик қурилмалар ҳам муайян маконга ишора қилиши мумкин. Масалан: *Она итдан эллик-олтмиш қадам беридан ўтди.* (Т.Мурод. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди»)

Ушбу гапда *эллик-олтмиш қадам беридан* синтактик қурилмаси *она ва итнинг* ўрнига ишора қилади.

Ёки «*Собит ака қўшини ҳовлида яшайдилар*» гапида «*қўшини ҳовлида*» синтактик қурилмаси орқали ҳам *Собит аканинг* ўрнига ишора қилиш бирга сўзловчининг муайян ўрнига яъни *Собит аканинг ҳовлисига қўшини ҳовлида* яшашига ишора кузатилади.

Шунингдек, нутқда матннинг олдинги қисмида қўлланилган маконга ишора қилувчи контекстуал макон дейксиси ҳам амал қилади. Масалан: *Эрингиз Афғонистонда хизмат қилган байналминал жангчи сифатида ўзига берилган имтиёзлардан фойдаланган... Навбатсиз уй олган...*

-*Рустам акам уёққа борганларини дастак қилганларидан менинг хабарим йўқ.* (Ҳ.Ҳошимов. «Тушда кечган умрлар»)

Ушбу матнда *уёққа* дейктик бирлиги матннинг олдинги қисмида қайд этилган *Афғонистон* маконига ишора қилади.

Хуллас, макон дейксиси манбаларда кўрсатилганидек, нафақат кўрсатиш олмошлари орқали, балки равишлар, феъллар, сифат, от туркумига оид сўзлар ҳамда синтактик қурилмалар орқали ҳам юзага чиқади. Бу эса ўзбек тилида

микон дейкиси масаласини прагматик нуқтаи назардан янада чуқурроқ ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

Адабиётлар:

1. Курбонова Б.К. Локаллик ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан. номз. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2007.
2. Эргашова М.В. Ўзбек тилида локум ва локализация муносабати. Филол.фан. номз. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2011.
3. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Тошкент, 2008. –Б.171-174.
4. <http://cvberleninka.ru/article/n/prostranstvennyy-deyksis-v-russkom-i-erzyanskom-vyzyknh-sopostavitelnyy-analiz>

А.ПАРДАЕВ, доцент (СамДУ)

ДИСКУРС ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

«Дискурс» атамаси прагмалингвистиканинг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади.

Прагмалингвистик дискурснинг формал ва структурал (жумладан, субстанциал) тилшуносликларида кенг истеъмолда бўлган нутқ тушунчасидан фарқи нимада? Дискурс талқинида тилшуносликда хилма-хил карашлар мавжуд. Аксар тилшунослар дискурсни (французча *discourse*, инглизча *discourse*, лотинча *discursus* – ҳаракат, узлуксиз алмашиниш, суҳбат, сўзлашиш) нутқий фаолият жараёни ҳамда сўзлашиш услуби каби мазмунларда тушунтиришга ҳаракат қилади (2). Дискурс ҳақида қимматли фикрлар лингвистолог тилшунос Ш.Сафаров томонидан билдирилган (4, 216). Олим матн ва дискурсни муаммолари хусусида қуйидагиларни ёзган: «Агарда матн ва дискурснинг ҳар иккаласи ҳам инсон лисоний фаолиятининг натижаси бўлса, ушунга фақатгина зоҳирий – формал кўрсаткичга асосан «оғзаки» ва «ёзма» сифатлари билан фарқлаш имконига гумоним бор. Худди шунингдек, уларнинг бирини моддий кўринишли ҳодиса, иккинчисини бу хусусиятдан холи кўринишда тасаввур қилиш қийин масала. Ахир буларнинг иккаласи ҳам натижалли фаолият маҳсули бўладиган бўлса, эришилган натижа моддий кўриниш олиши керак-ку?!» (4,223). Биз Ш.Сафаров томонидан келтирилган А.Кибрик, В.Плунгянларнинг «дискурс – бир пайтнинг ўзида ҳам лисоний фаолият жараёни, ҳам унинг (фаолиятнинг) маҳсулидир» мазмундаги фикрига ташаббус қилган ҳолда дискурсни кенг маънода, аммо оддийроқ, соддароқ тушунишга ҳаракат қиламиз. Дискурс, бизнингча, ёзма ва оғзаки нутқ жараёнини қамраб олувчи ҳодиса, мулоқот тизими ёки қисқача айтганда, инсоннинг нутқий фаолиятидир. Зеро, «матн дискурсив фаолият кечаётган пайтнинг ўзидаёқ яриштила бошланади. Маъқули, киёсланаётган бу икки ҳодисани «гипероним» - «гипоним» муносабатида ўрганишдир. Дискурс инсон онгли фаолиятининг маълум бир тури, туркуми бўлса, матн унинг бир кўринишидир»(4,226; 3, 307-323).

Демак, дискурс - сўзловчи ва тингловчининг ўзаро фикр алмашиш, бир-бирини таъсир кўрсатиш мақсадида лисоний ва нолисоний воситалардан ўзлари билан самарали деб ҳисоблаган шакл ва турда амалий фойдаланиш жараёни.

Дискурс бу – жараён, инсоний фаолият тури. У лисоний ва юзлаб нолисоний омилларнинг муштарак шаклда бир мақсад йўлида воқеланишидир. Мана шу билан дискурс анъанавий нутқ тушунчасидан фаркланади – анъанавий нутқ тушунчаси остида, одатан, лисоний бирликнинг оддийгина воқеланиш шаклу кўринишлари тушунилади, холос. Бу масала, унинг билан боғлиқ равишда *нутқ бирлиги* (нутқий бирлик) ва *мулоқот бирлиги* (дискурсив бирлик) тушунчалари Ш.Сафаров ва Г.Тоировалар томонидан жуда муфассал тавсифланган (5,44). Жумладан, муаллифлар ўзбек тилида кўришиш/саломлаш ибтидосида қўлланиладиган «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу баракотух» ёки «Салом» ёки «Хелло» шаклининг қўлланилиши сўзловчи ва тингловчининг мақсади, миллати, ёши, тарбияси, маълумоти, маданий савияси, хулқ-атвори, кийиниши, овоз тембри, тана аъзолари ҳолати ва ҳаракатлари, муайян нутқий шароит каби деярли сон-саноксиз шароит кўрсаткичлари билан боғланганлиги, мана шу турли соҳа ва сатҳ бирликлари мажмуа сионий (ситуатив) тизим сифатида талқин этилувчи мулоқот бирлигини (дискурсив бирликни) тузиши очиб берилган. Албатта, мулоқот бирлиги сифатида талқин этиладиган бу оний дискурсив (ситуатив) тизим марказида нутқий бирлик (лисоний бирликнинг маълум шаклда воқеланиши) туради, лекин оний тизим фақат нутқ бирлигидангина иборат эмас – у жуда кўп таркиблидир. Сўзловчи ҳам ўз нутқини баён этишдан аввал уни ичида грамматик жиҳатдан шакллантиради. Аввал онгда ифодаланмоқчи бўлган фикр жамланиб, сараланади ва оний тезликда керакли воситалар танланиб бир тизимга келтирилади ҳамда шу вақтнинг ўзида кўшимча маъно жилосини бериш учун матн/шароити мақсадга мос керакли воситалар – ифодаланаётган фикрга бевосита жонли (ҳаракатдаги) мулоқот руҳини ва безак, зеб-зийнат берувчи бирликлар – дискурсив маркерлар танланади. Дискурсив маркерлар сўзловчи ёки матн тузувчига (ижодкорга) ифодаланаётган нутқий вазиятнинг – реал мулоқот, ҳаракатдаги фаолиятни табиий чиқишини таъминлашга хизмат қилади ва коммуникатив стратегияни белгилашда муҳим аҳамият кашф этади. Демак, дискурсив маркерлар сўзловчи ёки ёзувчининг прагматик мўлжалини воқелантиришда ҳамда мулоқот субъекти бўлган тингловчи ёки ўқувчига таъсир ўтказиш жараёнида ўзига хос - нутққа дискурс руҳини беришдек вазифани бажаради. Мулоқот ёки матн орқали муаллиф ўқувчига таъсир ўтказишнинг турли усулларидан (эпистемик, денотик, аксиологик) фойдаланиши жараёнида, албатта, матн структурасига «жонлантирувчи маркер»ларни тиркайди, киритади. Натижада, улар матн композициясини шакллантиришда хизмат қилувчи муҳим воситалардан бирига айланади.

Адабиётлар:

1. Баранов А.Н., Плунгян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. М., 1993.
2. Кибрик А.А., Паршин П.Б. Дискурс // Электронная Энциклопедия Кругосвет. <http://www.krugosvet.ru/articles/82/1008254/print.htm>.
3. Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм и дискурсивно-ориентированные исследования / В.кн.: Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М., 1997, -С.307-323.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика – Тошкент: УзМЭ, 2008. -Б.216.

N.AHMEDOVA, f.f.n., dotsent (ToshDO'TAU) **SINTAKTIK BIRLIKLARDA MO'TADILLASHUV**

Til sistemasida muayyan ziddiyatda bo'lgan ikki lisoniy birlik nutq jarayonida ma'lum sharoitda zidlanishga asos bo'lgan belgilarini yo'qotib, bir xil bo'lib qolishi mumkin. Ma'lum nutqiy sharoitda ikki lisoniy birlikning zidlanish belgilarining yo'qolishi mo'tadillashuv (neytralizatsiya) sanaladi.

Mo'tadillashuv tushunchasi dastlab faqat fonologik sath birliklari uchun qo'llanilgan. Keyinchalik tilning boshqa sath birliklari, xususan, sintaktik sath birliklari uchun ham bu termin qo'llanila boshlandi. Sintaktik neytrallashuv fonologik neytrallashuvdan farqli ravishda ikki xil ko'rinishga ega ekanligi tilshunos olim A.Nurmonov tomonidan ilgari surilgan. Bular: oppozitiv a'zolarining mazmunan bir xil bo'lib qolishi va bir oppozitsiyaning inkor a'zosi bilan ikkinchi oppozitsiya tasdiq a'zosining mazmunan bir xil bo'lib qolishidir (1,47).

Sintaktik sathda, xususan, sodda gap sathida darak, so'roq, buyruq gaplarning shakli va mazmuni o'rtasidagi zidlanish belgilarining yo'qolishi natijasida ham neytralizatsiya hodisasi yuz berishi haqida ma'lum izlanishlar mavjud (2,50). Ma'lumki, qo'shma va sodda gaplar to'liq predikativlikka ega birliklar miqdoriga ko'ra farqlanadi, ya'ni sodda gapda bitta to'liq predikativlikka ega birlik, qo'shma gapda esa ikki va undan ortiq predikativ markaz mavjud bo'ladi. Bundan tashqari, sodda va qo'shma gaplar denotativ voqea – propozitsiya ifodalashiga ko'ra ham o'zaro zidlanishga ega. Chunki mohiyatan sodda gaplar muayyan bir voqea ifodachisi sifatida, qo'shma gaplar esa ikki yoki undan ortiq voqealar o'rtasidagi munosabat ifodachisi sifatida mavjuddir. Ma'lum nutqiy qo'llanishlarda sodda va qo'shma gaplar orasidagi zidlanishlar mo'tadillashishi mumkin.

Sodda va qo'shma gaplar orasidagi mo'tadillashuvni 2 turga ajratish mumkin:

1. Sodda gapning polipropozitiv xarakteriga ko'ra yuzaga keladigan mo'tadillashuv. Sodda gaplar ba'zan mazmunan murakkablashib, ikki va undan ortiq propozitsiya ifodalashga xizmat qiladi. Bunday holda qo'shma va sodda gap orasidagi propozitsiya ifodalash miqdoriga ko'ra zidlanish mo'tadillashadi. Masalan: *Hech nimaga hayron qolmaydigan odamdan olim chiqadi. Sham yonmasa, parvona yaqin kelmaydi.* (O'.Hoshimov). Ushbu misolda birinchi gap sodda gap bo'lib, ikkita propozitsiya ifodalashga xizmat qilyapti, chunki sifatdosh o'ram gapni mazmunan murakkablashtirib, propozitsiya ifodalashga xizmat qilyapti. Ikkinchi gap esa qo'shma gap bo'lib, u ham ikkita propozitsiya ifodalashga xizmat qilyapti. Shu nutqiy qo'llanishda sodda va qo'shma gaplar propozitsiya ifodalashiga ko'ra zidlanish belgisini yo'qotib, neytralizatsiyaga uchraydi. Ikki obyektiv mazmun bir sintaktik shakl orqali ifodalanib, sodda va qo'shma gap o'rtasidagi mo'tadillashuvga sabab bo'ladi. Murakkab mazmunning murakkab shaklda emas, balki sodda shaklda ifodalanishi til vositalarini tejash tamoyilining tilda yaqqol namoyon bo'lish shakllaridan biridir. Tildagi ortiqchalik tamoyili esa qo'shma gaplarda sodda mazmunning ifodalanishiga olib keladi.

2. Qo'shma gapning monopropozitiv xarakteriga ko'ra yuzaga keladigan mo'tadillashuv. Bunday mo'tadillashuvda qo'shma gap ikki va undan ortiq emas, bitta propozitsiya ifodalashga xizmat qiladi. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning biri denotativ voqea emas, modus ifodalashga xizmat qilishi natijasida gapda bitta propozitsiya ifodalanadi. Bunday holatni asosan ergashgan qo'shma gaplarda uchratamiz. Bunday nutqiy sharoitda bitta obyektiv mazmun ifodalayotgan qo'shma gap va sodda gap orasida mo'tadillashuv yuzaga keladi. Bunda ortiqchalik tamoyili asosida bosh yoki ergash gap propozitsiya emas, modus ifodachisiga aylanadi.

Ortiqchalik tamoyilining amal qilishi, ya'ni bosh gapning faqat modus voqea ifodalashiga olib keladigan holatlar gap tarkibidagi so'zlar ma'nosi bilan bog'liq. Ko'p hollarda bosh gapning egasi vazifasida *qizig'i, to'g'risi, ochig'i, quvonchlisi, yaxshisi, yomoni* kabi modallik, baho mazmuniga ega bo'lgan so'zlar kelganda, bosh gapdagi denotativ voqea modus «voqea» maqomini oladi, qo'shma gap faqat ergash gapda ifodalangan bir denotativ voqea ifodachisiga aylanadi (3,173). Masalan: *Gapning qizig'i shundaki, xolam hamma gapdan xabardor ekan* (O'.Hoshimov) gapida bosh gapda *qizig'i* – modal ma'no ifodalaydigan so'z ega vazifasida kelgan, natijada bosh gap orqali faqat modus voqea o'z ifodasini topgan. Asosiy axborot esa (*xolam hamma gapdan xabardor ekan*) ergash gap orqali ifodalangan. Demak, qo'shma gapda ikkita emas, bitta propozitsiya ifodalanib, sodda gap bilan bo'lgan zidlanish mo'tadillashgan.

Mo'tadillashuvga olib kelayotgan turli asoslar mavjud. Bunday holatni bosh gapning kesimi vazifasida bilmoq, ko'rmoq, aytmq, ta'kidlamoq, esda tutmoq, esdan chiqarmoq, payqamoq, ishonmoq, qo'rqmoq, fahmlamoq, tushunmoq, ogho bo'lmoq, o'ylamoq, sezmoq, qaror qilmoq, aniqlamoq, tan bermoq, his etmoq, mo'ljallamoq, shubhalanmoq kabi his-sezgi, idrok, nutqiy va fikriy faoliyatni bildiruvchi so'zlar kelganda ham kuzatish mumkin. Bunday ma'nolar modus «voqea» ifodasi uchun juda muvofiq keladi (3, 181). Masalan: *Ona shuni sezdi, o'g'li faqat qornini o'ylardi* (S.Ahmad) gapida kesim vazifasida sezdi – modus ifodalashga xoslangan so'z kelgan bo'lib, bosh gapni yaxlitligicha kirish so'z shaklida ham qo'llash mumkin: *Ona shuni sezdi – Onaning sezishicha*. Bundan ko'rish mumkinki, ta'kid ma'nosini kuchaytirish maqsadida alohida gap sifatida shakllangan bosh gap hosil bo'lgan. Ma'lumki, “modus ifodalovchi tizim ixchamlashishga moyil bo'ladi” (4, 234).

Ko'rinadiki, mo'tadillashuv hodisasi faqat fonologik sathdagina emas, balki barcha sathlarda amal qiluvchi universal hodisadir.

Adabiyotlar:

1. Nurmonov A. Sintaktik konstruksiyalarda tasdiq va inkor oppozitsiyalarining neytrallashuvi // O'zbek tili va adabiyoti, №1, b.47-51.
2. Nurmonova D. Sintaktik sathda neytralizatsiya hodisasi. O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. №3. 2009.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. -Toshkent, 1995.
4. Nurmonov A. va b. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - Toshkent: Fan, 1995.

Ф.ИБРАҒИМОВА, ф.ф.п. (ЖДПИ)
“ТИЛИМИЗНИНГ ТИЛЛА САНДИГИ” ҲАҚИДА МУХТАСАР
МУЛОҲАЗА

Миллий маънавиятимизнинг шаклланиши ва ривожланишида миллий тилимизнинг ўрни нақадар буюк ва бекиёслигини эътироф этган, ўзбек тилининг борлигию бойлигини кўз-кўз қилган, халқимизга маънавий озуқа берган тилшунос олим, профессор Н.Маҳмудовнинг “Тилимизнинг тилла сандиги” номли китобни ўқиб баъзи мулоҳазаларимни баён этишни лозим тойдим.

Халқимизнинг сеvimли шоири Абдулла Орипов сўзнинг қудратини шундай таърифлайди:

*Беш асрким назмий саройни
Гитратади занжирбанд бир шер.
Темур тиги етмаган жойни
Қалам билан олди Алишер.*

Сиз ҳам “Тилимизнинг тилла сандиги” китобини ўқир экансиз, сўзнинг қудратига қувватининг буюклигига гувоҳ бўласиз ва таҳсин айтасиз.

Мазкур китобда касбу кори, ёши, дунёқарашидан катъи назар ўзбек тилини менинг она тилим деб фахрланувчиларнинг барчасини қизиқтирадиган, унинг жалб этадиган, керак бўлса уларга ҳаётий сабоқ бера оладиган мавзулар кўпчилигига олинган.

Китоб “Аждоду авлодни аллаган тил”, “Она тили битта бўлади”, “Сўз шайхларининг муъжизалари”, “Нутқингиз қулоқни қийнамасин” номли китоблардан иборат. Китобнинг мавзу қамрови жуда кенг, хусусан, тил ва маънавият, тил ва жамият, тил ва тафаккур, тил ва оила муносабатлари, тилга, сўзга ҳурмат масалалари, “Ўзбек тилига Давлат тили” мақоми берилишидек муноби ишнинг амалга оширилиш тарихи, тил ва кино санъати, тил ва кўникчилик санъати, ўзбек луғатчилиги тарихи, бугуни, истқболи масалалари, миллий тилимизда яратилган дурдона асарларимизнинг лингвопоэтик таҳлили, нутқ маданияти каби масалалар ўз ечимини топган.

Китобдаги мавзулар қамрови қанчалик кенг бўлса-да, улар мантиқан бир-бирига боғланган, бир-бирини тўлдириб келган.

Муаллиф ўзи таъкидлаганидек, айтмоқчи бўлган фикрига мусаллам ва мутлақо мос либос кийдира олган, мақсадга мувофиқ лисоний ифодаларни сайлаган, сўз билан ўқувчининг фақат қулоғини эмас, балки қалбини ҳам забт этишга эришган десак муболаға бўлмас.

Биринчи Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг “Мустақилликка эришиш остонасида” номли китобини ўқиб, халқимиз ота-боболигининг осонликча қўлга киритилмаганлигининг гувоҳи бўлган бўлсак. “Тилимизнинг тилла сандиги”ни ўқиб ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ҳам нақадар қийинчиликлар билан бўлганини, Юртбошимиз бошчилигидаги фидойи инсонларнинг саъй-ҳаракатлари натижасида “Ўзимиз қалби сўзимиз ҳам озов” этилганини билиб олдик. Устоз ана шу жараённинг бевосита иштирокчиси бўлган, “Давлат тили ҳақида”ги Қонуннинг ишлаб чиқилишида ва унинг ҳаётга татбиқ этилишида жонбозлик кўрсатган бўлсалар,

она тилимизнинг обрў-эътибори, тақдири, равнаки учун чинакам жонкуярлиги фаолиятининг ҳар бир қиррасида намоён бўлади.

Китобдан қуйидаги сатрларни ўқиймиз: 1989 йилнинг 23 июнида Ўзбекистоннинг биринчи раҳбари сифатида Ислом Каримов иш бошлади. Ўша пайтдаги вазият қанчалик мураккаб, калтис, қанчалик таҳликали бўлмасин, нафақат марказ, балки ўзимиздаги икки тиллилиқнинг иккиюзламамачи тарафдорлари қанчалик бўлар-бўлмас шовқин-сурон қилишмасин, жасур тафаккур эгаси бўлган И.Каримовнинг ташаббуси ва кўрсатмаси билан янги қонун лойиҳаси тайёрланди, унда икки тиллилиқ ғояси бартараф этилди. Фақат ўзбек тилига давлат мақоми бериш қондалаштирилди, шунинг учун қонун лойиҳаси тўғридан-тўғри “Давлат тили ҳақида” деб номланди.

Ҳар қандай одамнинг тили оилада шаклланади. Китобда тил ва оила муносабати масалаларига жиддий эътибор қаратилган: “Она тили ва у билан баробар миллий шуур, миллий онг, миллий рух, энг аввало, оилада шаклланади, аждодлар қони билан авлодларга ўтиб келадиган руҳнинг омонлиги, барҳаётлиги учун, энг аввало, ота-она масъулдир”. Бу фикрларни ўқиган ўқиган ёки эшитган ота-оналар ўзларига тегишли хулосани чиқариб олишлари муқаррар. Шунингдек, китобда ҳозирги замон ота-оналарига “оиладаги маънавий, маданий, қўйингки, тил муҳити ҳам фарзанднинг инсоний камолотида белгиловчи аҳамиятга эга” эканлиги таъкидланган ҳолда буюк алломаю, шоирларимиз униб-ўсган оила муҳити ибрат-намуна сифатида кўрсатилган.

“Табиатни рангин сўзлар-ла тирилтира олиш, тонг эпкинининг эрка шивирини-да тилга киритиш, умуман, бадий тасвирга тенгсиз тиниқлик бахш эта билиш бобида якто сўзчи Ҳамид Олимжон болалик тасаввурига эртак шаклида муҳрланган соҳир сўз изларини қуйидагича ифодалаган:

Болалик кунларимда,

Уйқусиз тунларимда

Кун эртак эшитгандим,

Сўйлаб берарди бувим”.

Фарзанднинг тил тарбиясида, умумий камолотида мантиқий тафаккур малакаларининг ўрни бениҳоя катта эканлиги маълум, шунинг учун энг ками, яхшининг яхши, ёмоннинг ёмонлигини мантиқан фарқлаш йўллари ҳақида ўғитлар бериш ҳам ота-онанинг бўйнидаги бурчдир.

Улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий “Ҳар ишни-ки қилмиш одамизод, тафаккур бирла билмиш одамизод” дейдилар. “Тилимизнинг тилла сандиғи” да ҳам тил ва тафаккур бирлиги бот-бот ўқтирилади: Хусусан, *Ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий тафаккур тарзи мавжуд. Ҳар бир халқ ўзича кўради, эшитади, завқланади. Мисол учун чинтақ деган қуш номини олайлик. Бу қушнинг номлашда ўзбек унинг ҳаракатини асос қилиб олган. Бу қуш тез ҳаракат қилади. ўзбек шу ҳаракатни дастлаб кўрган бўлса, рус кишиси бу қушнинг рангини дастлаб кўрган. У ана шу рангини номга асос қилиб олиб, айна қушнинг синица деб номлаган. Ҳар бир халқнинг дунёни ўзича кўриши ва эшитиши, идрок этиши беҳад мураккаб тарзда кечади.*

Китобда айтиладиган фикрларни ўқувчи тез англаши, тушиниши учун халққа яқин бўлган ифодалардан, халқона иборалардан фойдаланилганлиги унинг халқимиз маънавий мулкидан жой олишини таъмин этади.

Китобдан қуйидаги сатрларни ўқир экансиз, беихтиёр сўзнинг сеҳрига соҳибингизга қандай бўламиз. *“Сўзнинг сирли садоларини тингламоқ, ундаги инжақ ва тилимизнинг турфа товланишларидан ҳузур туя олмоқ-она тилимизнинг ботинқол сеҳру синоатидан тугилувчи покиза ҳайратни қалбга жойламоқ бахтига ноил бўлиш учун туркий сўз имконларини тугал намойиш этувчи сўзкам асарлар билан дилдан ошно бўлмоқ лозим”.*

Бу фикрлар Сизни бадиият оламига етаклаб олиб кириб кетганини сезмай қолмасиз ва миллий тилимизда яратилган “Алпомиш”нинг алп тилидан, Наринининг навосидан, “Ўткан кунлар”нинг гўзаллиги ва шафқатсизлигидан, Шайхзаданинг шайхона шеърларию Абдулла Қаҳҳорнинг зарофатли сўзидан, Отабекнинг ўхшашсиз ўхшатишларидан бохабар бўласиз, ўзбек тилининг барқарорсиз гўзаллигидан бир сурур хиссини туясиз.

Бадиий асарни ўқиганингиздаги тасаввурингиз, унинг тахлилини ўқиганингиздан сўнг батамом ўзгариб кетиши ҳам мумкин, айниқса Сиз ўқиган тахлил бадиий адабиётнинг тили тахлили бўлса. Китобнинг учинчи қисми тилининг эстетик ҳодиса сифатидаги вазифасини ёритишга бағишланган, яъни юқоридаги ўзбек тилининг баркамоллигини кўз-кўз қилган асарларнинг лингвопоэтик тахлилига бағишланган. Синчи олимнинг эътиборидан ёзувчи ва шоирларимиз тилида қўлланган ҳеч бир сўз, ибора, тасвирий ифода, қўйингки, тонушлари, қўшимчалар ҳам четда қолмаган.

Фикримизнинг далили учун, “Ўткан кунлар” асарининг лингвопоэтикаси ёритилган “Муҳаббатга қўйилган ҳайкал” номли мақоладан қуйидаги сатрларни ўқиймиз: *Соҳир сўзчи ҳар бир сўзнинг ботиний эркини идрок этиши билан унинг тилидаги имконларини зуҳур эттира олади. Биргина мисол. Тилимиздаги шунтурқисиз ва совга сўзлари маънан ўзаро боғланишига мойил эмас, лекин романда шундай бирикма бор, у бениҳоя оҳорли, янги, мазмуннинг фавқулодда мувофиқ ифодаси. Отабек зайнабга уйланган (Отабек учун ҳам, Кумуш учун ҳам озорли воқеа!), энди у Марғилонга –Кумуш олдига кетмоқда, совга-сўзлари бор ҳар галгидек. Аммо бу совгалар ёнида Кумушбиби учун “совга кўндош совгаси” ҳам бор, шунинг учун ҳам бу қимматбаҳо совгалар энди шунтурқисиз совгалар” бўлиб туюлади. Отабекка: “... Чор-ночор бу шунтурқисиз совгани кутариб йўлга тушишига мажбур бўлди”.*

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”идаги нозик бир эрка оҳангни сезмаслик мумкин эмас, бу оҳангни бахмал оҳанг дегим келади. Бу, айниқса, Кумуш ва Отабек муносабатлари тасвирида яна ҳам тугал кўринади. Мана, романдаги минглаб жумлалардан бири: Бу хабарни эшитувчи –Кумушбибининг қора кўзлари жик ёшига тулиб, китриклари ёш билан беландилар. Туркий сўзнинг боқира қиздай ҳаё пардасига бурканган нозик сирларини покиза оҳанг ва улкан сийимият билан инкишоф эта олишдай чўнг маҳорат эгаси бўлмиш Абдулла Қодирий бадиий матндаги тиниш белгиларидан тортиб, жумла оҳангигача ширича, мағзи тўқ маъно бера олади. Келтирилган жумладан ҳам бу ҳол

она тилимизнинг обрў-этибори, тақдири, равнақи учун чинакам жонкуярлиги фаолиятининг ҳар бир қиррасида намоён бўлади.

Китобдан қуйидаги сатрларни ўқиймиз: 1989 йилнинг 23 июнида Ўзбекистоннинг биринчи раҳбари сифатида Ислом Каримов иш бошлади. Ўша пайтдаги вазият қанчалик мураккаб, қалтис, қанчалик тахликали бўлмасин, нафақат марказ, балки ўзимиздаги икки тиллилиқнинг иккиюзламамачи тарафдорлари қанчалик бўлар-бўлмас шовқин-сурон қилишмасин, жасур тафаккур эгаси бўлган И.Каримовнинг ташаббуси ва кўрсатмаси билан янги қонун лойиҳаси тайёрланди, унда икки тиллилиқ ғояси бартараф этилди. Фақат ўзбек тилига давлат мақомини бериш қондалаштирилди, шунинг учун қонун лойиҳаси тўғридан-тўғри “Давлат тили ҳақида” деб номланди.

Ҳар қандай одамнинг тили оилада шаклланади. Китобда тил ва оила муносабати масалаларига жиддий эътибор қаратилган: “Она тили ва у билан баробар миллий шуур, миллий онг, миллий руҳ, энг аввало, оилада шаклланади, аجدодлар қони билан авлодларга ўтиб келадиган руҳнинг омонлиги, барҳаётлиги учун, энг аввало, ота-она масъулдир”. Бу фикрларни ўқиган ўқиган ёки эшитган ота-оналар ўзларига тегишли хулосани чиқариб олишлари муқаррар. Шунингдек, китобда ҳозирги замон ота-оналарига “оиладаги маънавий, маданий, қўйингки, тил муҳити ҳам фарзанднинг инсоний камолотида белгиловчи аҳамиятга эга” эканлиги таъкидланган ҳолда буюк аллома, шоирларимиз униб-ўсган оила муҳити ибрат-намуна сифатида кўрсатилган.

“Табиатни рангин сўзлар-ла тирилтира олиш, тонг эпкиннинг эрка шивирини-да тилга киритиш, умуман, бадиий тасвирга тенгсиз тиниқлик бахш эта билиш бобида якто сўзчи Ҳамид Олимжон болалик тасаввурига эртак шаклида муҳрланган соҳир сўз изларини куйидагича ифодалаган:

Болалик кунларимда,

Уйқусиз тунларимда

Кўп эртак эшитгандим,

Сўйлаб берарди бувим”.

Фарзанднинг тил тарбиясида, умумий камолотида мантиқий тафаккур малакаларининг ўрни бениҳоя катта эканлиги маълум, шунинг учун энг ками, яхшининг яхши, ёмоннинг ёмонлигини мантиқан фарқлаш йўллари ҳақида ўғитлар бериш ҳам ота-онанинг бўйнидаги бурчдир.

Улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий “Ҳар ишни-ки қилмиш одамизод, тафаккур бирла билмиш одамизод” дейдилар. “Тилимизнинг тилла сандиғи” да ҳам тил ва тафаккур бирлиги бот-бот ўқтирилади: Хусусан, *Ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий тафаккур тарзи мавжуд. Ҳар бир халқ ўзича кўради, эшитади, завқланади. Мисол учун читтак деган қуш номини олайлик. Бу қушни номлашда ўзбек унинг ҳаракатини асос қилиб олган. Бу қуш тез ҳаракат қилади, ўзбек шу ҳаракатни дастлаб кўрган бўлса, рус кишиси бу қушнинг рангини дастлаб кўрган. У ана шу рангини номга асос қилиб олиб, айна қушни синица деб номлаган. Ҳар бир халқнинг дунёни ўзича кўриши ва эшитиши, идрок этиши беҳад мураккаб тарзда кечади.*

Китобда айтиладиган фикрларни укувчи тез англаши, тушиниши учун айниқса яқин бўлган ифодалардан, халқона иборалардан фойдаланилганлиги унинг халқимиз маънавий мулкидан жой олишини таъмин этади.

Китобдан қуйидаги сатрларни ўқир экансиз, беихтиёр сўзнинг сеҳрига соқрилгандай бўламиз. *“Сўзнинг сирли садоларини тингламоқ, ундаги инжа матиоларнинг турфа товланишларидан ҳузур туя олмоқ-она тилимизнинг ботимсол сеҳру синоатидан тугилгувчи покиза ҳайратни қалбга жойламоқ бахтига ноил бўлиш учун туркий сўз имконларини тугал намойиш этувчи буркам асарлар билан дилдан ошно бўлмоқ лозим”*.

Бу фикрлар Сизни бадиият оламига етаклаб олиб кириб кетганини сезмай қолмасиз ва миллий тилимизда яратилган “Алпомиш”нинг алп тилидан, Нишониинг навосидан, “Ўткан кунлар”нинг гузаллиги ва шафқатсизлигидан, Шайхзоданинг шайхона шеърларию Абдулла Қаҳҳорнинг зарофатли сўзидан, Ойбекнинг ўхшашсиз ўхшатишларидан бохабар бўласиз, ўзбек тилининг широрсиз гузаллигидан бир сурур хиссини туясиз.

Бадиий асарни ўқиганингиздаги тасаввурингиз, унинг таҳлилини ўқинганингиздан сўнг батамом ўзгариб кетиши ҳам мумкин, айниқса Сиз ўқиган бадиий адабиётнинг тили таҳлили бўлса. Китобнинг учинчи қисми тилининг эстетик ҳодиса сифатидаги вазифасини ёритишга бағишланган, яъни шеърдаги ўзбек тилининг баркамоллигини куз-куз қилган асарларнинг лингвопоэтик таҳлилига бағишланган. Синчи олимнинг эътиборидан ёзувчи ва шеърларимиз тилида қўлланган ҳеч бир сўз, ибора, тасвирий ифода, қўйингки, товушлару, қўшимчалар ҳам четда қолмаган.

Фикримизнинг далили учун, “Ўткан кунлар” асарининг лингвопоэтикаси яратилган “Муҳаббатга қўйилган ҳайкал” номли мақоладан қуйидаги сатрларни ўқиймиз: *Соҳир сўзчи ҳар бир сўзнинг ботиний эркини идрок этиш билан унинг кўнгидаги имконларини зухур эттира олади. Биргина мисол. Тилимиздаги шутуриқсиз ва совга сўзлари маънан ўзаро боғланишига мойил эмас, лекин романда шундай бирикма бор, у бениҳоя оҳорли, янги, мазмуннинг фавқуллодда мавжфиқ ифодаси. Отабек зайнабга уйланган (Отабек учун ҳам, Кумуш учун ҳам озорли воқеа!), энди у Марғилонга –Кумуш олдига кетмоқда, совга-саломлари бор ҳар галгидек. Аммо бу совгалар ёнида Кумушбиби учун “совук кўндин совгаси” ҳам бор, шунинг учун ҳам бу қимматбахо совгалар энди шутуриқсиз совгалар” бўлиб туюлади. Отабекка: “... Чор-ночор бу шутуриқсиз совгани кўтариб йўлга тушишига мажбур бўлди”*.

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”идаги нозик бир эрка оҳангни таъминлик мумкин эмас, бу оҳангни бахмал оҳанг дегим келади. Бу, айниқса, Кумуш ва Отабек муносабатлари тасвирида яна ҳам тугал кўринади. Мана, романдаги минглаб жумлалардан бири: Бу хабарни эшитувчи –Кумушбибининг қорни кўзлари жиқ ёшга тўлиб, китриқлари ёш билан беландилар. Туркий сўзнинг широри қиздай ҳаё пардасига бурканган нозик сирларини покиза оҳанг ва улкан широрият билан инкишоф эта олишдай чўнг маҳорат эгаси бўлиши Абдулла Қодирий бадиий матнидаги тиниш белгиларидан тортиб, жумла оҳангигача ширинчи, мағзи тўқ маъно бера олади. Келтирилган жумладан ҳам бу ҳол

қуриниб турибди. Унда моҳир сўзчининг биргина —лар қушимчаси орқали бу қадар эрқа тасвир имконини топганидан ҳайратга тушмасликнинг имкони йўқ.

“Ўткан кунлар” романи лингвопоэтикасига бағишлаган мақолада бу каби чиройли таҳлилу талқинларни кўплаб ўқийсиз, ҳайратга тушасиз.

Китобнинг охириги қисмида домланинг илмий фаолиятининг асосий йўналишларидан бири - нутқ маданияти масалаларига бағишланган. “*Бизнинг қадимий юртимизда ахлоқ бешиҳоя серқамров, муътабар тушунча сифатида ардоқлаб келинади. Маънили ва бежирим гапира билиш, нутқ дарёсидаги мақбул ва номақбул тўлқинларни илғай олиш, сўзнинг орқа-унгини, муносиб ўрнини фарқлай билиш, нутқий фаҳму фаросат, тархли нутқ одоби каби фазилатлар Туронда инсон умумий ахлоқининг, маънавий расолигининг таянч устунларидан саналган*”- дейилади китобда. Дарҳақиқат, ўзбек оилаларида сўз тарбиясига алоҳида эътибор берилади. Нутқ маданиятини шакллантириш, нафақат, оиланинг балки узлуксиз таълимнинг барча босқичларида эътибордан четда қолмаслиги лозимлиги, доимо вазиятга мос сўзлардан фойдаланиш ҳақидаги фикрлар айтилган.

Тилдаги сўзларнинг бутун бойлигини билдирадиган манба бу —луғатлар ҳисобланади. Домла луғатларни сўзларни ўзида жамлаган тилла сандиққа менгазайди. Бу ўхшатиш — бежирим ўхшатиш. Ахир ўзбекларнинг яхши кунларига, тўй-томошаларига йиғинганини жамлаб қўядиган, фарзандларига бешикаст етказадиган нарсаси бу ўзбекнинг сандиғи ҳисобланади. Демак, халқимизнинг маънавий бойлиги бўлган сўзларимиз ана шундай тилла сандиқда сақланса, авлодларга бешикасту бешиён етказилади. Ўзбек тили луғатчилигининг бошланиши Маҳмуд Қошғарийдан бошланган бўлса, мустақиллик йилларида бошқа кўплаб луғатлар билан бирқаторда 5 жилдди “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” яратилди ва бу луғат — ўзбек тилшунослигидаги, хусусан, ўзбек луғатчилигидаги ўзига хос бир тараккиёт босқичини тайин этадиган, тилимизнинг сўз бойлигини кўз-кўз қиладиган муътабар манбадир, айни пайтда у мустақиллик шароитида тилимизнинг табиатига тамомила мос тарзда яратилган тилло сандиқ сифатида маданий-маърифий ҳаётимиздаги чинакам тарихий воқеа бўлди.

Китоб муаллифи юқоридаги мавзуларда қалам тебратар экан, ўзбек тилидаги сўзларни ниҳоятда танлаб ва сайлаб ишлатганлиги билан, тилимиздаги сўзларнинг гавҳарларини териб, чертиб-чертиб қўллаганлигининг гувоҳи бўлди. Сўз юритилган ҳар бир мавзу юзасидан буюк алломаларимизнинг фикрлари, халқимизнинг бебаҳо дуру жавоҳирлари бўлган мақолу маталлардан намуналарнинг берилиши, шунингдек, қизиқарли илмий далилларнинг келтирилиши ўқувчининг китобга бўлган қизиқишини оттирса, домланинг тилимиз, миллий маънавиятимиз, нутқ маданияти, ахлоқий тушунчалар борасида айтган ҳикматли гапларини ўқиб сўз куйининг селига мафтун бўлиб унинг охирига етганини ҳам сезмай қоласиз.

“Ўзбекистон Қаҳрамони” Абдулла Орипов “Она тилим” шеърида
*Она тилим сен борсан шаксиз,
Булбул куйин тилга соламан.
Сен йўқолган кунинг шубҳасиз,
Мен ҳам тўти бўлиб қоламан дейди.*

Ушбу китобда айтилган фикрлар бизни нафакат тўти бўлиб қолишдан
сирқайди, балки она тилимиздаги энг гўзал, такрорланмас сўзлар билан
булбулнинг ҳам куйини тилимизга ўтиришни ўргатади.

Адабиёт:

Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт
мактабида ижодий уйи, 2012, 149 б.

**Ғ.ИСМОИЛОВ, ф.ф.н., КИХИ
(ТошДУТАУ)**

**ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРДА “МАЪНАВИЙ КОД”ЛАРНИНГ
ИФОДАЛАНИШИ**

(Ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ тиллари мисолида)

Тилни семиотик аспектда тадқиқ қилиш замонавий тилшуносликнинг
ўсишишларидан бирига айланиб бормоқда, чунки семиотик сатҳда “тил”
белгилар тизими сифатида маданиятнинг муҳим элементларидан бири
сифатида қаралади. Семиотикада белгилар ва уларнинг комбинацияси орқали
тил эгалари онгида борлиқни ва ундаги воқеа ҳодисаларни акс эттиради ҳамда
бунда “тил” тушунчаси “код” тушунчаси билан бевосита боғлиқ бўлади. Демак,
тил эгалари борлиқдаги ўзига нотаниш бўлган нарса-ҳодисаларни олдиндан
ўнги маълум бўлган борлиқдаги нарса-ҳодисалар орқали тасаввур қилиши
иккиламчи семиотик тизимда миллий-маданий “код”ларнинг (*соматик,
мақоний, вақтга доир, предметли, биоморф ва маънавий*) шаклланишига
тўртки бўлади. Демак, маданият кодларининг асосий модели бу аналогия
ҳисобланиб, “иккита предмет ўртасидаги алоқалар ўхшашлиги, яъни мана шу
предметларнинг алоҳида хусусиятилари ёки қисмларига эмас, балки
хусусиятлар ва қисмлар ўртасидаги ўзаро алоқага асосланган ўхшашлик
сифатида белгиланади. Мазкур ўзаро алоқа иккита шаклда намоён бўлади:
биоморфизм (оригинал ҳамда модель хусусияитлари ва қисмлари ўртасидаги
ўзаро бир маъноли мутаносиблик) ва *гомоморфизм* (унчали аниқ бўлмаган,
яъни улар ўртасидаги тахминий мутаносиблик)” [4, б. 10]. Айтиш жоизки,
ўтмишда инсоният томонидан яратилган жамики нарса-ҳодисалар албатта, ҳар
бир тил эгаларининг онгида акс этиб, ҳар бир индивидга таъсир қилади ҳамда
унинг тилида дунё ҳақидаги тасаввурларини юзага келтиради. Бу, албатта, матн
билан боғлиқ бўлиб, «айниқса фразеологизмлар маданий ахборотларни ўзида
сирқовчи манба ҳисобланади» [5, б. 87]. Айнан матнда инсоннинг маънавий
олими ҳамда муайян бир халқнинг тарихи, маданияти, миллий хулқ-атвори
кибилар акс этиши ҳам бунинг исботидир. Шу аснода ҳар бир матн, шу билан
бирга фразеологизмлар ҳам ўзида маданий кодларни мужассам этган бўлади.

Маданият кодлари бу – тил вакилларининг моддий ва маънавий оламини маданий маконда тасвирлаш ҳамда борликни концептуаллаштириш усули бўлиб, инсоннинг қадимий архетипик тасавурлари билан уйғунлашган. Ҳолбуки, код ўзида белгили бир функцияга эга бўлган белгилар системасини намоён этса, ушбу белгилар системасининг турли жамланмаси лингвомаданиятда рамз (символ)ни шакллантиришда муҳим воситадир. Рамз (маданият коди) фразеологизм таркибида “белги (-лар йиғиндиси) сифатида нафақат муайян бир объектни тасвирлайди, балки ўзига қўшимча маъно юклаб, ушбу объектни изоҳлаш билан боғлиқ бўлган ғоя ва тушунчаларни ифодалайди” (Ғ.И. – *яримой, хумо ва ҳ.*) [1, б. 38].

Лингвокультурологиянинг асосий маданий кодларидан бири маънавий код бўлиб, ушбу кодда, аввало, юқорида кўрсатиб ўтилган барча маданият кодлари акс этади ҳамда “маънавий кодда ахлокий кадрият, эталонлар ва улар билан боғлиқ маданиятнинг таянч оппозициялари ташкил қилади, яъни “*яхши – ёмон*”, “*баланд – паст*” ва ҳ” [3, б. 19]. Демак, инсон фаолияти ва воқеликка бўлган муносабатида ушбу код мужассам этган бўлиб, бунда баҳо категорияси мужассам этган бўлади. “Баҳолаш тафаккурнинг инъикос фаолияти тузилмасидаги муҳим қисмларидан биридир. Баҳолаш тил билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг аксарият жабҳаларида оламини кадриятлар сифатида идрок этиш хусусияти акс эттирилади” [6]. Чунки ҳар бир халқ муайян борлиқдаги объект (воқелик)лар ҳақида ўз тасавурларива унга нисбатан берилган “баҳо” категориясига эга бўлиб, уларнинг барчасида бошқа тил вакилларига нисбатан универсалликка эга бўлавермайди. Ушбу нафақат сўз, балки фразеологизмларда ҳам ўз аксини топган. Масалан, ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ тилларида ушбу кодни шакллантирган куйидаги фразеологизмлар инсон фаолиятига қаратилган “баҳо” категориясини, яъни маданиятнинг базавий оппозицияларни реаллаштирган, яъни инсоннинг бирон бир хусусиятига берилган баҳо куйидаги маданиятлар кодлари асосида маънавий кодни шакллантирган:

Ўзбек тилида: *бурнидан ип ўтказмоқ* (УТИЛ, II, 222) - *Болагинамга эга чиқиб, бурнидан ип ўтказиб олди бу доғули.* (С. Ахмад, Чўл бургути).

Қозоқ тилида: *бўйдалаган туйедей* (ФС, 164) – *Ол көнсе, ол бастаса бұл елде ешкім шылбырынан кетпейді. Бўйдалаган туйедей ереді.* (Д. Өблев);

Қорақалпоқ тилида: *биреудің жетегине ериу* (ҚТТС, II, 201).

Демак, инсоннинг “*айтганига, айтган йўлига юрадиган*” ҳолатини ифодалашда учала лингвомаданиятда турли хил объектлар орқали идрок қилиб баҳо берилган. Турли усуллар билан кодланадиган мазмун у ёки бу маданий социумнинг дунёкараши очиладиган оламнинг манзарасини ташкил этади. Маданият кодлари вазифасига кўра – унинг маконини таърифлаш усулидир. Шаклига кўра – бу моддий ва маънавий оламларнинг субстанция жиҳатидан турлича белгилари. Мазмунига кўра бу белгилар эстетик ва этик категорияларда қайта идрок этилган, маданий ғоя ташувчиларига айланган олам реалияларини намоён этади [2, б. 22].

Хулоса қилиб айтганда, *тил, код ва маданият кодлари* ўзаро бир-бири билан боғлиқ ҳодисалардир. “Маданият коди маълум тўр бўлиб, маданият уни атрофдаги оламга “ўлчаб” кўради, уни қисмларга ажратади,

категориялаштиради, тизимлаштиради ва баҳолайди” [3, б. 297]. Шу билан бирга маданият кодлари моҳиятан универсалликка эга бўлиб, муайян шивомаданиятда тил вакилларининг ушбу кодга нисбатан идроки ва баҳоси туфайли маълум бир воқеликни реаллашувида қатнашиб идиоэтниклик касб этади ҳамда маданият кодлари асосий кодлари сифатида олтига типга бўлинган бўлиб, улар ҳам ўз навбатида субкодларга бўлинади. Бу эса фразеологизмларда яққол ифодаланиб, тилнинг фразеологик фонди образли равишда ўзида қатор маданият кодлари ва субкодларининг лисоний ифодаланишларини намоён этти.

Адабиётлар:

1. Кармин А.С. Культурология / А.С. Кармин, Е.С. Новикова. – СПб.: Питер, 2004.
2. Ковшова М.Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект). Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Москва, 2009.
3. Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) // Язык, общение, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. . М.: МАКС Пресс, 2001. Вып. 19.
4. Мартынов В.С. Символика лингвокультурных кодов в составе англоязычного художественного текста: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2009.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высших учебн. заведений / В.А. Маслова. — М.: Издательский центр «Академия», 2001.
6. Чернова М.А. Оценочный потенциал коллоквиальных прилагательных в современном английском языке (американский вариант) // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск, 2007. - №10. <http://jurnal.org/articles/2007/fil15.html>

**М.А.ҚУРБОНОВА, ф.ф.н.,
КИХИ (ТошДУТАУ)**

ЎЗБЕК БОЛАЛАР НУТҚИНИНГ ДЕЙКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Тилнинг ўзига хос хусусиятлари нутқнинг шаклланиш босқичида яққол намоён бўлади. Бунда прагматиканинг тадқиқ объекти сифатида хизмат қилувчи дейксис ҳодисаси муҳим ўрин тутаети. Дейксис юнонча сўз бўлиб, “курсагиш, ишора” маъносини англатади [1]. Ишора бирликларининг ўзига хос шакллари болалар спонтан нутқида кўп кузатилади. Болалар нутқида оид лингводейктик тафовутни аниқлашда тилнинг ички структураси ва нутқ субъектининг миллий хусусиятлари билан бир қаторда, коммуникантларнинг ош жихатига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Чунки дейксис ҳодисасининг ҳар бир тури, айниқса, кичик ёшдаги болалар нутқида ўзига хос тарзда акс этади.

Рус тилшунослигида болалар нутқининг дейктик хусусиятлари Г.Доброва томонидан махсус ўрганилган бўлиб, унинг тадқиқотида нутқнинг шаклланиш босқичида персонал дейксис (шахс дейксиси)ни ҳосил қилувчи шивилик олошлари ҳамда қариндошлик терминларининг ўзлаштирилиши ва ифодаланиши хусусида сўз боради [2]. В.Каралевнинг ишора бирликлари тадқиқотида оид мақоласида эса локатив ва темпорал дейксис (замон ва макон дейксиси)нинг болалар нутқида намоён бўлиш хусусиятлари ёритилган [3].

Кейинги йилларда лингводейктик ўзига хосликлар ўзбек болалар нутқи асосида ҳам тадқиқ этила бошланди [4]. Ўзбек тилшунослигида бу йўналишда амалга оширилган ишларда таҳлилга тортилган ишора бирликлари асосан

болаларга хос персонал ва предмет дейксиси сифатида нуткнинг айрим лингвопрагматик жиҳатларини ёритишга хизмат қилади. Бироқ ҳозирга қадар ўзбек болалар нутқининг дейктик хусусиятлари монографик планда тадқиқ этилмаган.

Кузатувларимизга кўра, ўзбек болалар нутқида дейксиснинг ҳар бир тури ўзига хос шакл ҳамда ифода усулига эга бўлиши мумкин. Болалар коммуникатив фаолиятида кузатиладиган лингводейктик ўзига хослик улар томонидан ҳосил қилинган ишора бирликлари катталар нутқидаги муқобилига қийсанганда аниқ кўзга ташланади. Масалан, ўзбек тилида бир ота-онадан туғилган катта ўғил (ўзидан кичикларга, укаларига нисбатан)га *ака* сўзи орқали ишора қилинади. Абдуазим Абдужабборов (1 ёшу 3 ой) нутқини бевосита кузатиш жараёнида эса бу дейктик вазифа фақат *а* товушига юкланганининг гувоҳи бўлди. Нутқ субъекти акасига биринчи марта бу товуш орқали ишора қилганда прагматик мақсадни кўзда тутмаган, балки у дейктик бирликни ўзига қулай тарзда талаффуз қилиш учун интилган. Кейинчалик бола *ака* сўзини тўлиқ талаффуз қилиш имконига эга бўлса-да, баъзан нутқ адресати (акаси)га нисбатан яна *а* товуши орқали ишора қилаверган. Бунда у муайян прагматик интенцияни ифодаламоқчи бўлган. Бола акасига биринчи марта “*а*” товуши орқали ишора қилганда бу ҳодиса мулоқот вазиятини кузатиб турган катталарни бефарқ қолдирмаганини англаб етгани учун яна уларнинг эътиборини жалб қилиб, биргина “*а*” товуши (“*ака*” сўзидаги биринчи бўғин) орқали муружаат бирлигига прагмасемантик юк ташламоқчи бўлган.

Кичик ёшдаги боланинг индивидуал нутқида темпорал дейксиснинг ўзига хос шакллари ҳам учратиш мумкин. Ўзбек тилида “ўтган кун (и)” тарзида ҳосил қилинган темпорал дейксис кечадан аввалги кунни ифодалашга хизмат қилади. Абдулазиз Абдужабборов (4 ёш) эса ўтган кун(ига нисбатан) кечани(нг) кечасида тарзида ишора қилган. Албатта, бу ҳолатнинг юзага келишига кечадан аввалги кунга ишора қилувчи дейктик бирликнинг бола луғат захирасида мавжуд эмаслиги сабаб бўлган. Бироқ бу каби ҳолатлар болада лисоний қобилиятнинг ривожланганлик даражасини аниқлашда муҳим ўрин тутди. Чунки ушбу вазиятда бола ишора объектини “кечаги кунга нисбатан кеча” деган мантиқдан келиб чиққан ҳолда ифодалаган. Бунда адресант томонидан сўз-ижод асосида кашф этилган индивидуал неологизм шаклан ноузвал ҳисобланса-да, унинг нутқий тафаккур маҳсули бўлган мазкур прагматик воситадан зукколик билан фойдаланиши учун хизмат қилган. Натижада замон дейксиси ифодачисига айланган ушбу нутқий инновация адресатни фикрлашга ундаган. Чунки бу вазиятда нутқ адресати юқоридаги каби окказионализмларга юкланган прагматик маънони тўғри идрок этишга уларнинг юзага келиш сабаби ҳақида мантиқий мушоҳада юритиш орқали эришиши муқаррар.

Баъзан бола темпорал дейксис орқали предмет дейксисини ҳосил қилади. Масалан, ўзбек халқ оғзаки ижодиётида эرتак сюжети баёнидан олдин ифодаланадиган “қадим-қадим замонда” шаклидаги дейктик элемент Абдуллох Муҳиддинов (1 ёшу 9 ой) нутқида воқелик юз берган замонга эмас, балки унинг ўзига, яъни эртакка ишора қилган. Нутқ субъектининг мулоқотдошига *Қадим-*

қадим замонда этиб (айтиб) *беринг* деб илтимос килиши бизга бу ҳодисанинг нимага келиш сабабини аниқлаш имконини берди.

Айрим ҳолатларда бола бир ишора объектларининг номини билсан, метафора ёки метонимия орқали уларни ягона дейктик майдонга бириктирувчи прагматик воситани кашф қилади. Масалан, Абдулбосит Абдужабборов (1 ёшу 6 ой) дастлаб товушга таклид асосида отасининг машинасига, у билан бир хил русмдаги бошқа автомобилларга, кейинроқ отасининг ўзига, орадан яна муайян вақт ўтгандан сўнг отасининг машинаси билан бир хил рангли ликопчага ҳам *ада зинна* тарзида ишора қилган. Бу каби ҳолатларнинг юзага келишига экстралингвистик омиллар, хусусан, кичик ошдаги нутқ субъектининг гендер хусусияти билан боғлиқ қизиқишлари кучли таъсир кўрсатади.

Демак, бола томонидан ҳосил қилинган мазкур прагматик босита бир ўринда предмет (отасининг машинаси ёки шу машина билан бир хил русмдаги автомобильга) ишора қилса, бошқа нутқий вазиятда ассоциатив дейкис инфоачисига айланган. Чунки бола мазкур нутқий ҳосилани отаси, ликопча каби ишора объектларига нисбатан қўллаганда дастлаб улар билан муайян билим-хусусиятига кўра ўхшаш ёхуд алоқадор бўлган предмет (машина)ни кўз олдига келтирган. Шу тариқа кичик ёшдаги нутқ субъекти ҳали лисоний хотирасидан мустақкам ўрин олмаган воқелик парчасининг номи (ликопча)ни инфодалашда онгда пайдо бўлган дастлабки ассоциацияга таянган. Бу ассоциация эса ўз навбатида сўзловчининг гендер хусусияти билан боғлиқ қизиқиши натижасида ҳосил бўлган. У эркак жинсига мансуб бўлгани учун объектга ишора қилиш жараёнида дастлаб ўзини қизиқтирадиган предмет, яъни автомобилни тасаввур қилган.

Баъзан коммуникатив-прагматик фаолиятда лингводейктик хусусият касб тунчи вербал ассоциацияларнинг юзага келиши лексик бирликларнинг шаклий гуношлишига боғлиқ бўлади. И.Азимованинг бу борадаги қарашларига асосланиб шунини айтиш мумкинки, стимул сўзга шаклан ўхшаш ассоциациялар шаклий ўхшашлик асосида юзага келади. Уларнинг ўзаро алоқасида маъновий эмас, балки шаклий ўхшашликка асосланган ассоциатив боғланиш мавжуд бўлиб, бунда маъно хусусидаги информация етарли бўлмагани учун шакл муҳим омилга айланади [5, 64].

Болалар нутқида шаклан ўхшашлик асосида ҳосил бўладиган ассоциацияларнинг аксариятини кундалик ҳаётда фаол қўлланадиган дейктик сўзлар ташкил қилади. Масалан, Р.Муҳаммаджонов сценарийси асосида суратга олинган “Сехрли қалпоқча” кинофильмида акс этган эпизодлардан бирида ўқитувчи дарсга эътиборсиз ўтирган ўқувчидан аввалги дарсда қайси мавзу ўтилгани ҳақида сўрайди. Ўқувчи саволга жавоб топа олмай ўйланиб турганда синфдошларидан бири унга ёрдам бериш учун “Диффузия ҳодисалари” деб шивирлайди. Шунда синфдошининг ёрдамидан фойдаланган ҳолда мураккаб маънодан чиқишни мақсад қилган ўқувчи шошқалоклик билан *Диффуза ҳодисалари* деб юборади. Чунки синфдоши томонидан шивирлаб айтилган ҳодиса номи (диффузия) бу ўқувчига ўзига шаклан ўхшаш бўлган, нутқий мунототда кўп ишлатиладиган шахс исми (Диффуза)ни эслатади. Ушбу

ассоциатив-дейктик бирлик тингловчида кулги уйғотиши билан прагматик ахамиятга эга бўлади.

Болалар нутқида хос муайян дейктик восита унга номи маълум бўлмаган бошқа турдаги ишора бирликлари ўрнида ишлатилиши ҳам мумкин. Масалан, Абдулбосит Абдужабборов (1 ёш 6 ой) номи сўз захирасида мавжуд бўлмаган барча нарса-бюмларга *бу* курсатиш олмоши орқали ишора қилган. Мазкур коммуникатив вазиятда кул ҳаракати орқали ифодаланган имо-ишора ҳам морфодейктик бирликка ёрдамчи восита вазифасини ўтаган. Чунки ушбу новербал восита “бу” сўзида акс этган дейктик дазифага аниқлик киритган.

Айрим ҳолатларда кичик ёшдаги бола “бу” курсатиш олмошини имо-ишора билан бирга қўллаш орқали локатив дейкис ҳодисасини юзага келтириши мумкин. Масалан, Абдулбосит Абдужабборов (1 ёш 7 ой)нинг коммуникатив фаолиятида бундай ҳолат кўп кузатилган.

Хулоса қилиб айтганда, дейкис серқирра ҳодиса бўлиб, тилшуносликда унинг талқини ва таснифига доир қарашлар турличадир. Бу махсулдор ҳодиса ҳар бир тилнинг барча сатҳларида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бу ўзига хосликни болалар нутқи мисолида талқин қилиш антропоцентрик тилшуносликка оид янги тадқиқотларнинг юзага келиши учун янада кенг йўл очади.

Адабиётлар:

1. Матвеева Г., Петрова Е., Ленец А. Основы прагмалингвистики <https://books.google.com/books/about/>

2. Доброва Г.Р. Онтогенез персонального дейкиса: личные местоимения и термины родства. <http://www.dslib.net/iazvko-znanie/ontogenez-personalnogo-deiksis.html>

3. Королев В. Стадии освоения детьми средств выражения локативного и темпорального дейкиса. <http://cvberleninka.ru/article/n/stadii-osvoeniva-detmi-sredstv-vyrazheniya-lokativnogo-i-temporalnogo-deiksisaxzz2K6sLGDIP>

4. Курбонова М. Болаларга хос нуткий инновацияларнинг прагматик таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. – №2.

5. Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ... дис. – Тошкент: ЎзМУ, 2008.

С.УСМОНОВА (Қўқон ДШИ)

ҚЎҚОН ШАҲРИ МАДРАСАЛАРИ НОМЛАРИ

Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бири бўлмиш Қўқон шаҳри Ўрта аср шаҳарсозлигининг барча анъаналарини ўзида мужассамлаштирган эди. Бу жиҳатдан Қўқон, Самарқанд, Хива ва Бухородан кейин туради.

«XVIII асрнинг охирига келиб, Қўқон хонлигининг ташкил топиши шаҳарда мадраса ва масжидларнинг қўпайишига сабаб бўлди, чунки бу даврда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида диний мафкура ҳукмрон эди».(1)

Қўқон мадрасалари ҳақида бир неча тадқиқотчилар иш олиб борган. Жумладан, Х.Бобобеков, Р.Шамсуддинов, Б.Расулов ва Р.Арслонзодалар ўз тадқиқотлари натижасида Қўқонда 40 га яқин мадрасалар бўлганлиги ҳақида маълумот берадилар.

Лекин, Қўқон ўлкани ўрганиш музейи илмий ходими Я. Дадабоев музей фондидаги маълумотларга асосланиб, бу ерда 52 та мадраса бўлганлиги ҳақида маълумот беради. Қўқон мадрасалари рўйхати 1914 йилда Фарғона область Маориф бўлими ходими Егоров ва «Садойи Фарғона» гизетаси ходимлари томонидан тайёрланган бўлиб, унда 39 та мадраса номи кўрсатилади холос. Қолган мадрасалар номлари шу ишга бел боғлаган фидойи инсонлар томонидан аниқланган.

Қўқон мадрасаларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

1) мадраса асосчиси номи билан аталувчи: *Султонмуродбек мадрасаси, Мирбутабек мадрасаси, Мадалихон мадрасаси, Аминжонбой мадрасаси* ва бошқалар.

2) мансаб-амал номлари билан аталувчи мадрасалар: *Тунқатор мадрасаси, Дастурхончи мадрасаси, Зинбардор мадрасаси, Хожя Додхох, мадрасаси, Пирмуҳаммад Ясовул мадрасаси* ва шу сингарилар.

Тунқатор - хонлик даврида тунги пойлоқчи, қоровул маъносини биллатган амал номи. *Дастурхончи* - хон саройидаги иккинчи даражали кинисаблардан бўлиб, саройда ўтказиладиган зиёфатлар, қабул маросимларини бошқарувчи мансаб-амалнинг номидир. *Зинбардор* - форсча «зин» -эгар-жабдуқ «бардор»- келтирувчи, олиб юрувчи маъносини биллатиб, хон саройи ва қўшинини эгар-жабдуқ билан таъминловчи амалдор номи. *Додхох* - одамлар арзини хонга етказувчи мансабдор.

3) объектнинг қурилиш услуби ва вазифасидан келиб чиқадиган мадрасалар номи: *Мадрасаи Хиштин, Мадрасаи Жомеъ, Мадрасаи Хуржун, Мадрасаи Чалпак, Мадрасаи Ҳаммом, Харифона мадрасаси* ва шу қабиляр.

Хиштин мадрасаси - гиштан қурилган мадраса, *Мадрасаи Хуржун* - қуриш учун жой кичик бўлганлигидан йўлнинг икки четига қурилган, *Чалпак* мадрасаси - бу ерда очларга, ғарибларга чалпак пишириб улашилганлиги сабабли халқ бу мадрасага шу номни берган.

4) хонларнинг аёллари номига берилган титулдан келиб чиққан мадраса номлари: *Мингойим мадрасаси, Ҳоким Ойим мадрасаси, Моҳларойим мадрасаси, Офтобойим мадрасаси* ва шу қабиляр.

5) эгаллик хусусиятига кўра номланган мадрасалар: *Сўфиён мадрасаси, Арки Олий мадрасаси, Мадрасаи Олий* ва бошқалар.

Сўфиён - дастлаб бу ерда сўфийлар хонақоҳи бўлиб, кейинчалик мадрасага айлантирилган. *Арки Олий* - Олий Арк хонларга тегишлилик маъносини берувчи сифат. Хонзодалар ва юқори амалдорларнинг фарзандлари учун махсус қурилган мадраса. *Мадрасаи Олий* - Олий мадраса ҳисобланиб, ҳозирги аспирантура вазифасини бажарган. Мадрасани битирган муллаваччалар ўқишни давом эттиришни исташса, шу ерда давом эттирганлар. Бу ерни тугаллаган муллаваччалар муфтий, аълам, қози, раис ва бошқа амалларни сўзсиз эгаллаганлар.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ғарбий Фарғона топонимияси таркибига кирувчи Қўқон шахридаги мадрасалар номлари ҳам ўзининг лексик-семантик хусусиятлари билан алоҳида илмий тадқиқотни тақозо этади.

Адабиёт:

1. Қўқон асрлар силсиласида. Республика илмий-назарий конференцияси. Я. Дадабоев ва бошқалар. Хўқонди латиф мадрасалари. –Қўқон, 2004. 255-б.

С.Б.АБДУНАБИЕВ (ТошДУТАУ)

АРАБ ТИЛИДАН ЎЗБЕК ТИЛИГА ЎЗЛАШГАН СЎЗЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ватанимиз мустақиллиги йилдан-йилга анъана ва қадриятларимизни эъзозлаш, уларни замон талаблари асосида бойитиш ва ривожлантириш, ўзлгимизни англаш, дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашдек, эзгу мақсадимизни амалга ошишида улкан имкониятларни яратиб келмоқда.

Мустақиллик биз учун эркин ва озод ҳаёт, мардлик ва матонат тимсолига айланди. Дарҳақиқат, 25 йил давомида мамлакатда ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий, таълим соҳасида тубдан ўзгаришлар ислоҳ этилди. Албатта ўзбек тилининг янада ривожланиши, жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни янада ошиб бормоқда.

Ушбу мақолада биз араб тилидан ўзбек тилига ўзлашган сўзларнинг ҳам лексик, ҳам грамматик жиҳатдан ўрганиш мақсад қилиб олинган.

Ўрта Осиёдаги халқлар, шу жумладан ўзбек халқи жуда қадим ёзув маданиятига эга халқлардан биридирлар. Улар ўтмишда турли ёзувлардан фойдаланиб келганлар. Бу ёзувлар ўз тизимига кўра, асосан фонографик-ҳарф-товуш ёзувлардан иборат бўлган. Бунда сўғд, пахлавий, урхун-энасой (руник), уйғур, араб ёзувлари аҳамиятлидир. Юқоридаги ёзувлар деярли оромий ёзуви билан боғлиқ ҳолда шаклланган.

Араб ёзуви сомиий ҳарф-товуш ёзувининг энг ёш, нисбатан кейин юзага келган тармоғидир. Бу ёзув ислом динининг пайдо бўлишидан бир оз аввалроқ қўллана бошлаган. Форслар ва туркий халқлар араб ёзувини қабул қилиб, араб тилида бўлмаган, лекин ўз тилларида бўлган товушлар – п, ч, ж («ғижда» сўзидаги каби), г товушлари учун алифбодаги муайян ҳарфларга тегишли белгилар қўйиб, янги ҳарфлар яратиб, алифбодаги ҳарфлар сонини 32 тага етказганлар. Ўзбек халқи ҳам асрлар давомида ана шу мослаштирилган араб ёзувидан фойдаланиб келди (эски ўзбек ёзуви). Ўрта Осиёдаги яшаб ижод қилган буюк алломалар бу ёзувда битилган улкан ва бетакрор илмий маданий мерос қолдирганлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили луғат таркибида араб тилидан ўзлашган сўзлар грамматик жиҳатдан асосан, от туркумига хосдир: Масалан, مهندس (муҳандис), لغة (луғат), شركة (ширкат), ممتاز (мумтоз), رئيس (раис), نائب (ноиб), وزير (вазир), جمهورية (жумхурият), كنية (куллиёт), طالب (толиб), موضوع (мавзу), حدود (худуд) ва бошқалар. Бу сўзларнинг айримлари феъллашиш ходисаси таъсирида кўмакчи феъллар қабул қилиб, феълга хос қиймат касб этган: маъруза қилмоқ, ваъда бермоқ ва бошқалар. Шуниси ҳам борки, араб луғавий ўзлашмаларнинг феълга хос лисоний қиймат касб этиши – ўзбек тили фразеологик системасини салмоқли бойитади, чунки араб луғавий бирликларининг феъллашуви туфайли фразеологик иборалар ҳам вужудга келади: вафо қилмоқ, ваъда бермоқ.

От туркумига хос айрим арабча сўзлар араб тилида грамматки жиҳатдан бирлик ва кўplik шакллариға эгадир. Улар ўз шаклий хусусиятлари билан сон категориясининг парадигматик қаторларини ҳосил қилади. Араб тилидаги сўзларнинг бирлик сондагиси ўзбек тилиға ўзлашган. Кўplik сондаги сўзлар эса ўзбек тилиға мутлақо ётдир. Масалан, **وطن** – “ватан” сўзи ўзбек тилиға шундайлиғиға кириб келган, унинг кўplik шакли эса **أوطان** – “автон” ушбу тилда муомалаға киритилмаган. Шунингдек, **امر** – “амр”, кўплиғи **أوامر** – “ишомир”, **طالب** – “толиб”, кўплиғи **طلاب** – “туллаб”, **كتاب** – “китоб”, кўплиғи **كتب** – “кутуб”. Ёки аксинча баъзи араб сўзларининг кўplik шакли ўзбек тилиға ўшишган. Масалан, **كبار** – “кибор”, бирлиғи **كبير** – “кабир”, **ايام** – “айём”, бирлиғи **يوم** – “йавмун”, **اقرباء** – “акрабо”, бирлик шакли **قريب** – “қарийб”, **اسلحة** – “аслаҳа” бирлиғи **سلاح** – “силаҳ”, **الوان** – “алвон” бирлиғи **لون** – “лавн” ва бошқалар.

Арабча луғавий ўзлашмалар ўзбек тили грамматик қонун-қоидаларига амал ўшишган ҳолда, бир қатор жуфт сўзлар ҳосил қилган. Араб тилидан ўзбек тилиға ўзлашган сўзларда арабча сўзларнинг ўзбек тилида бошқача маъно касб этишини қуриш мумкин. Масалан, араб тилида **صاحب** – соҳиб сўзи ўзбек тилида “кўжайин”, “бирор-бир жойнинг эғаси” маъносини бериши мумкин. **قائمة** – “қомат” сўзи ўзбекчада буй маъносида келади. **ايام** – айём сўзи эса ўзбек тилида “кўплар”, **زوج** – “завж” сўзи “эр” маъносида қўлланилади.

Баъзи моносемантик сўзларнинг маъноси эса ўзлашган тилда бутунлай бошқа тусға кириб, ўз тилдаги маъно хусусиятини йўқотади. Масалан, **غليان** – “гилаён” сўзи араб тилида сувнинг қайнаш жараёнини англатади. Ўзбек тилида эса порозилик мақсадида қутарилган исён, қўзғолон, тўполон маънолари билан бирликда кўчма маънода киши ички дунёсидаги туғён маъноларида ҳам қўлланилади.

Арабча кўп маъноли сўзларнинг икки ёки ундан ортиқ маънолари билан ўзбек тилиға ўзлашганлиғи ҳам кўзга ташланади. Масалан, **استاذ** – “Устоз” сўзи араб тилида: ўқитувчи, профессор каби маъноларға эга. Ўзбек тилида эса: касб-қуриар, илм ўргатувчи мураббий, раҳнамо маънолари билан ўзлашган. **تاريخ** – “тарих” сўзи ҳам шундай маъноға эга. Бу сўз араб тилида вақт, сана, давр, аниққоя каби маъноларни англатса, ўзбек тилида эса, ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ келган воқелик, ҳаёт, ўтмишға оид факт ва ҳодисалар мажмуаси, воқеа-ҳодиса ёки нарсанинг изчил тараққиёт йўли, жамият тараққиёти ҳақидаги фан, бирор-бир воқеа-ҳодисанинг қачон бўлиб ўтганини кўрсатувчи аниқ бир сана, вақт каби маънолари билан кириб келган.

Ўзбек тилиға ўзлашган арабча сўзларнинг бир гуруҳи ўзбек тили заминида ўз маъно қийматини бутунлай йўқотиб, этимологик маъно ва тушунчаси билан алоқадор бўлмаган бошқа семантик бирликка айланган. Бундай характердаги сўзлар асл фонетик ва морфологик қиёфаларини ўзгартирмаган. Шундай бўлса-да, улар араб ва ўзбек тилида семантик яқинликка эга бўлмайди. Сўзнинг ўз тилидаги маъноси билан ўзлашган тилдаги маънолари орасида боғлиқлик учутилади.

Масалан, **بساط** – “бисот” сўзи араб тилида моносемантик характерға эга. Бу сўз фақат ўзбек тилида “гилам” маъносини ифода этади. Ўзбек тилида эса бу сўз араб тилидаги маъно билан алоқаси бўлмаган тушунчаларни англатади.

Аёлларнинг ўзига тегишли бўлган моли, кишига, оилага, хўжаликка қарашли мол-дунё, бойлик демакдир. **بىمات** сўзи кўчма маънода жонли тилда ҳам ишлатилинади. Масалан, бирор-бир кимсада, бор бўлган, ёки саклаб қўйган буюм ёки нарса (Бисотимда битта узун бор эди, уни ҳам сенга бердим).

Араб ўзлашмаларининг лексик-семантик хусусиятлари ҳақида шуни айтиш мумкинки, уларнинг маънолари ўзбек тили заминида маълум ва муайян ўзгаришларни бошдан кечирган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ўзбек тилига нафақат араб тили, балки форс ва бошқа тиллардаги сўзлар ҳам ўзлашиб келган. Бу сўзларни ўрганиш тадқиқотчилар учун муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Сулаймонова Н., Абзалова М. Ўзбек тилидаги арабий сўзлар имлоси. --Тошкент: Фан ва технология. 2009. Б.115.
2. Араб лексик ўзлашмаларининг баъзи маъно хусусиятлари. --Тошкент, 1992. Б.120.

М.УМУРЗОҚОВА,

катта ўқитувчи (ТошДУТАУ)

СЕГМЕНТ ҚУРИЛМАЛАРНИНГ ШЕЪРИЙ АСАРЛАРДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Гапни булақларга бўлиб, энг муҳим қисмини ажратиб, алоҳида булақ сифатида кўрсатиб ифодалайдиган экспрессив усуллардан бири тилшуносликда сегментация номи билан аталади. Тилшуносликда сегментация тушунчаси француз тилшуноси Ш.Балли номи билан боғлиқ. Бу тушунча фикр ифодалашнинг бир кўриниши сифатида намоён бўлган. Француз тилшуноси Ш.Балли сегментациядан бошқа тилда фикр ифодалашнинг яна икки турини фарқлайди: сочинение (боғланган), связанный (эга-кесим муносабатига тенг келадиган «Бу куш учади» типдаги гаплар.) «Сегментланган гаплар деб икки боғланган қисмдан ташкил топган, аммо бу боғланиш тулиқ бўлмай икки қисмни ажратиш мумкин бўлган гапларга айтилади. Биринчи қисм (А) фикрнинг темаси функциясини бажарувчи, иккинчиси (Z) ремаси (повод) функциясини бажарувчи ҳисобланади.» (1.70) Сегментланган гапларнинг пайдо бўлишини Ш. Балли биринчи гапни эксплицит ҳолда такрорлаш натижасида пайдо бўлган бўлиши мумкин деган фикрни билдиради: “*Ёмғир ёғаяпти. Биз чиқмаймиз.* Бу ҳол суҳбатдошни иккита деб тасаввур қилганда янада ойдинлашишини таъкидлайди. *А- Ёмғир ёғаяпти? В- Ёмғир ёғаяпти? (Сизнинг айтишинингизча, ёмғир ёғаяпти?) Биз чиқмаймиз.* Бу ҳолат бизга ўша ҳолатни, яъни В суҳбатдош биринчи гапни такрорлаш жараёнида айтмоқчи бўлган гапни эслаб олиш имконини берганлигини тасаввур қилишга ёрдам беради.” (1.71) Тилшунос олим сегментланган гапни шакл жиҳатидан боғланган (связанной) гапга карама-қарши қўяди. 1. Бу хат, мен уни олмадим. 2. Бу хатни мен умуман олмадим. Биринчи гап функцияси, иккинчи гап шакл жиҳатидан фарқ қилади.

Сегмент қурилмаларни тадқиқ қилган А.М.Пешковский оғзаки нутққа хос бўлган, кейинги гапда у кўрсатиш олмоши билан алоқаланган бош келишиқдаги сўзларни ҳам шундай синтактик қурилмалар сирасига киритиш мумкинлигини таъкидлайди. Унингча, бундай қурилмаларга нисбатан шундай фикр билдириш

мумкин: сўзловчи бош келишиқдаги сўзларини айтганда гап тузишни мўлжаллаган, бу сўз унга эга ёки эганинг аломати сифатида керак бўлишини билади, сўз кейинги ўринда олмош билан алмашади. А.М.Пешковский тингловчининг диққатини қаратишга хизмат қиладиган бундай қурилмалар маъруза ўқийдиган ўқитувчилар нутқида фаол қўлланилишини айтиб, уни «лекторским» именительный деб атайди, бундай қурилмалар сўзловчининг айнан шу тасаввур номини ажратиб кўрсатиш истагининг натижаси сифатида шундо бўлишини таъкидлайди. Фикр икки усулда етказилади: аввал ажратилган предмет номи келтирилади, тингловчига ҳозир шу предмет ҳақида нимадир айтилиши маълум бўлади, ҳозирча унинг диққатини қаратмоқ лозим, кейин эса фикр айтилади. Маърузачи нутқида тингловчига енгиллик туғдирилади, оғзаки нутқда эса сўзловчи ўзига енгиллик туғдиради. (2.405)

Сегмент қурилмалар иштирок этган гаплар икки қисмдан иборат бўлади: бош келишиқ шаклидаги от ёки отлашган сўзлар-тема ва уни изоҳлаб, тулдириб келаётган, темага коррелят сифатида олмош иштирок этган асосий қисм.

Сегмент қурилмаларни кенг ва тор аспектда ўрганган А.С.Поповнинг фикрича, «сегментация торроқ ва махсус тушунча сифатида бу- тасаввур номларининг мужассамлашган, такомиллашган кўринишга келган ёзма адабий тилдаги экспрессив синтаксиснинг усулидир.» (3.302)

Ўзбек тилида шеърий матнларда сегмент қурилмалар кўп қўлланилади. Бундай қурилмалар бадий услубни оддий сўзлашув услубига яқинлаштириш, шилқчилликни таъминлашда асосий восита сифатида иштирок этади.

Момонинг- ҳали у уттиз ёш жувон-

Кучоги йнги ва нурга тулади.

Момо, шу чақалоқ-шу бир парча жон,

Қирқ бешда Берлинга бориб улади. (У.Азим.)

Келтирилган шеърий парчада момо-сегментланган булак бўлиб, у ҳақидаги маълумот уни изоҳлаётган кейинги гапда берилади. Тингловчининг диққатини қаратиш учун шоир атайлаб гап бошига алоҳида ажратиб чиқаради. Тема сифатида ажратилган сўз гап таркибидаги шу олмоши коррелят бўлиб, уни изоҳлаб, тулдириб келган.

Шеърий матнларда қўлланилган сегмент қурилмалар куйидаги кўринишларга эга:

1. Сегмент булак бош келишиқда бўлиб, ундан кейин вергул қўйилади, уни изоҳлаётган коррелят бу олмошидан иборат бўлади:

Ҳаёт иси келар исмидан,

Ҳаётингни кесса-да зимдан.

Мухаббат, бу куй тула зиндон,

Атиргулдан қафас дегани. (И.Мирзо)

Келтирилган шеърий парчада сегментланган булак-муҳаббат бўлиб, шеърнинг кейинги ҳар бир мисраси уни изоҳлаш учун келтирилади. Сегмент қурилмали гапларда сегмент булак шеърда тасвирланаётган асосий фикрни, образни ўзида мужассам этади. Буни келтирилган шеърнинг кейинги биндларида сегмент булакнинг такрор қўлланилганлигида куриш мумкин.

У қуёшдир тута олмассан.

Мухаббат. бу кета олмасдан

Жон талашиган нафас дегани.

Субҳидамда қуйлаган каптар,

Эсда турмас чиройли гаплар.

Мухаббат. бу титраган лаблар,

Арз, дегани, араз дегани.

Тарихларни бузган қудрати,

Ёруғликдан ўзган суръати.

Мухаббат. бу бахтнинг сурати,

Бахтнинг ўзи эмас, дегани. (И.Мирзо)

2. Эмоционаллик кучли бўлган ҳолатларда сегмент булақдан кейин ундов белгиси қўйилади.

Қўрғон! Ўзим-қўрғон, ҳей, баланд қўрғон!

Собит деворларинг нечун толмайди?

Душман киролмайди сенга ҳеч қачон,

Аммо дўстларим ҳам қира олмайди. (У. Азим)

Келтирилган шеърий парчада сегмент булақ сифатида ажратилган сўз қўрғон бўлиб, битта гап таркибида уч марта қўлланган: биринчиси сегмент булақ, иккинчиси уни изоҳлаб келаётган гап таркибидаги кесим, учинчисида сўзловчининг нутқи қаратилган объект, яъни ундалмадир. Бундай ҳолатда қўлланилиш таъкид маъносини кучайтиришга хизмат қилган.

3. Эмоционаллик кучли бўлган ҳолларда сегмент булақдан кейин кўп нукта ҳам қўйилади. Бундай ҳолларда тингловчининг диққати маълум бир объектга қаратилади. Сегмент булақка коррелят бўлиб келган олмош бир неча гапда бир неча вазифада келиши мумкин.

Ибтидоий. ўтқир қоялар...

Бу тоғларнинг осмони мовий,

Бунда гуллар фаришасимон,

Бунда хатто тошлар самовий. (Ш.Раҳмон)

Келтирилган шеърий бандда сегмент булақка коррелят бўлган кўрсатиш олмоши бир ўринда аниқловчи, икки ўринда ўрин ҳоли вазифасида келган. Ҳол вазифасида келган коррелят таъкид маъносини яна-да кучлироқ ифодаланиши учун хизмат қилган.

Сегмент булақ такрор қўлланилиши мумкин. Бундай ҳолатларда ҳам кўп нуктанинг қўйилиши таъкид маъносини кучайтиради. Тингловчи кўз ўнгида тасвирланаётган объектнинг яққол намоён бўлишига хизмат қилади, оҳангга сокинлик бағишлайди.

Дунё...

Дунё...

кўп қадим дунё...

на туби бор, на чегараси.

Сомон йўли бузилган зиё-

Сайёранинг тилло зарраси. (Ш.Раҳмон)

Сегментация фикрнинг мантиқан ажратилган бўлагининг сон жиҳатидан ўқинишига хизмат қилади: битта ўрнига иккита мантиқий-мазмуний марказ шакл қилинади. Сегмент бўлак биринчи мантиқий-мазмуний марказ бўлса, унинг коррелияти иккинчи марказдир.

Сегмент қурилмали ва боғланган гапларнинг сигнификатив ва детотатив нацифаси бир хил, прагматик ва структура жиҳатидан фарқ қилади. Ҳар иккала ҳолда ҳам бир хил ахборот берилади, лекин сегмент қурилмали гапларда экспрессивлик, сўзловчининг муносабати ҳам ифодаланади.

Адабиётлар:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. И.-Л.Издательство Ценографической литературы.-М.1955.
2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении М: Учпедгиз, 1956.
3. Попов А.С. Сегментация высказывания // Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского языка. -М.Наука. 1968.

Г.Т. ИСКАНДАРОВА (ТошДУТАУ)

ОНТОГЕНЕЗ ЖАРАЁНИДА ЛИСОНИЙ ОНГ ТАВСИФИ ХУСУСИДА

XXI асрга келиб тилшуносликда тилга мулоқот қилиш ва билиш нацифаларидан ташқари миллатнинг маданий белгиси сифатида қараш ҳам жиҳатда суръатда ривожлана бошлади. Тил билан маданиятнинг ўзаро муносабатлари муаммосини ҳал этиш борасидаги илк уринишлар Вильгельм фон Гумбольдт асарларида ўз аксини топган эди. Унинг концепциясининг асосий қондалари шундан иборатки, биринчидан, моддий ва маънавий маданият тилда муаммосамлашади; иккинчидан, ҳар қандай маданият миллийдир ва унинг миллий туси тилда ифодаланади; учинчидан, ҳар бир халқ учун хос бўладиган ички шакл – “халқ руҳи”, унинг маданиятининг ифода этилиши тилга ҳам хос бўлади; тўртинчидан, тил шахс билан унинг атрофидаги оламни боғлаб турувчи бўлин ҳисобланади. Олим тил – бу шунчаки ҳаракат, руҳ ишининг тугалланган, тировард маҳсули эмас, балки у фаоллик, бунинг устига, руҳнинг узоқ давом этидиган ва яна қайта такрорланадиган ишидир, деб ҳисоблайди: “Тил – бу халқлар руҳининг гўёки ташқи кўринишидир: халқнинг тили унинг руҳи ва халқнинг руҳи унинг тилидир, бундан ҳам кўпроқ айнан бир хил бўладиган бошқа нарсани тасаввур қилишимиз қийин” (2. Б. 67).

Замонавий тилшунослик, хусусан, психолингвистикада лисоний онг шунунчаси ижтимоий-маданий жиҳатдан ёндашиб тавсифланади. Чунки инсон лисоний онгининг шаклланишида мулоқот жараёнининг ўрни катта. Мулоқот фаолияти орқали миллати, ирқи, диний мансублигидан қатъи назар, ҳар бир боша тафаккурида нутқ шакллари муайян жамиятда маълум маданий белгилар носитасида мустаҳкамланиб боради.

Тилшуносликда лисоний тафаккур инсон онгостида тил тизимини ўзига хос инъикос эттириши; тил қонуниятларини ўз ақлий қобилияти даражасида ифода қилиш; мулоқот жараёнида лисоний воситаларни тўғри танлаш ва қўлай олиш салоҳиятидир (4. Б. 39). Бошқа фикрга кўра, лисоний онг – бу нутқий фаолиятни бошқариш механизми бўлиб, у тафаккур шакллари

мавжудлиги ва тараккий этиши учун бош омил сифатида намоён бўлади (3. Б. 49).

Психолингвистикада лисоний онг тил белгилари билан боғлиқ ижтимоий билимларнинг намоён бўлишида қўлланадиган тафаккур тизими мажмуаси деб қаралади (7. Б. 10). А.А.Леонтьев эса бу тушунчани замонавий психологияда “дунё манзараси” ифодасига яқин тушунча деб изоҳлайди. “Дунё манзараси” инсон руҳиятида предмет маънолари ва у билан боғлиқ когнитив схемалар ҳамда онгли рефлексияга мувофиқ юзага чиқади (6. Б. 188). Шундай экан, лисоний тафаккур тушунчаси маълум маънода инсон руҳияти ва онгости механизмларининг бевосита нутқий фаолият жараёнига таъсири сифатида намоён бўлади. Ички шакл иккиламчи номинация ёки алоқалар тизимини (яхлит вазиятни) етказиш мақсадлари учун муҳим бўлган муайян боғланишнинг тилда муқим ўрин олишига қаратилган бўлиб, у яна тил эгалари онгида бир қатор ассоциатив алоқаларнинг ҳосил бўлишига ёрдам беради. Бундан ташқари, ботиний шакл ифодалайдиган типиклаштирилган вазият ушбу шаклда бундан олдинги ажодларнинг индивидуал онгида қарор топган, мазкур жамиятнинг тарихий таракқиёти жараёнида ижтимоий амалиёт томонидан ишлаб чиқилган муайян кадриятли йўналишни ўз ичига олади.

Оламнинг онгдаги мантиқий инъикоси тил ва тафаккур муносабатида мувофиқлашиб, ғоят турли хилдаги билвосита идрок этиш шаклларига боғлиқ ҳосилалар мажмуини ўз ичига олади. Масалан, ҳар бир тилдаги фразеологик бирликлар ёки идиомалар ўзига хос бўлиб, у тил эгаларининг фонли билимлари, меҳнат фаолиятининг аъъанавий шакллари, умуман этнос турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқдир. Этник маданият негизига айланадиган ва тилдан ташқари воқеликка кўникиш хусусиятларини олдиндан белгилаб берадиган базавий андазалар, базисли когнитив тузилмалар айнан шу тил бирликлари мазмуини ҳосил қилади.

Коммуникатив жараёни, яъни мулоқот – шахсга таъсир кўрсатишнинг муҳим воситаларидан бўлиб, инсоннинг теварак-атрофга ва ўз-ўзига бўлган муносабатини намоён қилади. Шу восита болаларнинг 2 ойлик давридан бошлаб яқин одамини таниб қолишга ва унга нисбатан турли товушлар чиқариб, қаршилашига сабаб бўлади. Демак, айнаи шу пайтдан боланинг коммуникатив эҳтиёжи ривожлана боради. Бу жараён болада когнитив функцияларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Болада мулоқотнинг фаолиятга айланиши мулоқотга бўлган талабни келтириб чиқаради. Катта ёшли одамларнинг ёрдамисиз, албатта, гўдак бунини ёлғиз ўзи амалга ошира олмайди.

Болаларда нутқ махсулининг пайдо бўлиши ва шаклланишига асосий омиллардан бири сифатида хотиранинг роли ва ўрнини алоҳида эътироф этиш зарур. Хотира – бу биз илгари уқиб олган, бошдан кечирган ва бажарган ишларимизни ёдда сақлаш ва кейинчалик уларни эслаш ёки хотирлаш жараёнидир (5. Б. 147). Хотиранинг шаклланишида сўз ва унинг маъноларини ёдда сақлаб қолишнинг роли ҳақида фикр юритилганда, албатта, болаларнинг образли хотираси ҳақида батафсил тўхталиш мақсадга мувофиқ бўлади. Катта ёшли инсонларда хотира лисоний-мантиқий тафаккур орқали ҳосил қилинади ва тўлдириб борилади. Гўдак эса атроф-муҳитдаги исталган нарсалар-предметни

тинки белгилари орқали қабул қилишга ва хотирасида мустаҳкамлашга ўринади. Шу ўринда айгиш жоизки, гўдак мажозий-моддий фикрлайди. Бунинг натижасида сифатида, боланинг тафаккур жараёнини кузатиш мақсадга мувофиқ: кичикки бола ниманидир ўйлар экан, у, албатта, овоз чиқариб гапириб ёки тишириб ўтирганини кўриш мумкин. 5 ёшгача бўлган болаларда фикрлаш жараёни сўзлар ёки лаб ва тил ҳаракатланиши билан бирга кечиши кўп олимлар томонидан қайд қилинади. Нутқсиз фикр мавжуд эмас, дейди педагог ва психолог олим П.П.Блонский (1. Б. 288).

Ҳар бир кишининг хотираси умумий ривожланиш қонуниятлари ва фаолияти билан бирга ўзининг хусусиятларига ҳам эгадир. Хусусан, гўдак теварак-атрофни ҳар хил усуллар орқали эсида олиб қолади. Хотиранинг кўргазма тасвир типини боланинг илк ривожланиш даврида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бунда бола ташқи кўриниш, ранг, товуш, сурат кабилар орқали бирор нрсини ёки унинг мазмунини яхши эслаб қолади. Маълум даражада ижтимоийлашган ҳамда луғат бойлиги шаклланган болаларда хотиранинг аниқ мавҳум типига эга бўлган хоссалар, масалан, нутқий таъриф, тушунча, тиносиф орқали хотирани тўлдириб ва мустаҳкам бориши кузатилади. Кейинчалик эса болаларда хотиранинг ҳар иккала типини ҳам кўргазма-тасвир, ҳам огзаки-мавҳум эслаб қолиш қобилияти ривожланади.

Болаларнинг илк нутқ ўзлаштириш даврида хотиранинг қандай таъсирлар натижасида шаклланиши ҳам аҳамият касб этади. Бунда кўриш, эшитиш, ҳаракат ва аралаш (кўриш-эшитиш, кўриш-ҳаракат, эшитиш-ҳаракат) типлар ажратилади. Болаларда хотира қобилияти, аввало, кўриш орқали фаолияти шаклланиши қайд этиш лозим. Гўдак теварак-атрофда содир бўлаётган ҳодисаларни кўз орқали кузатиш натижасида унда борлиқ ҳақида тасаввур ҳосил бўлади. Кейинги ўринда эшитиш ҳамда ҳаракат орқали муайян нутқий фаолият амалга оширилади. Шу ўринда аралаш типдаги хотира шаклланиши ҳам энг фаол тарзда болаларда дунё ҳақидаги тасаввурларнинг лисоний онгда шаклланишига ёрдам беришини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Хотира типлари боланинг ёши ёки ижтимоий-маданий қуршовнинг таъсири натижасида ўзгариб туриши мумкин.

Кичик ёшдаги боланинг хотираси жуда кучли бўлиб, у бир марта кўрган ёки эшитган нарсасини узоқ вақтгача унутмайди. Одатда, хотиранинг ёмқардорлиги боланинг ақлий фаоллигига, яъни унинг маълумотни ўнатириш жараёнида вужудга келадиган масалаларни қандай тушунишига боғлиқ.

Боланинг хотираси ривожланишида нутқий фаолиятнинг қанчалик ижтимоийга эга эканлигини текшириш мақсадида кичик ёшли болалар билан муносабатда таълим ва тарбия муассасасида эксперимент-тажриба ўтказилди*. Эксперимент-тажрибада 4,5-5 ёшлардаги 8 бола иштирок этди. Улардан тўрттаси қиз бола, тўрттаси ўғил болалардир.

*Тексент шахри Олмазор туманида жойлашган "Камол авлод" номи боғча-мактаб мажмуаси таълимчилари нутқи асосида

Таърибанинг биринчи турида болаларга турли нарса-буюмлар, асосан, егуликлар (нон, печенье, конфет, олма, кока-кола ичимлиги) ва ўйинчоқлар (машина, қўғирчоқ, айиқча, копток, пуфак) болаларга бирма-бир намоёйиш этилди ва уларнинг номлари баланд овозда айтиб эшиттирилди. Болалардан шу кўрган нарсаларни уларнинг олдидан олиб кўйган ҳолда кўрсатмай туриб, нималарни кўргани ва эсда қолганини айтиб бериш сўралди. Берилган жавоблар буйича олинган натижаларни таҳлил қилар эканмиз, қиз болаларнинг кўриш орқали эслаб қолиш қобилияти ўғил болаларникига нисбатан кучлироқ эканлиги аниқланди: қизларнинг ҳаммаси кўрсатилган нарса-предметлар номларини қайта такрорлаб айтиб беришди (жами 38та жавоб олинди); ўғил болаларнинг ҳаммаси ҳам кўрган нарсаларини эсда яхши сақлаб қолмаганини сабаб қилиб кўрсатишди ва жами 31 та жавоб олинди.

Экспериментнинг иккинчи турида болаларнинг ҳар бирига турли ранг (оқ, қора, қизил, яшил, сариқ) ва руҳий ҳолат (хурсанд бўлиш, хафа бўлиш, жаҳл чиқиш, аразлаш, ўйлаш) номлари бирма-бир баланд овозда айтиб эшиттирилди. Болалардан шу эшитган ранглари ва руҳий ҳолат номларини такрорлаб айтиб бериш сўралди. Ушбу таъриба натижаларидан маълум бўладики, ҳар иккала жинс вакиллари ҳам эшитган сўзларини такроран айтиб беришларида маълум қийинчиликлар юзага келди. Берилган жавобларда айнан ўқиб эшиттирилган ранглардан бошқа ранглар ҳам учрайди. Масалан, ўғил болалар “қўқ” рангини аралаштириб айтган бўлсалар, қизларда “пушти”, “ҳаворанг”, “тилларанг” каби жавоблар кузатилади. Яна шуни таъкидлаш керакки, болалар мазкур рангларни айтаётганларида шу рангли буюмни (кийимлари, атрофдаги нарса-предметларни) ушлаб ёки ишора қилиш орқали жавоб бердилар. Руҳий ҳолатни ифодаловчи сўзларни ҳам бошқа шундай сўзлар билан алмаштирган ҳолда қўлладилар. Натижалар хулосаси сифатида айтиш мумкинки, қиз болалар ҳам, ўғил болалар ҳам фақат эшитилган сўзни эслаб қолиб, такрорлаб айтиб беришлари қийин ва шундай ҳолатда болалар эшитилган сўзларни айнан эслай олмаса, уларга яқин бошқа сўзларни жавоб тариқасида келтиришлари мумкин. Бу, ўз навбатида, болаларнинг кўриш орқали хотирада сақлаб қолиш қобилиятининг эшитиш орқали ёдда сақлаш қобилиятига нисбатан илдамроқ ривожланганидан далолат беради.

Адабиётлар:

1. Блонский П.П. Память и мышление. – М., 2001. – С. 288.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 67-68.
3. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. - С. 49.
4. Залевская А.А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее исследованию // Языковое сознание и образ мира: Сб. ст. / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2000. - С. 39–54.
5. Игнатъев Е.И., Лукин Н.С., Громов М.Д. Психология. – Тошкент: Ўқитувчи. 1970. – Б. 147.
6. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избранные психологические труды. - М.: Московский психо-социальный институт, 2001. – С. 188.
7. Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. - М., 1996. - С. 7-22.

БАДИЙ МАТНДА КОНТРАСТНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Ўткир Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романида персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда контраст ҳосил қилувчи воситалар муҳим ўрин тутади. Романида зид маъно ифодаловчи сўз ва иборалар персонажлар нутқининг ўзига хослиги, аниқ, таъсирчан, ифодали бўлишини таъминлашга хизмат қилган. Тилучилар воқеликни, нарса ва ҳодисаларнинг сифат ва хусусиятларидаги фарқни кўрсатишда, бир-бирига қарама-қарши қўйиб тасвирлашда – контрастлар ҳосил қилишда антонимлардан фойдаланадилар” (1). Чунки “Иданиш ҳар қандай нарса ва ҳодисанинг ички тараққиёт негизидир. Шундай ҳолда, даврлар ўтиши билан парадигма аъзолари ўртасида микдорий ўзгариш рўй бериши мумкин. Айрим аъзолар эскириб, истеъмождан чиқиши, янгиси кўриб келиши мумкин. Бу эса тил системасининг очиқ система эканлигини кўрсатади.” (2)

Асар мазмун-моҳиятидан унинг контраст асосида юзага келганлиги кўриниб туради. Унда иккинчи жаҳон урушининг юртимиз халқлари ҳаётига кучли таъсир кўрсатган даври тасвирланган. Асарда иштирок этувчи бир қатор персонажлар ижобийлик ва салбийлик нуқтаи назаридан икки гуруҳга ажралади. Уларнинг ўзаро муносабати, хатти-ҳаракатларида намоён бўлувчи шон ва ҳаром, ҳақ ва ноҳақ, адолат ва залолат каби азалий зиддиятларнинг мазмун-моҳияти, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашлар контрастни юзага келтирувчи воситалар ёрдамида ўз бадий ифодасини топган.

Романда персонажлар нутқида контраст ифодаловчи лексик birlikларни бериш орқали уларнинг руҳияти, ички кечинмалари очиб берилади. Бу *ган олдимга тўсатдан келди. Раъно янгам-ку, майли... Ҳар кимнинг гуноҳ-савоби ўнги. Урушда юрган тоғамда нима гуноҳ! Нима кераги бор маломатга қолдириб.*

Юқорида келтирилган мисолда гуноҳ ва савоб сўзларини ўзаро контраст қилиш орқали персонажнинг ўзини таништириш роли кучайтирилган ва шу орқали ифодаланаётган фикрларнинг таъсирчанлиги таъминланган.

Муаллиф садоқат ва хиёнат тушунчаларини ўзаро зид қўйиш орқали персонажнинг атрофдагиларга муносабати ва воқелик фактларига берган баҳосини ҳам акс эттирган: *Майли, чироқ ўчса ўчгандир. Зақунчи Олимжонни Гари умон қилса қилгандир. Аммо чала-чўла йиғиштирилган тушак-чи? Ахтихтадаги вино шишаси-чи! Раъно янгамнинг довдириб қолгани, эшикка чиққанимизда «қандай қунларга қолдим» деб йиғлагани-чи! Шўрлик тоғам!.. Ақалли тоғам олиб берган қўп拉克ни, зрининг оёғига тиз чуқиб ёлборганида кўрган қўп拉克ни ҳаром қилишга уялмайдим! Садоқат билан хиёнатнинг ораси шунчалик яқинми?*

Муаллифнинг романда контраст ҳосил қилишда нафақат лексик birlikлар, балки иборалардан ҳам фойдаланганлиги кузатилади. Контрастнинг бундай ифодаланиши асарда бадий -эстетик таъсирчанликни кучайтириб, персонаж руҳиятида бўлаётган ўзгаришларнинг ўқувчи томонидан тез ва осон широк этилишини таъминлаган. Персонаж коммуникатив мақсадининг амалга

ошишида контраст ҳосил қилувчи бирликларнинг муҳим вазифа бажариши Умар закунчининг ички нутқида яққол кўзга ташланади:

Нари борса эридан уч-тўрт ёш каттадирман. Нима қитти? Унгаям яхши, менгаям! Шунақа-ку, дунёда бундан нозик масала йўқ. Агар ўзи жон деб турган булса ҳеч кимга чурқ этиб, оғиз очмайди-я! Бордию эшикдан киришим билан дод солиб, оламни бошига кўтарса-чи! Ана, шармандалик! Ҳаммаёққа дўмбира қиладиганлар озми?

Асарда контраст ҳосил қилишда сўзламаслик маъносига эга бўлган “чурқ этиб оғиз очмаслик” иборасининг сўзламоқ маъносини билдирувчи “оламни бошига кўтармоқ” иборасига зид қўйилиши ҳамда шу ўринда “дўмбира килмоқ” ибораси билан янада кучайтирилиши ҳам бадиий тасвирнинг ўта жонлилигини таъминлаган. Романда тасвирланган Умар закунчи ўта зиддиятли шахс. Муаллиф унинг тавсифини беришда тўғридан тўғри ҳикоячиликдан қочиб, бошқа образлар воситасида унинг характерини ёритиб беришда “меҳрибон” сўзини “юзидан заҳар томмоқ” иборасига контраст қўйиб тасвирлайди. *Қизиқ, бу одамнинг қанақалигини ҳеч билиб бўлмайди. Бир қарасанг юзидан заҳар томади. Қўйиб берса, ҳаммани қамчи билан савалагудек бўлади. Бир қарасанг — бундан меҳрибон одам йўқ.*

Ўтқир Ҳошимов романда контраст ҳосил қилишда ирреал лексик бирликлардан ҳам моҳирона фойдаланишга интилган. Айниқса, асарда персонажлардан бири — Раънонинг хатти-ҳаракатлари одоб-ахлоқ меъёрларига мос келмаслиги туфайли илонга қиёсланиши ва унинг ўз навбатида бегуноҳлик тимсоли бўлган фариштага қаршилантирилиши контрастнинг ўзига хос бадиий кўринишини юзага келтирган: *Наҳотки? Шундай кўҳли, шундай доно Раъно келиноийм наҳотки илон бўлса? Шомурод тоғамни урушга кузатаётган кун оихона деворининг орқасида ўқиб-ўқиб йиғлаганини ўзим эшитгандим-ку! Эрининг оёғига тиз чўкиб илтимжо қилганида ошшоқ кўйлагининг этаги лой бўлиб кетганини ўзим кўрган эдим-ку! Ушанда кўзимга оппоқ фаришта бўлиб кўринган Раъно янгам шу эмасмиди! Бугун худди ўша кўйлагини кийиб олиб, Умар закунчи билан... Фариштанинг илонга айланиши шунчалик осон экан-да!*

Тилимизда мавҳум тушунчаларни ифодаловчи ирреал бирликлар ҳисобланган жаннат ва дўзах сўзлари мавжуд. Романда Умар закунчи тилида бу сўзлар контраст ҳосил қилишдан ташқари унинг Раънога нисбатан субъектив муносабатини ҳам ифодалашга хизмат қилган:

Тоғам, донишманд тоғам бир гапни кўп қайтарарди. «Бу дунёнинг жаннати ҳам хотин, дўзахи ҳам. Хотин кишига жиловингни бериб қуйдингни, тамом! Жаннатда юрибман деб, дўзахга тушиб қолганингни ўзинг билмайсан». Туғри айтган экан. Мана, дўзахга тушдим. Бугун дўзахнинг нақд ўзига тушдим-қолдим!

Шуниси характерлики, ирреал лексик бирликлар асарда контраст ҳосил қилишда қатнашар экан, персонажлар хулқ-атворини ифодаловчи воситага айланади. Тилимизда “алвасти” сўзи халқ оғзаки ижоди ва сўзлашув нутқида нутқ қаратилган шахсга муносабат ифодалашда ёмонлик тимсоли сифатида фаол ишлатилади. Асарда бу сўз Умар закунчининг Раънога бўлган муносабатини кўрсатишда “хурлиқо” сўзига зид қўйилган. *Илтимос, Раъно!*

Сен боравергин. Буёгини узим тўғрилайман. Хавотир олма. Хўпми, жоним! «Жоним» эмиш! Муроди ҳосил бўлган эркакка бориб турган ҳурилиқоғим алваспти бўлиб қуринади. Қизиги шундаки, соғинганингда алваспти тагин ҳурилиқоғи айланади. Яна «жоним» дейсан, «азизим» дейсан. Минг лаънат бу вилончи дунёга!

Хурилиқо жисмоний ва маънавий камчиликлардан холи бўлган ниҳоятда гузели қиз, хур қуринишли, хур чеҳра, хур юзли маъноларини билдиради. (3)

Ўткир Ҳошимов лексик ва фразеологик бирликларни зид қўйиб, контраст ҳосил қилишида уларнинг нутқнинг турли қуринишларига қай даражада қосланганлиги ҳам ҳисобга олган. Тилимиздаги миллий-маънавий қадриятларимиз билан боғлиқ “ҳалол” ва “ҳаром” тушунчалари асарда контраст ҳосил қилишдан ташқари персонаж хулқ-атворини ахлоқ меъёрлари орасида баҳолаш вазифасини ҳам бажарган:

Ташқарида кетма-кет чақмоқ чақар, лампанинг нури яшин ёлқинида ширалашгандек, уй ичи оптоқ ёришиб кетар, мен бўлсам, ҳамон унинг сарпойчан оғзини қўйиб юбормасдим.

— Олинг мени, Умар ака, ҳалоллаб олинг! Ахир яхши кўрасиз-ку мени, ўзингиз титгансиз-ку!

Ҳалол ва ҳаром тушунчалари орасидаги контраст қуйидаги қуринишда яққол акс этган:

Ўиров ёқамдан бўғиб олаётгандай, Олимжонни судраб ҳовлига отилдим. Уна заҳоти Раъно келинойим йўлимни тўсди.

— Бу нимаси, озиб-ёзиб бир келганда... Шундоқ ёмғирда қаёққа борасизлар!

— У Олимжоннинг елкасига қўл чўзган эди, болани силтаб тортдим.

— Тегманг! Нораства болани ҳаром қилманг. Қоронғи бўлса ҳам Раъно келинойим бир сесканиб тушганини пайқадим.

Романининг асосий персонажларидан бўлган Раънонинг ўз хатти-ҳаракатларини таҳлил қилишида бу тушунча маъносига янада аниқлик киритилади:

Мен аҳмоқ, мен уятсиз нима қилиб қўйдим ўзи? Ҳамма қўрқадиган, бир қирашида ҳаммани зир титратиб юборадиган Умар закунчи менга шунчалик муҳрибонлигини, лозим бўлса, оёғимга тиз чўкиб ялинишини кўриб қўйинглар, дегим келдимиз! Сенлар Закунчинини кўрганда титрайсан. Закунчи эса менинг оғзимда қалтираб қолади, демоқчи бўлдимми! Билмадим! Балки мен ҳалиям эли боладирман. Онаси қўлига урган сайин шириликка баттарроқ титинадиган гўдақдан фарқим йўқдир. Бироқ биламан, бу ширилик ҳаром! Ичиди заҳар бор! Шунқақанги аччиқ заҳарки, Умар ака билан мени ўлдирса митти, икки орада Шомурод акани ҳам жувонмарг қилади. Энг аввал энг беғуноҳ одамни ўлдиради — Шомурод акамни!

Хулоса қилиш мумкинки, Ўткир Ҳошимов “Икки эшик ораси” романида қўлланилган контраст ҳосил қилувчи бирликлар асар тилининг эстетик таъсирчанлигини таъминлашга хизмат қилган.

Адабиётлар:

1 Шомақсудов А., Расулов И., Қунгуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1983. -248 б.

2. Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. Ўқув қўлланмаси. - Тошкент, 2008. -Б.36.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. I жилд, 2008. -571 б.

Т.ВАЛИЕВ,

мустақил изланувчи (Қарши ДУ)

АВТОЙЎЛСОЗЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ТИЛ ЛЕКSIK СИСТЕМАСИДА ТУТГАН УРНИ

Борлиқ ҳодисаларининг онгдаги махсус ифодавий шаклга кириши ва турғунлашуви терминларни вужудга келтиради [1; 2; 4; 6; 5]. “Термин касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуктаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида ишлатиладиган сўз ёхуд бирикмадир” [5]. Терминологик адабиётларда таъкидланганидек:

“1) *термин* – умумадбий тилнинг махсус вазифа бажарувчи бир тури бўлган ишлаб чиқариш, фан ва техника тилига мансуб лисоний бирлик, сўз ёки бирикмадир;

2) *термин* – аниқ нарса-предмет, ашё, мавхум тушунчаларнинг махсуслаштирилган номидир;

3) *термин* учун муайян таъриф (дефиниция) зарурки, унинг ёрдамида тегишли тушунча мазмунини аниқроқ ифодалаш, тушунчадан бирини иккинчисидан чегаралаб ажратиш имконини берувчи, айни маҳалда маълум тушунчани муайян таснифий қаторга жойлаштиришга йўл қўювчи, фарқловчи белгиларини равшанроқ кўрсатиши мумкин. Тил терминологик системалари бирликлари умумий хусусиятларга эга бўлиши билан бирга, соҳавий хосланганлиги билан ҳам характерланади. Айниқса, ижтимоий-гуманитар, иқтисодий-сиёсий, табиий, аниқ фанлар ва техник-технологик соҳаларда қўлланувчи терминлар алоҳида белгилари билан ажралиб туради. Биз буни автомобиль йўллари ёки автойўлсозлик соҳасида кузатамиз.

Автойўлсозлик терминлари тизими автомобиль мазмуний майдонининг муҳим таркибий қисмларидан ҳисобланади. Улар ўзбек тилининг махсус соҳа лексик тизими таркибига кириши билан характерланади. Автойўлсозлик терминларининг барчаси учун “автомобиль йўлига хос” интеграл семаси бирлаштирувчи унсур вазифасини ўтайди. Масалан, қуйидаги мисолларда сўзларнинг барчаси учун “автомобиль йўлига хос” денотатив семаси архисема мақомидадир:

автомагистраль – автомобиллар тез ҳаракатланадиган, кўп сонли автотранспортга мўлжалланган, қарама-қарши ҳаракат қаторлари ўртасига чегара қўйилган ва бошқа йўللар билан бевосита кесишмайдиган узок масофали кенг йўл.

автойўлсоз – автомобиль йўли қурилиш ишлари билан шуғулланувчи шахс, мутахассис.

пой-автомобиль йўлининг тўшама тагидаги табиий тупроқ қисми.

Автойўлсозлик терминлари бевосита автойўл тизимига хос бўлиши ҳам, биниқа гизимдан автойўлсозлик лексемалари тизимига ўзлашган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, куйидаги терминлар фақат автойўлсозлик тизимида ишлатилади: *тувроқ автомобиль йўли, тош автомобиль йўли, асфальт-бетон автомобиль йўли, цемент-бетон автомобиль йўли, халқаро автомобиль йўли, асфальтний йўл, битумланган шебенъ, корхона ихтиёридаги автомобиль йўли, селюлик автомобиль йўли, ёрдамчи автомобиль йўли, иккинчи даражали автомобиль йўли, асосий автомобиль йўли, халқави автомобиль йўли, кўп қатлиги автомобиль йўли, йўл қоши, йўл киргоги* кабилар шулар жумласидандир.

Автойўлсозлик терминлари тизимида шундай бирликлар борки, улар биниқа соҳаларда ҳам кенг қўлланилади, лекин автойўлсозлик соҳасида “автомобил йўлига хос” умумий бирлаштирувчи семаси билан характерланади. Масалан, улар сирасига йўл қурилишида ишлатиладиган аорганик моддаларни киритиш мумкин: *тоғ жинслари, базальтлар, бренчлар, брусчатка, висевки, кабирро, гипс, шазал, шазал аралашмаси, активатор (кимёвий реакцияни тезлаштирувчи ва ферментларнинг таъсирини кучайтирувчи модда), минерал бозловчилар, органик минерал бозловчилар, глинит-цемент (яъни тувроқ, мойли гилли тувроқли цемент), присадки (қўшимчалар), оҳак кукуни, пушонка (сўндирилган оҳак кукуни), туйилган карбонат оҳаги, кипелка (сўндирилмаган оҳак (қайнатма)), хлорли кальций, синтетик каучук.*

Тил умумистеъмол лексикасида мавжуд бўлиб, автойўлсозлик соҳасида “автомобил йўлига хос” терминологик семасига эга бўлган ва махсус терминологик луғатларда ушбу семасига урғу берилган ҳолда тавсифланадиган ва изоҳланадиган сўзлар ҳам талайгина. Улардан айрим мисоллар келтираимиз: *оҳак, тупоқ, тош, сув, намгарчилик, сизот, кўприк, қувур, гипс, дарё, ариқ, шешик, мой, лой* каби бирликлар шулар жумласидандир. Масалан, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *тош* умумистеъмол лексик бирлик сифатида куйидагича изоҳланади:

ТОШ I. 1 Яхлит масса ёки булак-булак ҳолда учрайдиган, сув кор қилмайдиган, қаттиқ, мўрт тоғ жинсларининг умумий номи.

2 Шундай тоғ жинсларининг зийнат буюмлари яшаш ёки уларни безатиш учун ишлатиладиган навларининг умумий номи.

3 Баъзи сўзлар билан қўлланиб, шу сўзлар англатган нарсанинг тош каби ётишувчи (отилувчи) нарса сифатида билдиради.

4 *қўшма* Жуда қаттиқ; тошдек (қаттиқ).

5 Нарсаларнинг вазнини ўлчаш, тортиш учун белгиланган, турли шакл ва оғирликдаги юк, қадок тош.

6 Оғирлик, вазн.

7 *қўшма* Касаллик туфайли баъзи аъзоларда юзага келадиган қаттиқ модда.

Тилнинг Тошнинг элдирмоҳ

8 Тош (эркаклар ва хотин-қизлар исми) [8, б. 159].

Қуринадики, автойўлсозлик терминлари тизимида берилиши мумкин бўлган маъно – семемалардан бирортаси бу ерда қайд этилмаган. Зеро, луғат

оммабоп бўлганлиги сабабли ундаги ҳар бир луғат мақоласидан терминологик маънони кидириш маъқул эмас, албатта.

Тош сўзи автойўлсозлик терминлари тизимида ўзининг кенг қамровли ва кўп қўлланувчан эканлиги билан характерланади. Масалан, автойўлсозлик терминлари тизимида тошнинг турларини ифодаловчи қатор терминлар бор: *шагал, шебень, грави, чақилган тош* каби. Уларнинг ҳар бири ушбу тизимда “автойўлга хос” умумий семасига эга. Шу боисдан *тош* лексемаси ҳам мазкур тизимда уларнинг маъноларини умумлаштирувчи, бирлаштирувчи доминанта лексема сифатида намоён бўлади ва унинг семантик структурасида ҳам ушбу ҳолат руй-рост намоён бўлади:

тош – автомобиль йўли қурилишида ер пойи устига тўшаладиган, каттиқ тоғ жинси.

Термин-лексеманинг бу маъноси *тош* полисемантик лексемасининг биринчи маъносидан ўсиб чиққан ҳосила семема, яъни терминологик семемадир. Терминологик маъно денотатнинг автойўлсозлик соҳасида бажарадиган вазифасига урғу бериш асосида шакллантирилган ва умумистемол *тош* лексемасидаги биринчи семема ушбу семантик структурада оддий бир сема даражасига тушган, семема сема даражасида торайган.

Автойўлсозлик терминлари семантик структурасида “автомобиль йўлига хос” семаси етакчи ҳам, иккинчи даражали ҳам, чекка даражали ҳам бўлиши мумкин.

Айтилганлардан маълум бўладики, автойўлсозлик терминлари тил лексик системасида ўзига хос ўринга эгаллиги билан характерланади. Шунингдек, *йўл* ва *автойўл* лексемалари ўзаро умумийлик-хусусийлик, тур-жинс муносабатида бўлганлиги сабабли, бунда *йўл* лексемаси кенг қамровли бўлганлиги, йўлнинг қурилиш иншооти сифатида жамият ҳаётида катта аҳамиятга эгаллиги, ижтимоий ҳаётнинг бирор соҳасини, кишилиқ фаолиятининг бирор қиррасини усиз тасаввур қилиб бўлмаганлиги сабабли автойўлсозлик соҳасида қўлланадиган терминларни кўп ҳолларда бошқа соҳавий лексика, шунингдек, умумистемол бирликлардан қатъий чегаралаш қийин масала ҳисобланади. Бу эса мазкур тизимда ҳам қўлланиладиган умумистемол ва бошқа соҳавий терминларни автойўлсозлик терминлари сифатида талқин қилиш ва лексикографик тавсифини беришда чуқур лингвистик билим билан бир қаторда, автойўлсозлик соҳасига доир билим эгаси ҳам бўлиши лозимлигини тақозо қилади.

Адабиётлар:

1. Агапова Г. Н. Английская химическая терминология каксовокупность трех семиотических систем. Дис. ... канд. филол. наук. - М., 1976.
2. Дегтярева И. А. Исследования современного содержания и развития терминов литературоведения. Дис. ... канд. филол. наук. - М., 2002.
3. Дорожная терминология. 1985. «Транспорт» справочник под редакцией М.И. Вейцмана.
4. Кожанова Е. А. Лингвистические особенности терминологии нетрадиционной медицины английского языка. Дис. ... канд. филол. наук. - М., 2001.
5. Қўчимов Ш. Дипломатик тил асослари: Маъруза матни. 2-маъруза.

6. Могченко И. В. Основные тенденции в формировании английской медицинской терминологии. Дис. ... канд. филол. наук. - М., 2001.

7. Справочник дорожных терминов. – Москва: Экономико-консультационный центр «ОП», 2005.

8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. IV жилд. - Т.: ЎзМЭ, 2008.

9. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-том. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2000.

**Ф.МУСАЕВА, илмий ходим
(ТошДУТАУ)**

ЖИНС МАЪНОСИНИ ИФОДАЛАШДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ РОЛИ

Тил, унда кечадиган турли-туман жараёнлар тилшуносларни азалдан кичиктириб келган. Тилга оид дастлабки қарашлар қадимги юнонлар, римликлар, хитойликлар, араблар, туркийлар ва бошқа халқларда шакллланган. Тил доим тадқиқотчиларнинг ўрганиш объекти бўлиши билан баробарида, унга бўлган ёндашувлар ўзгариб бораверган. Бу ҳол илмий парадигмалар аниқлашда ҳам кўзга ташланади. Тилларни ўзаро қиёслаб, улардаги фарқлиқни умумий жиҳатларни ёритиб беришга қаратилган қиёсий-тарихий парадигмада асосий лингвистик хулосалар қиёс орқали олинган. Узоқ вақт мобайнида тилшунослар қиёсий-тарихий парадигма асосида иш кўрдилар, “бобо тил” назарияси ҳам айнан тилларни ўзаро қиёслаш орқали яратилган. Аниқ фанлардаги ривожланиш ва синергетика назариясининг яратилиши сўзсиз гуманитар фанлар, жумладан тилшуносликка ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади ва натижада янги – систем қараш шаклланди. Янги парадигмага кўра тил яхлит тизимдан иборат бўлиб, уни ташкил этувчи барча бирликлар ўзаро боғлиқликда ва ўзаро таъсирда ривожланади. Систем тилшуносликда ҳар бир инсоний бирлик уни ташкил этувчи қисмларга ажратиб ўрганилди; худди физикада зарралар ядро, протон, нейтрон каби элементлардан ташкил топган бўлса, ҳар бир сатҳ бирлиги ҳам уни ташкил этувчи (морфема, семема, фонема каби) элементлардан иборат эканлиги таъкидланди. Қиёсий-тарихий парадигма ўрнига келган систем тилшунослик XX аср адоғида антропоцентрик парадигмага бўшатиб берди. Шаклланган янги парадигмага кўра тил ривожланишининг марказида инсон туради – барча ўзгариш ва янгиланишлар инсон учун ва инсон таъсиридадир. Систем тилшуносликнинг тил ўз-ўзини ташкил этади ва ўзича ривожланади деган ғоясига қарши бўлган мазкур қараш кейинги пайтларда барча тиллар тилшунослигида жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Айниқса, унинг лингвокультурология соҳасига эътибор унча. Лингвокультурологиянинг шаклланиши ва ривожланишида XX аср ўрталаридан бошлаб дунё харитасида рўй бера бошлаган кескин ўзгаришларнинг роли катта дейиш муумкин. Гегемон давлат қарамлигида бўлган аксарият давлатлар мустақилликка эришиб, ўз иқтисодий йўлига чиқиб олдилар. Мана шундай шароитда миллий ўзликни англаш, асрлар давомида шаклланган миллий қадриятларга эътибор кучайди. Тилнинг бевосита маданият, халқ тарихи унинг этнографияси билан боғлиқлиги ҳақидаги қарашлар ривожлантирилди.

Албатта тилнинг маданият билан боғликлиги ҳақидаги қарашлар бугун пайдо бўлгани йўқ. Немис олими В.фон Гумбольдт ўз асарларида тил ва тафаккур, тил ва маданият яхлитлигини таъкидлаган. Унинг фикрича, тил аста-секин соддадан мураккабга қараб ривожланидиган тизим бўлмай, инсонда азалдан мавжуд яхлит ва мураккаб тизим сифатида бирданига пайдо бўлади. Олимнинг эътирофи этишича, фикрлаш бевосита тилга боғлиқ бўлиб, тил ташки олам билан тафаккурни боғловчи оралиқ дунёдир. У дунёда нечта тил бўлса, шунча дунёқараш бор деб таъкидлайди [1].

Биз оламни тил орқали қабул қиламиз. Тафаккуримизда оламнинг яхлит маназараси шаклланишида тил қудратли курул эканлиги шубҳасиз. Австралия тарихига оид машҳур “Австралия” фильмида бош қаҳрамонлардан бири Дровер ёш дурагай (метис) болага унга хомийлик қилган инглиз аристократ аёли Сара Эшлининг вафот этганлигини тушунтириш учун болакайнинг миллий тафаккурига мос равишда: “Энди унинг исмини айтиб бўлмайди” – дейди. Чунки, Австралия аборигенлари тилида вафот этган одамнинг номини қайта тилга олиш мумкин эмас, ва табиийки, улар ўлимни “исмини қайта айтмаслик” деб тушунадилар. Ёки, яна бир мисол. Хоразмда келин узатилаётганда куёв хонадонига маҳсида боради ва шу боис Хоразм шеvasи вакиллари турмушга чиқишни “маҳси кийиш” ибораси билан номлайдилар [2, б. 54].

Ўзбек тилидаги “аёл” ва “эркак” концептларининг шаклланишида ҳам айтиш мумкинки, асрлар давомида шаклланиб борган миллий қадриятлар, миллий қарашларнинг акс-садоси бор. Ўзбек халқида “аёл” хамиша она тимсолида идрок этилади. Шу боис аёл қадимдан ўзбекларда “бешик”, “беланчак” каби тил реалиялари билан ассоциация қилинган. Бу ҳолат ўзбек тилининг энг қадимги луғатларидан бири бўлмиш Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ўз ифодасини топган. Масалан, луғатда фарзанди бор, эмизикли аёл маъносида *бэшиклик урагут* сўзи қайд этилган. Ундан ташқари ўзбеклар фарзанд туғилганда қиз ёки ўғил туғилганлигини билиш учун “ўғилми, ҳолвами?” деб сўрайдилар. Нега қиз бола айнан ҳолва билан ассоциация қилинади? Аёл доим ширин, тогли нарсаларга ўхшатирилганлиги боисми? Йўқ, аслида бундай номлаш ўзбекларнинг миллий урф-одатлари билан боғлиқ. Маълумки, ўзбекларда қиз унаштирилганда куёв томон келин томонга ҳолва юборади. Қиз улғайиб, унга ҳам ҳолва жўнатилсин деган маънода ўзбеклар қиз чақалокни “ҳолва” деб номлайдилар [5, б. 550]. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам келин, ҳам куёв маъносида ишлатиладиган “қаллиқ” сўзи этимологияси ҳам ўзбекларнинг қадимги урф-одатлари билан боғлиқ. Сўз этимологиясига назар ташласак, мазкур сўз ясама эканлиги ва у ўзак “қалин” ва қўшимча “-лиқ” дан ясалганлиги аёнлашади. Яъни “қаллиқ” сўзи этимологик жиҳатдан “қалини тўланган” деган маънони англатади. Ўзбекларнинг қадимги урф-одатларига кўра куёв томон келин томонга маълум миқдорда пул – “қалин” тўлаган. Шунинг учун унаштирилган қиз “қалинлиқ” (қалин пули тўланган) сўз билан юритилган. Сўз маъно тараққиёти натижасида ўзак ва аффикс ўртасидаги чегара йўқолиб, у яхлит сўзга айланиб кетди. Ҳозирда “қаллиқ” сўзи ясама сўз сифатида талқин қилинмайди.

Ўзбекларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи билан боғлиқ ҳолатлар шифолик “аёл” концептини ифодалашда, балки “эркак” маъносини ифодаловчи сўзларда ҳам ўз ифодасини топган. Маълумки, ўзбекларда ўғил фарзанд оила ҳаётичи ҳисобланади. Миллий урф-одатларимизга кўра, катта ўғил оила куриб, ота уйдан алоҳида яшаса, кенжа фарзанд ота уйида қолиб, кексайган ота-онага ёрдамчи бўлади, уларнинг боқувчиси ҳисобланади. Шу боис, ота-она ўғилни қўлига қам дарахтга, чинорга менгзайдилар. Чинор сўзининг метафорик “ўғил фарзанд” маъноси [4, б. 489] ҳам айнан шу одат билан боғлиқ дейишимиз мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, тилни ўрганишда антропоцентрик фикрланув тил жамоасининг оламни қай тарзда идрок этаётганлигини янада чуқурроқ англаш, оламга уларнинг нигоҳи билан боқиш имконини беради. Н. Махмудов таъкидлаганидек: “Оламнинг лисоний манзараси тегишли тил жамоаси онгида тарихан шаклланган ва унинг тилида барқарорлашган дунё ҳақидаги тасаввурлар, дунёни англаш ва булаклаш усулларининг жами бўлиб, у маънур тил соҳибларининг барчаси учун одатий, табиий ва мажбурийдир. Айни шу одатийлик, табиийлик ва мажбурийлик олам лисоний манзарасининг бирдavamлигини, тарихий даврлараро тил жамоасида (кавм, халқда) тириклиги ва порисийлигини, авлоддан авлодга ўтиб келаверишини таъминлайди [3, б.6-7].”

Адабиётлар:

- 1 <https://sites.google.com>
2. Норбаева Ш. Хоразм шеваларидаги соҳавий лексика. – Тошкент, 2014.
3. Махмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти. №3. – Б.3-12-бетлар.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008.

Д. ТУРАЕВА (ТошДУТАУ)

ТОПИШМОҚ - ШЕЪРЛАРНИНГ БОЛАЛАР ЛЕКСИКОНИГА БЎЛГАН ТАЪСИРИ

Умумадобиётимиз ўз хазинасини халқ оғзаки ижоди намуналари таъсирида яратилган асарлар билан кундан-кунга бойитиб боргани сингари, унинг ажралмас қисми бўлган болалар адабиёти ҳам бундан мустасно эмас. Ўзбек болалар адабиёти ривожиди эртақлар, мақоллар, топишмоқлар билан бир каторда ўйин-қўшиқларнинг ҳам аҳамияти бениҳоя самаралидир. Ёш китобхон эртақ, мақол, топишмоқлар таъсирида ўз дунёқароши, тафаккури, билим доирасини шакллантиради, ота-боболаримиздан мерос қолган ўйинлар билан танишади, ўйин жараёнида ҳам маънавий, ҳам жисмоний озукадан баҳраманд бўлади, энг асосийси уларни ёдлаш натижасида боланинг нутқи, сўз бойлиги миқолида бойиб боради.

Болалар адабиётининг ривожланишида ёш китобхон онгига таъсир ўтказиш, унинг дунёқарошини бойитиш, илм-маърифатга ундаш вазифалари устувор бўлар экан, болалар шоирлари бу йўлда ҳормай-толмай изланишда қилвом этганлар. Шундай изланишлар самараси бўлган топишмоқ шеър жанри ҳам кичик ёшдаги болалар онгига, хотирасига самарали таъсир этувчи жанрдир.

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг кенг тарқалган жанри бўлиб, «топишмоқ ёки чистонда маълум бир ҳодиса ё нарсанинг белгиси, сифати ва хусусияти атайин очик эмас, балки рамз ва ишора билан айтилади. Тингловчи (ёки китобхон) уша рамз ва ишора асосида топишмоқда яширинган ҳодиса ва предметни топади. ... Топишмоқ, одатда болаларга аталган бўлади. У болаларни ҳаёт ҳодисалари ва предметни яхши кузатишга ўргатади, уларнинг хотирасини мустаҳкамлайди, ҳаёлини кенгайтиради» [8,225]. Демак, болаларга мўлжалланган жанрлардан ҳисобланмиш топишмоқлар ёш болаларда фикрлаш, топқирлик, ҳозиржавоблик туйғуларини шакллантиришга хизмат қилиши баробарида улар нутқининг ривожлаши, предметларни энг характерли хусусиятига кўра бир-биридан ажратишга ўргатиши нуқтаи назаридан ўзига хос маърифий-таълимий аҳамият ҳам касб этади. Айнан шу сабабли топишмоқ жанри болалар шеърлятида ҳам ўзининг мустаҳкам ўрнини топди. Ғафур Ғулومнинг мевалар ҳақидаги «Буни топинг, қизларим» топишмоқ-шеъри фикримиз далилидир:

- Туни силлиқ, туки йўқ,
 Ҳаммаси тўқ, нуки йўқ.
 Ичи қизил, кўки йўқ,
 Уни чуқолмас чумчуқ,
 Бу нима, қизим Кундуз?
 - Буми, дадавой? Тарвуз.

- Маржон-маржон юмалоқ,
 Япроқлари шاپалоқ,
 Қора, қизил, сариқ, оқ,
 Еб кўрмасдан ўйлаб боқ.
 Сен айт, Мамлакат қизим?
 - Буми, дадавой? Узум.

- Малла тукли, сан-
 сариқ,
 Мураббоси мазалиқ.
 Паловга босса булар,
 Подвалга осса булар.
 Тишлаб кўриб айт,
 Меҳри?
 - Буми, дадавой? Беҳи.

- Майда ёқутдай қизил,
 Ширин, нордон, хилма-хил,
 Қашин, тахир нусти бор,
 Ҳамма ерда дўсти бор.
 Сен айт-чи, қизим Гулнор?
 - Буми, дадавой? Анор [7,57].

Жавобида тарвуз, узум, беҳи ва анор кўзда тутилган бу топишмоқ-шеърда шоир, даставвал, ҳар бир сабзавот ва меванинг ташқи бош хусусиятларини ёш боланинг фикрлаш даражасидан келиб чиққан ҳолда ярата олганлиги диққатга сазовор. Чунончи, тарвузнинг ташқи кўринишида тунининг силлиқлиги, туксизлиги, нусти қалинлиги сингари белгилар асосий ўрин тутса, ичи қизиллиги навбатдаги белгисидир. Халқ оғзаки ижодидаги тарвузга бағишланган топишмоқ - «Хўппа семиз, бир туки йўқ»дан шоир биргина туки йўқлик белгисини олган бўлса-да, аслида, шунинг ўзиёқ жавобни топишни осонлаштиради. Ҳар бир топишмоқ-тўртлик охиридаги топишмоқ айтилаётган бола номининг номи топилиши сўралаётган мевага қофиядошлиги, бир жиҳатдан, шеър бадииятини таъминлашга хизмат қилса, иккинчидан, жавоб топилишини осонлаштиради, ҳатто мева номи ўрнига уч нуқта қўйилганида ҳам жавоб осонгина топилиши мумкин эди [6,23].

Кудрат Ҳикматнинг “Бу қайси фасл?” шеъри ҳам топишмоқ-шеър жанрига таъсирлаган бўлиб, юкоридаги шеърда Ғ.Ғулом мевалар номини яширин тарзда таъсирлаган бўлса, мазкур шеърда юртимизнинг гўзал фасллари тараннум топилди. Шеърнинг ҳар банди бир фаслга бағишланган бўлиб, фаслларнинг ўзини хос зийнати, хислати шоир томонидан маҳорат билан тасвирланганки, шоирнинг ўқиган китобхон куз олдиди йил фасллари навбатма-навбат намоён бўлишеради:

*Яшнар кук майса, / Эҳ, қандай маза!
Кукда кун қулар, / Ўриклар гуллар.
Колхозчи деҳқон / Экар чигит, дон.
Қувнай-қувнай юрт / Боқар тилла қурт.
Қуш учар тир-тир, / Гоҳ қуяр ёмғир.
Билсанг, айт, Саид, / Бу қайси пайт? [2,20].*

Теранроқ назар ташланса, ушбу шеър китобхон зехнини чархлайди, чунки шоир фаслларнинг барча хусусиятларини тасвирлаб туриб, китобхондан таърифланган фасл қайси эканлигини сўрайди. Ушбу усул стилистик усуллардан бири бўлиб, аслида риторик сўроқ, яъни поэтик нутқда ифодаланган фикрни сўроқ шаклида тасдиқлашдан иборатдир (чунки таърифлар қайси фаслга тегишли эканлиги шеърнинг ўзида яққол акс этган). Шеър жонлантириш ва ўхшатиш усуллари билан бойитилганлиги билан ҳам ўзини хосдир. Ушбу фикр далилини шоирнинг қуёш чарақлашини - *кукнинг қушинига*, пахта уюмларини - *тоғга*, барглари турфа рангга кирган тол дарахтини - *атлас кийган қизга*, ёғаётган қор қурунишини - *тангага*, унинг юмшоқлиги эса *барра утга* менгзалишида ҳамда тарвузларнинг «мени уз» деб жонлантирилишларида қуриш мумкин, бундан ташқари шеърда китобхон сўз бойлигини оширишга хизмат қиладиган яна бир жиҳат мавжуд, у муташобих, яъни синоним сўзларнинг ишлатилиши бўлиб, *қуёш - кун, пахта - гўза, вақт - пайт, кук (осмон) - кук (ранг)* каби мисоллар шоирнинг бадиий сўз қўллаш маҳоратидан далолатдир. Меҳнаткаш ўзбек халқи қишки тайёргарликка баҳордан киришади. Баҳорда колхозчи деҳқон чигит, дон экиб, уларни ширнаришлаб, куз дастурхонининг тўкин-сочин бўлишини таъминлайди. Олтин куз эса баҳор, ёз меҳнатларининг натижаси бўлиши йўғим-терим палласидир. Шу боисдан ҳам куз фаслининг жозибали тасвирланиши ўқувчига ўзгача завқ бағишлайди:

*Ишлар тегирмон, / Пахта тоғ хирмон.
Пишиб нок, беҳи, / Дарз кетар зехи.
Бурдоқи қуилар / Қурани уйлар.
Йиғилар қарам, / Пичанлар зарам.
Атлас кияр тол, / Қути тўла бол.
Кишимшлар маржон, / Бу бўлар қачон?*

Тинмай ишлаётган тегирмонлар, есанг шираси тилни ёрадиган мичаларнинг гарқ пишиб, зехидан дарз кетиши, сабзавотлар йўғим-терими, ширхатларнинг яшил, кизғиш, сариқ рангли барглари атласдай товланиши,

тинмай меҳнат қилган асаларилар ҳам ўз тухфалари бўлмиш болни қутига тўлдириб беришлари, кишмишларнинг маржонга ўхшаб тизилиб туришлари болажонларга куз фаслининг гўзалликларини яширин тасвирлаб беради ва бу ҳодисаларнинг қачон бўлишини шоир савол тарзида қолдиради. Ушбу топишмоқ шеърда Қ.Ҳикматнинг поэтик маҳоратини кўрсатадиган муҳим жиҳат унинг қофия учун сўз танлаш маҳоратида намоён бўлади. Зеро, тўрт товуш такрорига асосланган «гарам», бир томондан, «карам»га тўлик (тўқ) қофия бўлса, халқ тилидаги «уюм, тўп» сўзларининг ўрнига уларнинг синоними бўлган «гарам» сўзининг қўлланилиши ҳам шеър бадиийлигини, ҳам китобхон сўз бойлигини оширишга хизмат қилади. Кейинги мисрадаги «тол - бол» сўзлари ҳам шулар жумласидандир, «асал» сўзининг синоними бўлган «бол» сўзининг қўлланилиши шеърнинг чақмоқдек қофиясига сабаб бўлганки, аслида Қ.Ҳикмат ижодининг ўзига хослиги ҳам айнан шу жиҳатларда намоён бўлади.

Дала қирга оппоқ қорнинг танга сингари ёғиши, баҳору ёзда ўйнаб-ўйнаб оккан шўх анҳорнинг музлаши, кенг тепаликнинг баҳорги юмшоқ, барра ўтлар ўрнига оппоқ қор билан бурканиши қишнинг келишидан нишонандир. Гўдакларнинг шўх-шодон кулгу остида чана училари, болажонларнинг хурсандчиликларини янада оширадиган арчанинг “”меҳмон тўла уй”да тўй бошлаши, янги йил кириб келиши қайси фаслга тўғри келишини китобхон бундай тасвирлардан сўнг тополмай иложи йўқ:

Гўдаклар яна, / Тортишар чана.

Меҳмон тўла уй. / Арча бошлар тўй,

Устларда пўстин; / Бу қай вақт дўстим?

Бу билан шоир она Ватаннинг қаҳратон қишидан ҳам, гулларга бурканган баҳоридан ҳам, жазирама ёзи ва тўкин-сочин кузидан ҳам бирдай гўзаллик излайди ва кашф қилади. Бу гўзаллик ҳаётга эндигина қадам қўяётган мурғак қалб сохибу-сохибаларига ёруглик, шуъла олиб кириши билан бирга унга нисбатан бўлган меҳрни ҳам кучайтириши билан аҳамият касб этади. Зеро, “бола гўзалликни ҳис қилиш туйғусига тўғридан-тўғри берилади: кулгули китобни ўкиса кулади, ғамгин китобни ўқиганда эса йиғлайди. Мана шу мусаффо туйғуни ўзида бир умрга сақлаб қололган одам чинакам бахтиёр инсондир” [5,33].

Бу икки шеърнинг бир-бирига ўхшаш жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади: а) икки шеърда ҳам Она табиатимиз акс эттирилган (бирида табиатнинг гўзал манзараси бўлса, иккинчисида табиат инъомлари бўлмиш мевалар); б) ҳар икки шеър ҳам маснавий шеърини шаклда битилган; в) ҳар бир банднинг сўнги мисраси таърифланган предметнинг нима эканлигини сўраш билан яқунланган (Ғ.Ҳулмонинг «Бунинг топинг қизларим» шеърда саволнинг жавоби ҳам келтирилган); г) иккала шеър ҳам сифатлаш ва ўхшатишларга бой. Шунингдек, ҳар иккала шеърда ҳар бир банддаги алоҳида чизгилар ўзаро умумлашиб, умумий бир манзарани яратиб бериши Қудрат Ҳикматнинг “Оқ теракми - кўк терак”, “Бу қайси фасл?” шеърлари Ғ.Ҳулмонинг «Оқ теракми - кўк терак» ва “Бунинг топинг қизларим” шеърларидан таъсирланган ҳолда яратилганини яққол кўрсатиб турибди.

Адабиётшунос олимларимиз “Бадий асарнинг ҳақиқий баҳоси бир неча ўн йилдан сўнг берилади” дейдилар. Чунки, ҳар бир ижодкор ўз асарида ўзи яшаётган давр қиёфасини ўз нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда тасвирлашга ҳаракат қилади. Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш лозимки, болалар адабиётининг энг асосий хусусиятлари булган бошпийлик, маърифийлик ва тарбиявийликни ўзида мужассамлаштира олган, тинимсизликдан йироқ бўлган бу асарлар бир неча даврлар оша, аждоддан-аждодга ўтиб ёш китобхон қалбини забт этиб келмоқда. Зеро, болалар адабиётининг асосчиларидан ҳисобланмиш Абдулла Авлоний таъкидлаганидек: “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқатмакдур”. Бугунги фан-техника тараккиёти жадаллашиб, болаларнинг тили чиқмай туриб компьютер ва телефонларни ўзлаштираётган бир замонда юқоридаги асарларнинг кадр-қимматини янада асраш ва ошириш, уларни келажак авлодидимизга тула-туқислигича етказишимиз лозим.

Адабиётлар:

1. Сафаров.О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. - Тошкент: Уқитувчи, 1985. - 250 б.
2. Ҳикмат Қудрат. Менинг юрагим. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. - 176 б.
3. Баракаев Р. Халқ оғзаки ижоди ва болалар адабиёти. Ўзбек фольклоршунослиги материаллари. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 2010. - Б.154-164.
4. С.Ирисхужасва. Ўзбек болалар шеърятининг ўзига хос хусусиятлари: Филол. фанлари ном... диссертацияси. – Тошкент, 1974. - 162 б.
5. Михалков С. Бола бошидан. – Тошкент: Ёш гвардия, 1977. - 200 б.
6. Баракаев Р. Фольклор – Ғафур Ғулум – болалар шеърятини. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013. №3 - 115 б.
7. Ғулум Ғафур. Фарзандларимга. - Тошкент: Ёш гвардия, 1983. - 237 б.
8. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари лугати. 2-нашри. – Тошкент: Уқитувчи, 1970. - 300 б.

Б.ҚУРБОНОВА (ФарДУ доценти)

ЎЗБЕК ТИЛИДА “ЎРИН” БЕЛГИСИНИ ИФОДА ЭТУВЧИ ЛИНГВИСТИК БИРЛИКЛАР

Яқин йилларга қадар ўзбек тилшунослигида “урин” белгисига эга бўлган лингвистик бирликлар тадқиқида ушбу бирликларнинг семасиологик асосига қарата эътибор қаратилган эди. Жумладан, ўзбек тилидаги ясама отларнинг шундан бир гуруҳи сифатида “урин маъносили от лексема ясовчилар” ҳисобга олиниши ва унинг таркибига *-лоқ, -қоқ, -зор, -стон* аффикслари ҳамда *-хона, -лик* аффиксоидлари киритилади.(1)

Таъзим айлаб турар гўё

Дарахтлару гулзорлар. (С. Сайид. Сўз йули.)

“Ўзбек тили морфем лугати” китобида *-даги* қўшма аффикс сифатида кўрсатилган: “*-даги* – қўшма аффикс (урин келишиги кўрсаткичи *-да*) от, сифат ва омондан сифат ясаydi: *уй/даги, боз/даги, узоқ/даги, яқин/даги* каби.(1)

Сизнинг урнингизда бошқаси булса-чи, манавинақанги уй ичига қамалиб қолганмасдан, келган кунийёқ уйимдаги юмушларни бажарган буларди. (О. Ҳайит. Аросатлар ороли.)

Асрор шаҳар марказидаги боққа кириб, чеккароқдаги ўриндиққа ўтирди.
(Т.Малик. Алвидо болалик.)

Шунингдек, грамматик сатҳда от туркумига мансуб бирликларда ўрин келишигининг ифода имкониятлари белгилаб ўтилади.(2) Қ.Муҳаммаджонов эса ўзбек тилидаги ўрин ва чиқиш келишиklarининг генезисига доир мақоласида туркий тиллардаги катор илмий тадқиқотларни таҳлил этади, ушбу келишиklarнинг келиб чиқиши юзасидан ўз қарашларини билдириб ўтади. (3)

Мен сизнинг уйингизда, одамлар оғир ҳаёт деб атаган мусибатни курганим йўқ. (Р.Тагор. Нур ва соялар.)

Уша куни мактабдан келганда Фатикнинг боши оғриб, баданлари уюша бошлади. (Р.Тагор. Нур ва соялар.)

З.Қодиров ўзининг монографик тадқиқида келишик категориясини система сифатида таҳлил этади.(4) Унда ўрин келишигининг маъно хусусиятларига агрофлича тўхталиб ўтади.

Эртадан кечгача бозорда эшакдай ишлаб пул топаман-у, шу ноинсофга олиб келиб тутқазаман. (О.Ҳайит. Аросатлар ороли.)

Шунингдек, равиш туркумидаги сўзларнинг маъно турларидан бири сифатида ўрин равиши хусусида ҳам адабиётларда турлича фикрлар учрайди.(5) Илмий манбаларда “томон ва замон маъносини билдирган айрим отлар ўрин келишиklarининг бирида равишга” айланиши ва уларнинг предмет тушунчасини эмас, балки ўрин, макон, пайт ва ҳолат равишлари маъносини англатиши ҳам айтилади.(6)

Афсуски, ичкарига қадам қўйгач йўл-йўлакай хаёлимдан ўтган уйлар сароб эканига амин бўлдим. (О.Ҳайит. Аросатлар ороли.)

Ф.Убаева синтактик сатҳ бирликлари доирасида ҳол позициясидаги бирликларнинг ўрни тадқиқида бағишланган ишларида ўрин ҳолининг ифодаланиш усуллари, маъно тузилиши борасида фикр юритади.(7)

Оилада осойишталик, ҳаётда фаровонлик, дунёда тинчлик бўлсин. (Н.Эркабоева)

Сўнгги йилларда тил бирликларининг ономасиологик тадқиқида алоҳида аҳамият берила бошланди. Ўрин маъносига эга бўлган турли сатҳларга хос тил бирликларининг таҳлили айрим муаллифларнинг у ёки бу нуқтаи назардан эътиборини тортмоқда. Жумладан, И.Қудратова макон муносабатини юзага чиқарувчи айрим воситалар хусусидаги мақоласида ўзбек тилидаги от, сифат туркумига хос бўлган лексемалар ҳамда фразеологизмлар орқали макон маъносининг ифодаланишига доир баъзи қарашларини билдириб ўтган.(8) У “тилда макон категориясининг бундай ўлчамлари (бўйи, эни, баландлиги ва миқдорий ўлчамлари – Б.Қ.), (9) хусусиятларини ифодалашга хизмат қиладиган сўзлар, сўз бирикмалари ва гап қолиплари мавжуд” эканини таъкидлаб ўтади.

Ўрин, айниқса, юқори сатҳ бирликларида муайян воситалар ёрдамида ифодаланади, бунда лингвистик воситанинг мазмуний мундарижасида ўрин марказий ёки чегара сема сифатида иштирок этади. Лингвистик воситаларнинг мазмуний мундарижасида ўрин қандай макон эгаллашига кўра хосланган, бетараф бирликларга бўлинади. Масалан, грамматик категориялардан келишик категориясининг аъзолари ўрин белгисига кўра худди фонологик бирликлар

...ири бир-бири билан зидланади. Урин маъносини ифодаловчи келишиқлар –
гунум келишиги, жуналиш, чиқиш, урин-пайт келишиқлари.

*Яна дашту адирларга қиқирлаб лолалар чиқди,
Яна ёр лабларидан байт уқир лаб, лолалар чиқди.*

(С. Сайид. Сўз йули.)

*Хатто қишлоққа бориб таниш кўчалардан яп-янги машинални миниб
тиётганимда, барчага мақтангандек, салмоқ билан салом бергандим.*

*Ховлида қадам товушларимиз эшитилгани ҳамона ичкари уй эшиги
олиб, басавлат, ёши олтмишдан ошган қайнонам Зарифа холанинг қораси
ириди. (О. Ҳайит. Аросатлар ороли.)*

Худди шундай ҳолат лексик сатҳда ҳам кузатилади. Лексемалар ҳам
минимуний мундарижасида “урин” семасининг мавжуд ёки мавжуд эмаслигига
урин бир-бирига приватив зидланади.

Адабиётлар:

- 1 Ўзбек тили грамматикаси. I том. -Тошкент: Фан, 1975.- 258-бет.
- 2 Ўзбек тили морфем луғати. -Тошкент: Ўқитувчи, 1977.- 410-бет.
- 3 Ўзбек тили грамматикаси. I том. -Тошкент: Фан, 1975.- 242-бет
- 4 Муҳаммаджонов Қ. Урин ва чиқиш келишиқларининг генезиси// Ўзбек тили ва
адабиёти. 1989, 4-сон. -31-35-бетлар.
- 5 Қодиров З. Ўзбек тили грамматик категорияларини систем тадқиқ қилиш (келишиқ
категорияси): Филол. фанл. номз.... дисс.авторсф. -Самарқанд, 1993.
- 6 Ўзбек тили грамматикаси. I том. -Тошкент: Фан, 1975.-538-бет; Шоабдурахмонов Ш. ва
бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўқитувчи, 1980 ва бошқалар.
- 7 Ўзбек тили грамматикаси. I том. -Тошкент: Фан, 1975.-536-бет.
- 8 Убаева Фр. У ин ҳоли.// Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1969. №3; Убаева Ф.
Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳол категорияси.- Тошкент: Фан, 1971.
- 9 Қудратова И. Макон муносабатининг ифодаланиш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти,
2005, 3-сон.- 112-114-бетлар.
- 10 Qurbonova B. Til sathlarida lokallikning ifodalanishi. -Farg'ona-2010.11-bet.
- 11 Қудрагова И. Макон муносабатининг ифодаланиш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти,
2005, 3-сон.- 112-бет.

**Н.САЙИДИРАХИМОВА, ф.ф.н. (ТошДУТАУ),
У.КАБУЛОВА, ф.ф.н. (АнДУ)**

ТИЛ, НУТҚ ВА НУТҚИЙ ФАОЛИЯТ КОНЦЕПТУАЛ СИСТЕМАСИ ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ЎРГАНИШ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Инсон оламни англаши жараёнида унинг моҳиятини категориялаштириб
боради, яъни ўз тафаккур қобилияти ва индивидуал мантиғига таянган ҳолда
унинг системалаштиради. Категоризациялаштириш эса ўз навбатида инсон
нинг нутқни шакллантириш ва нутқни тушуниш каби когнитив
жараёнларни ўз ичига олади. Оламни англаш орқали инсон борлиқдаги нарса
ни ҳаёгий вазиятларда ўзининг мавжудлигини англайди, иштирокчини ҳис
қилади.

Реал борлиқни ўзлаштириш ва англаш жараёнига инсон омилининг
параллел қўйилиши ва оламни англашнинг материал субстрат шаклланиши,

энг аввало, унинг тафаккурида акс этади, сўнг мавжуд тил белгилари ёрдамида улар категориялаштирилади. Шундай экан, категориялаштиришни тилсиз амалга ошириш мумкин эмас. Чунки сўз нафақат белгини ажратади, балки маълум туркум асосида нарсаларни умумлаштиради, бу жараён эса индивидуал шахс ҳамда авлодлар лингвокультурологик тажрибаси асосида инсон онгига боғлиқ равишда амалга ошади. Инсон тилида ўз аксини топган ҳамда индивиднинг ҳаётий тажрибасини акс эттирувчи ҳар қандай ахборот унинг тафаккурида сақланиб боради. Инсоният тажрибасини категоризациялаш тушунчаси когнитив фаолиятни тавсифлашнинг муҳим фундаментал асосларидан биридир. Бизнингча, категориялаштириш, албатта, инсоннинг уни ўраб турган борлиқ, ахборот оқимини умумлаштириш асосида амалга ошади. Ж.Локкнинг фикрича, "...категоризациянинг базавий даражаси инсонлар кундалик коммуникатив муносабатининг кўринишига боғлиқ" бўлади [1]. Кубряковнинг фикрига кўра эса категориялаштириш "қабул қилинган, англашган нарсаларни категоризациялаштириш – олинган ахборотларни туркумлаш, системалаштириш ва энг асосийси, уларни тартибга солишдир" [2]. Биз ҳам Ж.Лакофф фикрига таянган ҳолда категориялаштиришни "объект тури ва кўринишининг қиёси натижасидаги бошқа учинчи хулосанинг натижаси" деб белгилаймиз [3].

Бизнингча, категориялаштириш жараёни ўзида усиз ҳозирги замонавий илмий тадқиқотлар мукамал ечим бера олмайдиган мураккаб феноменни акс эттиради. Л.А.Манерконинг фикрига кўра, категориялаштириш икки аспектга эга. Бир томондан, категориялаштириш инсон учун хос бўлган тафаккур ва англашнинг когнитив механизмлари иш фаолиятини тушунишга ёрдам беради. Иккинчи томондан эса, "тилни англаш орқали категориялаштириш жараёнида ажратилган белгилар фиксация қилинади ва натижада улар ана шу белгиларга бириктирилган ҳолда қайд этилиб туркумлаштирилади" [4].

Маълумки, мавжудликни, хусусан, Макон ва Замонни, категориялаштириш инсониятнинг англаш ва нутқий фаолиятини тил картинасида ифода этишида ўз аксини топади. Макон ва Замон тушунчаси эса инсон тафаккурининг ривожланиши билан боғлиқ равишда ўзариб боради, унинг билим ва тажрибасини ўзида озми-кўпми акс эттиради. Натижада инсон тафаккури ҳар сафар уни ўраб турган олам ҳақида янги-янги концептуал реаллийлар, яъни ментал, этно, гео, социо, психо ва бошқа қатор факторларга боғлиқ бўлади. Демак, макон ва замоннинг тилда систем тарзда акс этиши инсон тафаккури ҳамда руҳиятига боғлиқ равишда тасвирланади.

Сўзловчи субъект, айни дамда, кузатувчи ҳамда фаол иштирокчи ҳамдир. Чунки у вербал ифодада албатта қатнашади, ўз фикрини намоён этади, фикр алмашиш имконига эга бўлди. Жараёни ифода этиш ва унга баҳо беришда инсон оламини англайди ва унда ўзининг мавжудлигини ҳис этади. Шундай экан, макон ва мавжудликнинг тилда акс этиши оламини ҳис этиш, англаш асосида амалга ошади. Белгини ажратиш ва нарсаларни умумлаштириш жараёнида предмет ва ҳодиса ҳақидаги билимлар таҳлил қилинади, натижада уларнинг ҳар қайсиси ўзида ўтмиш авлодлар тажрибаси ва тарихини намоён этиши кўринади.

Ҳозирги кунда 21 аср – нутқий фаолият лингвистикаси асри деган фикрларни кўплаб учратамиз. Бу агар Г.Гийомнинг “нутқий фаолият - тил ва нутқни боғловчи интеграл” восита деган фикрига [5] таянган ҳолда қарайдиган бўлиш, бу албатта, тўғри. Бу боғлиқликда тил, нутқ ва нутқий фаолият тишуносликнинг объекти саналади. Гарчи, бир қарашда, тилшуносларнинг асосий диққати нутқ ва нутқий фаолиятга қаратилганлигига ўхшайди, аслида бу бундай эмас. Куйида бу ҳақда батафсил тўхталишга ҳаракат қилиб кўрамиз.

Тил. Тилшунослик илмининг замонавий ривожланиш босқичида тишуносликнинг барча йўналишларида тилнинг система эканлигини белгилаш масаласига эътибор қаратилди. Бироқ барча фанларнинг мақсади ҳодисаларни таниш жараёни ва оламнинг тафаккурдаги картинасини ифода этишда тил асосий восита вазифасини белгилашдан иборатлиги фанларни масалага бўлган қилинувда ўзаро яқинлаштирди. Шу сабабли сўнгги йилларда тилшунослик асосий фан даражасига кўтарилмоқда деган фикрни инкор этиб бўлмайди. Чунки тил туфайлигина инсон оламни биледи, танийди ва ўрганади. Шу сабабли ҳар бир тилда миллий ўзлик ва маданият ўз аксини топади. Айнан мана шу жараёнда тил бирликлари, ходисалари, категорияларини системалаштириш иш беради. Гап тил систематикаси ҳақида борар экан бунда, албатта, унинг категориялар ва концептуал аспекти назарда тутилади. Шу сабабли биринчи ўринда “систематика”, “концептуал”, яъни тилнинг концептуал системаси тўхталаларига аниқлик киритиш лозим. Ҳозирги кунда тил айна мана шу нутқни назардан чуқур ўрганилмоқда.

Бу эса бир томондан, бу структур тилшуносликда тил структураси ва системасини ўрганишга нисбатан анча прогресс-ўсиш ҳолати сифатида кўрилади. Бизнингча тилга бўлган бу икки хил: система-структур ва концептуал-категориал ёндашувнинг ҳар иккиси ҳам муайян система ва унинг ташкилланишида ментал ва структур ҳолат фақат тил орқалигина белгиланади. Иккинчи томондан, ҳар икки ёндашув ҳам тил эгаси, яъни уни ташувчи субъектга таянади.

Кўринадики, сўнгги йилларга келиб, тилшуносликда нутқий фаолият ва нутқий таъсир масалаларини ўрганишга бўлган эътиборнинг юзага келиши тишунослик доирасининг анча кенгайишига сабаб бўлди. Натижада тишунослар энди сўз кенг маънода қаралувчи прагматик факторлар билан боғлиқ муаммолар - матн ва дискурс масалаларини ўрганишга қизиқа бошладилар. Демак, ҳозирги кунга келиб лингвистик тадқиқотларда мазкур муаммоларга бўлган ёндашувда илмий парадигманинг алмашинуви ўрнатилганлигини алоҳида белгилаш мумкин. Бунга, албатта, инсон мулоқот қонуниятлари ҳақидаги билимлар, шунингдек, барча ахборотлар марказида инсон феномени назарада тутилиши билан боғлиқ ижтимоий, этномаданий ва бошқалар ҳақида маълумотлар берувчи экстралингвистик омиллар сабаб бўлишини таъкидлаш жоиз.

Нутқ. Тилшунослик ва фалсафа илми тўкнашиши асосида юзага келган функционал лингвистикада олимларнинг эътиборини кўпроқ индивидуал нутқий фаолият масаласи қизиқтирди. Натижада матн лингвистикаси, жанрлар теорияси, ифода назарияси ва ҳоказолар билан шуғулланувчи қатор мактаб ва

йўналишлар юзага келди. Бунда энди нутқнинг асосий роли прагматик аспект доирасида қарала бошланди ва индивидуал коммуникатив омилнинг нутқий мулоқот, нутқий хулқ билан биргаликда ўрганилиши тилшунослик илмида прагматика, яъни когнитив прагматика ҳақида гапириш имконини берди. Когнитив прагматика доирасида сўнгги йилларда сўзловчи-субъект мақомини белгилаш масаласига бўлган стратегик ёндашув жадал ривожланаётганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.

Нутқий фаолият. Нутқий фаолият тилшуносликнинг тилшуносликка нисбатан янгича талқин этилиши билан психолингвистиканинг янги объекти саналади. Чунки тадқиқотчи-тилшуносни биринчи галда сўзловчи, яъни субъектнинг физиологик имкониятлари эмас, балки унинг нутқий тафаккур механизми (компетенция ва реализация) жараён ва натижа сифатидаги имкониятлари қизиқтиради. Айни мана шу нуктада тилшуноснинг имкониятлари бошқа фанлар (энг аввало, психология, тиббиёт, биология ва когнитив илмлар) асосида янада мукаммаллашади.

Хуллас, тилшунослик объекти фақат комплекс характер эмас, балки когнитив йўналиш характерини ҳам эгаллайди. Тилни когнитив феномен сифатида уч ўлчов (тил, нутқ, нутқий фаолият) асосида ўрганиш энди унинг когнитив планини биринчи ўринга чиқшига замин ҳозирлади ва натижада тилшунослик масалалари тил бирликларини концептуал-категориал аспектда ўрганишга ўтганлигини кузатишимиз мумкин. Шу сабабли ҳозирги кунда тил сисемаси ҳақида гапирилар экан, бунда энг аввало, уларнинг концептуал – категориал йўналиши тугилиши ўта муҳим саналади.

Адабиётлар:

1. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. 1988. -Вып. XXIII. -М.: Прогресс. -Б. 12-51.
2. Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роли лингвистики в решении этих проблем // Язык и структуры представления знаний: Сб. научно-аналитич. Обзоров. -М., 1992. -Б.4-38.
3. Лакофф Дж, Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Язык и моделирование социального взаимодействия: Переводы / Общ. Ред. В.В.Петрова. -М.: Прогресс, 1987. -Б.126—170.
4. Манерко Л.А. Новая методика исследования категоризации в лингвистике // Вестник Моск. Уни.та. Сер. 9. Филология. 2000. -№2. -Б. 39-52.
5. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики / Общ. Ред. Л.М.Скрелиной. - М.: Прогресс, 1992. -Б.224.

**Г.У.ЖУМАНАЗАРОВА, ф.ф.н.,
Д.У.ЖУМАНАЗАРОВА, п.ф.н. (ЖДПИ)**

**ЛЕКСИК-СТИЛИСТИК ҚАТЛАМЛАР ВА УЛАРНИНГ
СЕМАНТИК ТАБИАТИ**

Фозил шоир дostonлари тилида метафорик қўлланиш натижасида эмоционал-экспрессив маъно ҳосил қилувчи сўзлар фаол қўлланган. Булар орасида зооморфизмлар, яъни, эпик қаҳрамонлар тимсолини бадий-поэтик ифодалаш мақсадида бахшнинг уй ва ёввойи ҳайвонлар, турли хил парандалар ва ҳашоратлар номларини метафорик маънода қўллаши алоҳида йўналишни ташкил қилади. Қуйида улар ҳақида қисқача тўхталамиз.

Ҳайвонлар номларини ифодаловчи сўзлардан *шер, бури, йулбарс, қарчиғай, тулки, шағал, маймун* кабилар дostonлар тилида фаол қўлланилиб, бошқининг ижро жараёнидаги баёнга мос ёки эпик қахрамон нутқида хос метафорик маънони ифодалашга хизмат қилган: *Қутар юрагингдан қайғу-қоғулчини, / Қурарсан излаган қарчиғайингни (Р.:440)* каби. Матндаги тағига нисбатан сўзларнинг ҳаммасида қиёслаш-ўхшатиш усули орқали метафорик маъно ҳосил қилинганки, булар таҳлилга жалб этилган дostonларнинг услубий хусусиятларини, лингвопоэтик табиатини бойитишга хизмат қилган.

Уй ҳайвонларининг номларини ифодаловчи *бута, қучқор, қузи* каби сўзлар ҳам дostonлар тилида эпик қахрамонлар нутқидаги метафорик маънода қўлланилиши орқали эмоционал-экспрессивлик ва стилистик буюқдорлик ҳосил қилинган: *Гуноҳқор айладим икки қузини, / Улдириглар, Ширин, Шакар узини (III III:17)* каби. Бу мисолларда *қузи, қучқор* каби уй-ҳайвонларининг номларини ифодаловчи сўзлар аслида эпик қахрамонларга нисбат берилган, уларнинг метафорик маънода қўлланилиши орқали матнда эмоционал-экспрессивлик ва стилистик буюқдорлик ҳосил қилишига хизмат қилганлиги дostonларнинг услубий хусусиятларини бойитишга муайян даражада замин тайёрлаган.

Қушлар ва паррандалар номларини ифодаловчи сўзлардан *булбул, лочин, бургут, қузғун, қарчиғай, тўти, от* кабилар ҳам сюжетнинг эпик баёнида метафорик маънода қўлланган, матнда эмоционал-экспрессив буюқ ҳосил қилинган: *Қулимдан учди-ку менинг булбулим, / Кетгандир, қайтайин, у жону йилим (Н.:164)* каби.

Зирарли жониворлар номларини ифодаловчи сўзлардан *илон, калтакесак, қарантки* кабилар ҳам халқ бахшисининг эпик баёнида ёки эпик қахрамон нутқида метафорик маънода эмоционал-экспрессив буюқдорликни ҳосил қилишига замин тайёрлаган: *Элингда йук экан даф айтгич одам, / Бир илонга қилиш дучор қилибди (Р.:399)* каби.

Диний ва афсонавий тушунчаларни аниқлашчи сўзлардан: *жодугар, шир, азроил, фаришта, шайтон, иблис, дев, жаннат, дузах, жаҳаннам, шайқар* кабилар ҳам дostonлар матнида эмоционал-экспрессив буюқ яратишга, сюжет оқимида мос эпик баённи қизиқарли, бадий тасвирлашга хизмат қилган: *Трам бозда мен эшитдим ишини, / Кесган эмиш ўн лак девнинг бошини (Б.:70).*

Тадқиқ жараёнида дostonларнинг қахрамонлари нутқида фаол қўлланилган *жаннат, жаҳаннам, дузах* каби диний тушунчаларни аниқлашчи сўзлар ҳам матнда метафорик маънони ифодаланганида, уларнинг лексик маъно аниқлишига кирувчи муайян семаларнинг фаоллашуви натижасида турли хил кўчма маънолар ҳосил қилганлигини аниқладик. Тадқиқ жараёнида дostonларнинг қахрамонлари нутқида “жаҳаннам” сўзи метафорик маънода қўлланилганда унинг лексик маъно қурилишига кирувчи семаларнинг фаолланиши натижасида бир қатор кўчма маънолар ҳосил қилганлигини аниқладик:

а) даҳшатли қийноқ семаси: *Қириб-жуйиб қун девларни / Қадимзамасола берди (М.а.:146)* каби.

б) кучли олов семаси: *Авазхон ўз жонини бу оловдан қутултирадиганини ўхшамай қолди, ҳоли танг бўлди, тириклай жаҳаннамга кетадигандай бўлди* (М.а.:175) каби. Келтирилган мисолларнинг фақат “Малика айёр” дostonидан олинганлигининг сабаби шуки, “жаҳаннам” сўзи тадқиқот объектига жалб қилинган бошқа дostonлар тилида учрамади.

Таҳлилга жалб этилган дostonларнинг матнида фақатгина бир ўринда “Малика айёр” дostonида “*дузах*” сўзи қўлланилган: *Дузахининг бир белгиси — феъли тор, / Бу шаҳардан энди кетмаклик даркор* (95) тарзидаги матни метафорик ишлатилган “*дузах*” сўзининг ёмон семаси фаоллашган. Яна шуни ҳам таъкидлаш лозим: тадқиқ қилинаётган бошқа дostonлар матнида “*дузах*” ва “*дузах*” сўзлари ўз маъносида ҳам, метафорик – кўчма маънода ҳам бирор марта қўлланилмаган.

Энди айтилган мулоҳазаларни тасдиқлаш ва уларни муайян тарзди тўлдириш мақсадида “*жаннат*” сўзининг метафорик маънода қўлланишини кузатамиз. Фозил шоир дostonлари матнида “*жаннат*” сўзи ҳам худди *дузах*, *жаҳаннам* сўзлари сингари қўлланилганида, унинг лексик маъно қурилишига кирувчи маълум бир семаларнинг фаоллашуви натижасида турфа хил кўчма маънолар ҳосил қилган. Тадқиқ жараёнида “*жаннат*” сўзи маъно қурилишига кирувчи семаларнинг матнида фаоллашганини қуйидаги матнларда кузатдик:

а) обод, роҳат семаси: *Мисли жаннатдай жойи бор, / Ўлида бўлдим интизор* (Ф.Ш.:214)каби;

б) бегуноҳ, фариштадай пок семаси: *Богда очилган гулдай бўлиб, / Жаннатдаги ҳурдай бўлиб.* (Ф.Ш.237) каби;

в) худди шунингдек, “*Искаб кўрсам, магар, жаннатгулисан, / Хабар бергин, қайси элдан келасан?*” (М.а.:52) матнида метафорик маънода ишлатилган *жаннат* сўзининг бўстон, хушманзара жой семаси, *гулисан* сўзининг эса фарзанд семаси фаоллашгани кўзга ташланиб турибди. Қўлимизда тўпланган материалларнинг тасдиқлашича, “*жаннат*” сўзи фақат иккита дoston (“Малика айёр”, “Фарход ва Ширин”)да, ҳаммаси бўлиб уч ўринда қўлланилган. Фозил шоирнинг бошқа дostonлари тилида “*жаннат*” сўзи учрамади.

Дostonлар тилида касаллик номларини англаувчи сўзлардан *олачитор, пес, мохов, сил, тарлон бўз* кабилар эпик қаҳрамонларнинг нутқ объектига қарата айтган мурожаатларида қўлланилган: *Юрагимни қабаҳат армон бўлди, / Бунинг заҳматлари мени сил қилди* (Б.Г.:43). Бу матнида “сил” сўзининг “юрагини сиқавериб, тоқатини тоқ қилиб юбормоқ” (ЎТИЛ, IV, 500) маъноси кўчма, яъни метафорик маънода қўлланилган. Ёки: *Кўрмаган кунларни сенга солайми, / Йўқса, сени олачитор қилайми? / Мендакин эшоннинг кўнглин буласан, / Сен ҳам элда мохов, пес бун қоласан, / Бундай булсанг, тарлон бўз бун уласан* (Ш.Ш.:25) каби. Бу матнида эса “*олачитор*” ва “*тарлон бўз*” сўзлари *пес* касаллигига синоним сўзлар сифатида қўлланилганлиги, метафорик маъно кўчиши орқали янги маъно ҳосил қилганлиги дostonларнинг услубий хусусиятларини таъминлашга ва бахши-шоирнинг поэтик маҳоратининг бойишига муайян даражада замин тайёрлаган.

Предмет ва усимлик номларини ифодаловчи сўзлар ҳам халқ бахшисининг эпик баёнига мос метафорик маънода дostonлар матнида эмоционал-экспрессив бўёқдорлик ҳосил қилган. Жонсиз предметлардан *гул*, *тош* каби сўзлар дostonлар матнида энг фаол қўлланган сўзлардир. Бу ўринда биринчи *тош* сўзининг метафорик маънода ифодаланишини куздан кечирамиз. Ушунда *тош* сўзининг тўққизта маъноси мавжудлиги, шулардан туртинчиси *туш* маънода (жуда қаттиқ, тошдай қаттиқ) қўлланилиши қайд этилган (IV, 139-160). Демак, нуфузли лўғатдаги маълумотлардан аниқ бўладики, *тош* сўзининг бир марта кўчма маънода қўлланилиш имконияти мавжуд. Тадқиқ оғраёида биз ҳам уни инкор қилмай, балки, эътироф этган ҳолда, таҳлилга оғиб этилган дostonлар матнида *тош* сўзининг бошқа яна бир неча кўчма маъноларда қўлланилганлигини аниқладик. Яъни, *тош* сўзининг лексик маъно муносибига кирувчи бир қатор семаларнинг фаоллашуви натижасида турли хил маънолар ҳосил қилганлигини кузатдик. Улар:

а) тақдир, умр йўли семаси: *Оҳ урса, тўкилар кўзининг ёши, / Қиз бола дostonини палахмонтоши* (Б.Г.:111) каби;

б) ғам-ғуссага ботмоқ семаси: *Тукиб кўзимдан ёшимни, / Чиқар тубингдан волининг* (З.:173) каби;

в) жим бўлмоқ семаси: *Балонинг қадами етса-етсин, Шоқаландарнинг кўзидан етмасин, ҳар ким бу сўзни айтса, тош бўлиб қолсин!* (М.а.:77) каби;

г) қаттиқ куйиниш, хафа бўлмоқ семаси: *Мен йиғлайин бу сийнамга тош кўриб, / Бу сиримни кимга айтай яшириб* (Ф.Ш.:239).

Хуллас, эпик қахрамоннинг нутқ предметиға, баёндаги бўлаётган воқеа-ҳодисаға нисбатан эмоционал муносабатини унинг истаги даражасида ёрқин, нимсоғли қилиб ифодалашида биринчи галда халқ бахшисининг бадиҳағуилик билан куйлаш жараёни муҳим омил саналади. Яъни, эпик қахрамон номидан дoston ижрочиси нутқ оқимида бирор-бир предметға, бўлаётган воқеа-ҳодисаға оғибитан танланган, бадиҳағуилик жараёнида, тўсатдан пайдо бўлган муайян сўзнинг метафорик усули орқали моҳирона қўллаганки, натижада, дoston ижросида ҳам, унинг матнида ҳам ёрқин эмоционал-экспрессив маъно ифодалашға эриша олган. Айни ҳолат унинг индивидуал маҳоратининг бир ижросини белгилашда етакчи омиллардан бири саналади. Бахшисининг эмоционал-экспрессив метафорик маъно ҳосил қилиш услуби эпик қахрамонларға нисбат бериб қўллаган барча ифодалар учун бир хил: улар, жонсиз, от ва феъл сўз туркумлари билан ифодаланган. Бу ўринда эмоционал-экспрессив маънолар икки усул билан ифодаланганлигини ҳам назардан кўчирмаслигимиз зарур. Улар: а) сўзларнинг асл лексик маъно компонентининг сарқибий қисми сифатида; б) кенг маънодаги бирор нарса-ҳодиса номларининг эпик қахрамонларға нисбатан қўлланиш натижасида ҳосил қилинган метафорик маъно сифатида. Бундай маънолар таҳлилға жалб этилган дostonлар тилида муҳимий семалар асосида ҳосил қилинган ва уларда албатта, ё салбий, ё ижобий муносабат кўзға ёрқин ташланган.

Қисқаргма сўзлар:

1. Б. - *Балогардон*. – Тошкент: Ф.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

2. *Б.Г. - Баҳром ва Гуландом.* – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
3. *З. - Зевархон // Баҳром ва Гуландом.* – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
4. *Л.М. - Лайли ва Мажнун // Баҳром ва Гуландом.* – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
5. *М.А. - Малика айёр.* – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
6. *Р. - Рустамхон.* – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
7. *Н. - Нурали.* – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
8. *Ф.Ш. - Фарҳод ва Ширин // Баҳром ва Гуландом.* – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
9. *Ш.Ш. - Ширин билан Шакар // Орзигул.* – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

М.С. УСМОНОВА,
катта ўқитувчи (ЖДПИ)

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ДАРАХТ НОМЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Ҳар қандай миллатнинг тили узоқ давом этган тарихий воқеа-ҳодисалар, урф-одатлар негизида шаклланади, сайқалланади, меъёрлашади. Унда аждодларга хос хусусият, бебаҳо ижтимоий-иқтисодий, маънавий бисот кўзга ташланиб туради. Тил аждодлар ва авлодлар ўртасидаги ўзига хос ришта, бошқача қилиб айтганда, «кўприк» вазифасини ўтади. Ўзбек тилининг шаклланиши, ривожланиши ва сайқал топишида, шубҳасиз, буюк шахслар — алломалар, шоирлар, ёзувчилар, мутафаккирлар, давлат арбоблари, олимларнинг салмоқли ўрни бор. Ўзбек адабий тилининг шаклланишига ўз ҳиссасини қўшган Алишер Навоий асарлари тафаккур гулшани бўлиш билан бирга, гоят бой сўз хазинаси ҳамдир. Шоир асарларида ўзбек халқи турмуш тарзи ва дунёкарашининг барча соҳаларига оид сўз ва ибораларни учратиш мумкин.

Куйида Навоий асарларида қўлланилган дарахтли ўсимликларга оид сўзларни ўрганиш натижасида келинган хулосаларни келтирамыз:

1. Алишер Навоий асарлари тилида мевали ва мевасиз дарахт номлари, бошқа сўзлар қатори, шеърий ва насрий асарларнинг мазмун ва бадий талабига кўра ишлатилган сўзлардир. Шунинг учун бундай сўзлар терминологик маъносидан (ном бўлишдан) ташқари умумистеъмол сўз сифатида кўплаб кўчма маънолар ифодалаш учун ҳам хизмат қилган.

2. Тана қўйиб, шох ва новдалар чиқариб ўсадиган кўп йиллик ўсимлик— *дарахт* шу туркум ўсимлигининг умумий номи (атамаси) бўлиб, у мевали дарахтни ҳам, мевасиз дарахтни ҳам ифодалайди.

Навоий асарлари тилида «дарахт» маъноси учун *дарахт* сўзидан ташқари, *шажар*, *йиғоч*, *заққум* (аччик дарахт), *амжор* (дарахтлар), *дарахтон* (дарахтлар) сўзлари; дарахт ўсимлигининг ёшлигини ифодалашда эса *наҳл* (кўчат) ва *ниҳол* (ёш дарахт, кўчат) сўзларидан фойдаланилган.

Бундай сўзларнинг кўчма маънолари бадиий тилда, асосан, ўхшатиш таъририй воситаси сифатида вазифа бажарган.

3. Мевали дарахт номлари семантикасида ўзига хослик бор: бир мевали дарахтнинг номи шу мева дарахтининг ўзи маъносини ҳам, унинг меваси маъносини ҳам, танаси (ёғочи) маъносини ҳам англатади. Уларни фарқлаб тушунишга нутқ шароити ёрдам беради. Бу уч маънони кўчма маънолар деб бўлмайди, чунки бири иккинчисидан ўсиб чиқмаган; маънодош сўзлар деб ҳам бўлмайди, чунки улар бир тушунчанинг турли маъно қирраларини кўрсатувчи сўзлар эмас.

Алишер Навоий асарларида мавжуд бўлган 22 хил мевали дарахт ва унинг меваси номлари АНАТИЛ (Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли аспекти)да қайд қилинган.

Таҳлилларимиз шуни кўрсатадики, Навоий бир хил мевали дарахт ёки унинг мевасини ифодалаш учун бир неча ўзга сўзлардан ҳам фойдаланган (масалан, *нахлбун* — *хурмо* — *хашаф*; *лиму* — *турунж*; *анор* — *нор* — *руммон* каби). Бундай ҳолат улуг ижодкорнинг сўз бойлигини, ўсимлик навларини фарқлаб ифодалаш маҳоратини ва поэтик услуб талабларини саклаш санъатини кўрсатади.

4. Бир неча хил дарахт ва унинг меваси номлари ҳозирги ўзбек тилида қандай фонетик ва семантик ўзгаришга учрамаган ҳолда қўлланмоқда: *дарахт*, *анжир*, *беҳи*, *ниҳол*, *бодом*, *ёғоч*, *зайтун*, *хурмо*, *олма*, *писта*; лекин *анижар*, *заққум*, *анижор*, *нахл*, *амруд*, *руммон*, *жавзи-биё*, *турунж*, *нахлбун*, *хашаф*, *норанж*, *унноб*, *себ*, *офтобпараст* номлари ҳозирги ўзбек тилида мавжуд эмас, уларнинг Навоий асарлари тилидаги маънолари учун бошқа сўзлардан фойдаланилмоқда. *Зардолу*, *лему*, *олу*, *шафтолу*, *биҳи* каби номлар ҳозирги ўзбек тилида бироз фонетик фарқлар билан қўлланмоқда.

5. Ўсимликлар турли тана хусусиятларига эга бўлгани учун дарахт тилидаги ўсимликларга нисбатан *дарахтли ўсимликлар* атамасини қўллаш маъқул кўрилади.

Алишер Навоий асарларида дарахтли ўсимликларга алоқадор бўлган сўзлар бир қанча бўлиб, улар ҳам бош (ўз) ва кўчма маъноларда қўлланган. Масалан, шоир асарларида «боғ» тушунчасини ифодалаш учун *боғ*, *боғча* (кичик боғ), *равза*, *ҳадиқа*, *бўстон*; «ёғоч» тушунчаси учун *йиғоч*, *қунда*, *сандал*, *чўдаст*, *хода*, *суруғ*, *дор* сўзлари ишга солинган. Албатта, улар «ёғоч» тушунчасининг турли маъно қирраларини ифодалаган.

Дарахтли ўсимликларга алоқадор бўлган сўзлар ичида *боғ*, *равза*, *сандал*, *барг* сўзлари турли-туман кўчма маъноларда қўлланганлиги билан ажралиб туради.

6. Навоий асарларида мавжуд бўлган дарахтли ўсимликларга алоқадор 10 дан ортиқ сўздан фақат 13 таси ҳозирги ўзбек тилида истъомладир, булар: *боғ*, *боғча*, *бўстон*, *йиғоч* (ёғоч), *хода*, *шоҳ*, *суруғ*, *мева*, *барг*, *яфроз* (япрок), *шикан*, *пуст*, *пучоғ* (пучок); қолган 17 сўз истъомлдан тушган, булар: *равза*, *ҳадиқа*, *сандал*, *чўдаст* (хасса), *суруғ*, *дор* (хода), *шоҳа*, *шоҳсор*, *фоқиҳа*, *фоқиқ*, *асмор*, *самар* (мева), *самара* (мева), *бар*, *варағ* (барг), *реша*, *лиф*.

7. Мевасиз дарахтларнинг номлари атама сифатида «дарахт» ва унинг «танаси» (ёғочи) маъноларига эга, уларда «мева» маъноси йук. Умумистеъморда эса турли-туман кучма маъноларни ҳосил қилиши мумкин. Навоий асарларида мевасиз дарахтларнинг шакли, ранг-туси, хиди ва бошқа белгиларига кўра маъно кучириш, уларни ўхшатиш, сифатлаш каби бадиий воситага айлантириш кенг тарқалган.

8. Алишер Навоий қўллаган мевасиз дарахт номларининг йигирмадан ортиғи АНАТИЛда қайд этилган, бундан ташқари, бу сўзлардан ясалган бошқа сўзлар ҳам бор. Уларнинг кўпчилиги фақат атамавий маънода эмас, кўчма маъноларда ҳам қўлланган. Айниқса, *сарв* ижобий маъноли сўз бўлганлиги (у «чиройли қоматли дарахт»дир) сабабли, мевасиз дарахт номлари ичида ўзининг сермаънолилиги (албатта, кўчма маъноларда) жиҳатдан алоҳида ажралиб туради: унинг ўзи ва ундан ҳосил қилинган ясама сўзлар йигирмадан ортик маъноларда қўлланган.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати: 4 томлик. 1-4-томлар. Тошкент: 1983-1985.
2. Умаров Э. А. Эски ўзбек лугатлари. Тошкент: 1992.
3. Умаров Э.А. Словари староузбекского языка и вопросы фонетики. Ташкент: "Фан", 1994.
4. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. Тошкент: 1991.
5. Қосимов А.И., Набиев М.М. Ботаникадан қисқача изоҳли лугат. Тошкент "Ўқитувчи", 1990.
6. Нўъмонов Т. Полиэтимология атамаларининг изоҳли лугати. Тошкент: "Ўқитувчи", 1990.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). Тошкент: "Университет", 2003.

Д.МАҲКАМОВА (ТошДУТАУ)

ТЕРМИНОЛОГИЯНИНГ АЙРИМ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Илм-фан ва техника юқори тезликда ривожланаётган ҳозирги даврда янгидан-янги тушунчаларнинг пайдо бўлаётгани терминологияда ҳам қатор янги бирликларнинг қарор топиши, янги терминологик тизимлар воқеъланишига сабаб бўлмоқда. Шу боис термин ва унинг таърифи муаммоси ҳозирги тилшунослик, жумладан, лексикология, терминологиянинг ҳал этилиши лозим бўлган асосий масалаларидан бири бўлиб қолмоқда. Термин ҳамда терминологиянинг у ёки бу масалалари ечимини топиш фан ва техниканинг тегишли соҳалари учунгина эмас, балки тилшунослик учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Ғарчи, тилшуносликда термин муаммоси назарий жиҳатдан анча ўрганилган бўлса-да, унинг таърифи, терминлар ва термин бўлмаган лексема ва сўзларнинг ўзаро фарқланувчи белгилари, терминнинг таркиби сингари масалалар ҳали етарлича ўрганилган ва ҳал қилинган, деб бўлмайди. Бундай ҳолат ўзбек тилшунослиги ва терминологиясига ҳам тааллуқлидир.

Лингвистик адабиётлар, терминологияга бағишланган илмий ишларда ҳар қандай термин сўздир, лекин ҳар қандай сўз термин бўла олмайди, деган фикр эътироф қилинади. Бу эса, аввало, термин билан сўзни чегаралаб олиш

сўзларнинг туғдиради. Терминни луғавий бирлик сифатида баҳолаб эканмиз, айниқса, бу унга “сўз” ёхуд “лексема” мақомини беришни аниқлаш керак. Ҳар қандай термин бир терминологик системага мансуб бўлиши билан бир қаторда ўзининг бойлиги ҳамдир. Терминология умумхалқ тилининг лексикаси ҳисобида вужудга келади ва бойийди. Шу билан бирга, у умумхалқ тилининг бошқача учун хизмат қилади. Терминологик лексика умумхалқ тили лексикасининг ажралмас қисми сифатида у билан бирга ривожланади, жамият ва тил тараққиётидаги мавжуд жараёнларни бошдан кечиради. Умумистеъмолдаги сўзлардан фарқли равишда терминларнинг қўлланиши бошқача назорат остида бўлади. Улар қатъий, маъновий жиҳатдан чегараланган (синонимлик, синонимлик каби хусусиятлардан ҳоли)дир.

Термин ва терминология (терминологик тизим) тушунчаларининг таърифи масаласида ҳам ҳали баҳс-талаш ўринлар мавжуд. Келтирилган таърифлар эса олимлар томонидан термин хусусиятларини қай даражада таърифланганига кўра ранг-баранглик касб этган. Айрим тадқиқотчилар терминнинг номинативлигини биринчи ўринга қўйишади: “Термин сифатида номинатив бўлувчи сўзнинг алоҳида, махсус вазифаси аташдир” (1, 6). Бошқа бир гуруҳ олимлар эса терминнинг дефинитив (аниқловчилик) хусусиятини, яъни ўзини тушунча билан алоқасини алоҳида ажратиб кўрсатишади. “Ҳаммага маълумки, сўз, энг аввало, номинатив ёхуд дефинитив вазифани бажаради, яъни ҳар сўз энг аниқ бир белги воситаси бўлиб хизмат қилса, оддий белги ҳисобланади, агар мантиқий таъриф воситаси бўлса, илмий термин ҳисобланади”(2). Баъзи тадқиқотчилар эса терминларнинг дефинитивлигини таъриф хос асосий вазифа сифатида баҳолайдилар. Лексикологик ҳамда терминологик тадқиқотларнинг баъзиларида терминлар махсус қўлланиш доирасида ишлатиладиган лексик бирликлардир, деб қараш одат тусига кирган. Аксарият тилшуносларнинг қайд этишларича, термин, энг аввало, ўзининг лексик системасида тенг ҳуқуқли аъзо ҳисобланади; у бир маъноли бўлиши ҳамда фан, техника ва маданиятнинг у ёки бу соҳасидаги муайян тушунчани аниқ ифода этиши зарур. Терминологик тизимлар ягона лисоний термин доирасида юзага келади ва ривожланади ҳамда унинг умумий хусусиятларига бўйсунди. Термин билан сўз (нотермин) ўртасида ўтиб бўлмас ҳадлари йўқ, улар ўртасида “шаклан ҳам, мазмунан ҳам”(3) жиддий бир тафовут бўлмаслигида термин ҳам сўздир, фақат “сўзнинг махсус, алоҳида туридир”(4).

Термин ҳам оддий сўздир ва “тилга алоқадор бирон-бир ҳодиса унга бағона эмас”(5). Шу билан бирга, “терминлар алоҳида вазифа бажарувчи сўзлардир”(1, 3). Ўз ўрнида терминнинг алоҳида белгиларга эгаллигини қайд этиш лозим. Бу, биринчи навбатда, терминнинг оддий сўзга нисбатан ўта тор маънога эгаллиги, маъно чегараларининг анча аниқ ва равшанлиги билан таърифланади. Синонимия, айниқса, кўп маънолилиكنинг бўлмаслиги ҳамда бир маънолиликка интилиш терминнинг ўзига хос хусусиятлари саналади.

Кўриб ўтилганидек, терминология муайян фаннинг тушунчалар тизими бўлиши ўзаро муносабатда бўлган терминлар тизими сифатида таърифланади. Терминологик тизимлар фан тараққиёти билан биргаликда

ривожланиб боради. Умумистеъмолдаги сўзлардан фаркли равишда терминларнинг қўлланиши маълум назорат остида бўлади.

“Терминлар “пайдо бўлиб қолмайди”, аксинча, уларнинг зарурияти англаган ҳолда, “уйлаб топилади”, “ижод қилинади”(1, 24). Шу билан бирга, оддий сўздан фаркли равишда, терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, махсус сўз-термин уз терминологик маъносидан ва уз “терминологик майдони”(6)да қўлланар экан, унинг айна маъноси сакланиб қолаверади. Бирок полисемантик терминларнинг муайян маъноси ажратиб кўрсатилганда, улар контекст орқали аниқланади.

Терминологик масалалар қаторида термин ва номен муносабати ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Баъзи тилшунослар номенклатураларни терминологик тизим бирлиги сифатида баҳоласалар, кўпчилик олимлар бу икки бирлик ўртасида каъый чегара борлиги ва номенклатура терминологик тизим доирасидан ташқарида эканлигини уқтирадилар. Номенклатура терминологиядан фарқ қилган ҳолда, “бутунлай мавҳум ва шартли рамзлар тизими бўлиб, уларнинг бирдан-бир вазифаси “нарса ва буюмларни ушбу нарсалар билан иш кўрувчилар эҳтиёжларига билвосита алоқада кўрсатишдан иборатдир. Муайян буюм нима учун ундай эмас бундай аталганлиги номенклатура ифодалари учун маълум даражада аҳамиятсиз бўлгани ҳолда, маъно билдирувчи ички шаклга эга бўлишга интилувчи термин учун бу жуда муҳим масаладир”(1, 8). Мазкур масалани ёритар экан тилшунос А. А.Реформатский номенклатуранинг сон-саноксиз бўлиши, терминларнинг эса муайян санокка эгаллигини уқтириб ўтади.(5, 47)

Номенклатура сўзи лотин тилидан олинган бўлиб, “номларни ёзиш, аташ” деган маънони беради. Тилшунос А.Д.Хаютиннинг таъкидлашича, *номенклатура* сўзи таникли ботаник Линней томонидан ишлатилган ва унга ўсимликлар классификациясини яратишда хизмат қилган.(6, 62) *Номенклатура* атамалар, номлар системасининг маъносини берса-да, кейинги пайтда бу сўз маълум бир фан ёки нарсаларга тегишли бўлган тушунчаларни ифодалайди. Ана шу жиҳатдан баъзи бир тилларда “терминология” ва “номенклатура” тушунчалари айнан бир нарса деб тушунилади. Бизнинг фикримизча, бундай тушунилиш асосли эмас, чунки юқорида келтирилган фикрларга асосан терминология аниқ бирликлар (жинс тушунчалар) системасини ифодалайди. *Номенклатура* сўзи эса алоҳида объектлар-предметлар ёки тур тушунчасини ифодалайди.

Аслида, яқин вақтларгача термин ва номенклатура бир бутунлик сифатида қаралган ва шунинг оқибатида уларни иккига ажратиш кўпчилик тилшунослар томонидан қабул қилиниши анчайин қийин кечган. Шу боис баъзи ўринларда “соҳа терминологияси” ўрнига “соҳа номенклатураси” каби қўлланишлар ишлатилган.

Таъкидлаш керакки, терминнинг таърифи ва унинг асосий белгиси ҳақида ягона фикр бўлмагани сингари, термин ва номен ўртасидаги фарқ, чегара ҳақидаги масала ҳам ечилмай қолмоқда. Шунга қарамай, айрим тадқиқотчилар бу масалани хусусий тарзда, яъни бир фан доирасида, махсус адабиётларни таҳлил қилган ҳолда ўрганиб чиқишга ҳаракат қилишган. Масалан,

4. П. Мадвалиев “Ўзбек кимё терминологияси ва уни нормалаштириш масалалари” мавзuidaги номзодлик диссертациясида ўзбек терминологияси мисолида терминология ва номенклатуранинг, термин ва номеннинг фарқли жиҳатларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилиб, терминология ва номенклатуранинг бир-бирига яқин алоқада бўлишини, бир тоифанинг иккинчи тоифага доим ўтиб туришини аниқ мисоллар билан ишбатлаб, “Ўртадаги бундай қарама-қаршиликка қарамай, терминлар ва номенлар ягона терминологик системанинг таркибий қисмларидир”, деган хулосага келади. (7)

Юқорида қайд этганимиздек, ҳар қандай термин сўздир ва у тил бирлиги шифрида қатор лингвистик ва лексик хусусиятларга эга. Бироқ терминлар лексик қатламнинг махсус бирлиги бўлиб, оддий лексемалардан фарқланувчи бошқа хусусиятлари мавжуд. Масалан, термин доимий равишда ўзи тегишли соҳани семик сигнал бериб туради. Синонимия, омонимия ва полисемия каби воқеалар термин учун таъқиқланган. Терминга ҳос яна бир муҳим хусусият эмоционалликдан ҳолиликдир. Яъни бошқа луғат birlikларидан фарқ қилган ҳолда термин орқали ҳис-туйғунини ифодалаб бўлмайди. Мазкур жиҳат тинишунослар томонидан доимий равишда таъкидланиб келган. Аммо баъзи шифрларда термин учун рад этилган хусусиятларни бекор қилиб бўлмаслиги ва келтирилган жиҳатлар айрим терминологик тизимларда мавжудлиги қайд этилган. Хусусан, терминшунос Л.В.Тюрина француз ва рус денгизчилик терминларини тадқиқ қилиб, терминларда фақатгина кўпмаънолилиқ, экспрессивлик ва эмоционаллик хусусиятлари бўлибгина қолмай, ҳатто терминлар метафорик кўчма маъноларга ҳам эга эканлигини мисоллар орқали ишбатлашга ҳаракат қилади. (8) Фикримизча, бу каби уринишларни умумтерминологик масштабда хулосалаш бирмунча мунозарали. Боиси, термин, аввало, илмий услуб бирлиги ҳисобланади. Илмий услубга эса П.В.Тюрина терминларда кўрган хусусиятлар умуман ҳос эмас.

Термин ва терминология таърифи ва тавсифи хусусидаги баҳсларни кўрилаган ҳолда, академик А.Ҳожиевнинг махсус луғатида “термин” ва терминология” терминларига берилган изоҳларни келтириб ўтамиз:

Термин (лот.terminus –чек, чегара, чегара белгиси). Фан, техника ва бошқа соҳага оид нарса ҳақидаги тушунчани аниқ ифодалайдиган, ишлатилиш доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз ёки сўз бирикмаси; атамс. Терминлар бир маъноли бўлиши, экспрессивлик ва эмоционалликка эга бўлмаслиги каби белгилари билан ҳам умумистеъмолдаги сўзлардан фарқланади...

Терминология (termin + logos- сўз, таълимот). 1.Бирор илм, касб ва б. Соҳага оид терминлар мажмуи. Мас., грамматик терминология, санъат терминология ва б. (9)

“Термин” тушунчасига юкланган мазмун куйидаги белгиларга асосланса, терминни умумистеъмолдаги сўздан фарқлаш аёнлашади, бизнингча:

1) термин – умумодабий тилнинг муҳим лексик қатламларидан бири бўлиши фан, техника, ишлаб чиқариш, касб-хунарларга оид тушунчаларни ифодаловчи махсус луғавий birlikдир;

2) термин махсус нарса, ашё ёки маъхум тушунчанинг ўзига хос номилири

3) термин учун муайян таъриф зарур, бу таъриф тегишли тушунча мазмунини аниқроқ ифодалашга, тушунчаларнинг бирини иккинчисидан чегаралаб ажратишга, айти пайтда маълум тушунчани муайян таснифий каторга жойлаштиришга имкон яратувчи белгиларни равшанроқ кўрсатиши ёрдам беради.

Демак, терминология муайян фanning тушунчалар тизими билан ўзича муносабатда бўлган терминлар тизими сифатида таърифланади. Терминология тизимлар фан тараққиёти билан биргаликда ривожланиб боради. Умумистеъмолдаги сўзлардан фаркли равишда терминларнинг қўлланиши маълум назорат остида бўлади.

Терминологиянинг назарий масалаларини кўздан кечирав эканми, уларда баҳсталаб ўринлар ҳамон мавжудлигига амин бўламиз. Бироқ терминнинг унинг хусусиятлари билан боғлиқ катор илмий фикрлар, хулосалар борки, уларнинг хар бири терминологиянинг тилшунослик таркибидаги махсус соҳа сифатидаги ўрнини ва у ўз қатъий қонуниятлари, талабларига эга эканидан далолат беради.

Адабиётлар:

1. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии//Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языковедению. М.: 1939.
2. Виноградов В.В. Вступительное слово на Всесоюзном терминологическом совещании//Вопросы терминологии. М.: 1961.
3. Кузькин Н.П. К вопросу о сущности термина//Вестник ЛГУ. №20. Серия истории языка и литературы. Вып. 4. Л.: 1962.
4. Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина// Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М.: 1970.
5. Реформацкий А.А. Что такое термин и терминология?// Вопросы терминологии М.: 1961.
6. Хаютин А.Д. «Термин», «терминология», «номенклатура» (Этимологические заметки) // Вопросы романо-германского и общего языкознания. Самарканд: 1968.
7. Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации: Дисс.канд.филол.наук. Ташкент: 1986.
8. Тюрина Л.В. Опыт сопоставительного семантического анализа французских и русских морских терминов//Вопросы филологии. Изд-во ЛГУ, 1978. вып.УП. С.178-185.
9. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: 2002.

А.ЁҚУБОВ (ЎЗДК)

ТАРИХИЙ АДАБИЙ ТИЛИМИЗ ТЎҒРИСИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сонли “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармонида ўзбек тили, адабиёти, фольклори ва таржимашунослиги бўйича бир неча вазифаларни илмий-назарий ва методологик жиҳатдан ҳал қилиш вазифаси қўйилган. Ана шундай масалалардан бири тарихий адабий тилимиз *шакллари* муаммосидир.

Мен тилшунос эмасман, лекин адабиётимиз тарихини ўрганиш жараёнида пайдо бўлган мулоҳазаларим билан ўртоқлашмоқчиман. Назаримда, тарихий

қадимий тилимизнинг *бир неча шакллари* бор. Дейлик, қадимги туркий адабий тилимизнинг олайлик (энг қадимги даврлардан IX асргача ёки ислом давригача турган адабий тил). Бунда деярли барча туркий қабилаларнинг лаҳжаларини ўқитиш мумкин. Тўғри, бу ўринда ҳам муайян лаҳжанинг устуворлигига дуч келилади. Масалан, Урхун-Энасой тошбитикларини лексик таҳлил қилиш мумкин бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин ва унда туркий лексик қатламнинг устуворлиги бор гап. Биз бу борада тилшунос олимларимиз Ф.Абдурахмонов, А.Ҳусамов, И.Стеблеева қабиларнинг фикрларига қўшилаемиз.

Юди адабий тилининг эски ўзбек тили шакли тўғрисида (IX – XX аср бошлари ёки ислом давридаги адабий тил). Бу даврда ҳамма билганидек, туркий қабилаларнинг лаҳжаларидан ташқари араб ва форс тилининг лексик қатламини қутилганидан ҳам ортиқ даражада. Аммо, масала бошқа томонда. Гап шуки, тарихий адабий тилимизнинг эски ўзбек тили деб аталган шаклида айрим даврларда муайян туркий қабилалар лаҳжаларининг устуворлиги кўзга келиши мумкин. Бунда Шўро давридан бошлаб биргина қарлук – қипчоқ – ўғуз тилими ган олиб келинмоқда. Лекин, бундай тизим *бир неча* эканлигини идрок қилиш кийин эмас. Мисол учун, эътибор беринг: “Қутадғу билиг”даги тизим: қарлук – қарлук – яғмо; Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги тизим: қарлук – қипчоқ – ўғуз, Нодирабегим асарларидаги тизим: қипчоқ – қарлук – ўғуз ва ҳ.к.

Шунииси қизиқки, юртимиз Моварауннаҳр ва Олтин Ўрда даврида XII – XIII асрларда битилган асарларни луғатсиз тушунамиз, бунга хуросонлик туркий асарларини ҳам қўшамиз. Аммо, буюк бобомиз Алишер Навоий асарлари мутолаасида луғат излаймиз. Нега? Бунинг сабаблари кўп, биринчиси келтирайлик: *биринчидан*, Навоийнинг ёшлик йилларида (Тўтқийнинг ёнида ва Самарқандда ўқиган даврларда) ёзган шеърятини луғатсиз ўқиймиз; *иккинчидан*, Навоийнинг тафаккур тарзи унинг асарларида бунда кўп тилларнинг лексикаси ўз ифодасини топишини тақазо этди ва ҳ.к.

Шундай қилиб, тарихий адабий тилимизнинг *бир неча шакллари* бор ва бунга сабаб туркий қабилалар лаҳжаларининг кенг иштироки, араб ва форс тилининг ҳамкорлиги ҳамда тарихий давлатларимиздаги тил сиёсатидир.

Е.ШИРИНОВА, КИХИ (ТошДУТАУ) **ЎЗБЕК ТИЛИ БАНК-МОЛИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА** **ГИПЕР-ГИПОНИМИЯ**

Маълумки, “Вокеликда нарса, белги, хусусиятлараро жинс-тур боғланишлари жуда кенг тарқалган. Бундай боғланишларни табиатда ҳам, ҳаётда ҳам, фанда ҳам жуда кўп учратамиз”(3).

Изланишларимиз натижасида терминологик система, ўз навбатида, ички мавзуй гуруҳларга бўлинувчи, мазкур майдонлар ва уларнинг элементлари ўртисида турли парадигматик муносабатлар: синонимия, омонимия, антонимия, опротивление, гипер-гипонимия (жинс-тур), партонимия (холо-меронимия, яъни бутун-булак), иерархонимия (погоналаниш), градуонимия (даражаланиш) ва ҳ.к. мавжуд бўлган очик, барқарор, мустақил айни вақтда тилга нисбатан микро ўз номинатик гуруҳларига нисбатан макросистемадир, деган хулосага келдик.

Терминология ва лексикология умумий қонуниятлар асосда тараққин этувчи тил соҳаларидир. Чунончи, терминологик система элементлари орасиди ҳам гипер-гипонимик муносабат мавжуд. Лингвистик адабиётларда жинс-тур муносабатларини турлича номлаш кўзга ташланади. Е.Коновалова ўз тадқиқотида тилшуносларнинг ушбу муносабатни турлича номлаши хусусиди маълумот бериб ўтган ҳолда (гипонимик (Новиков, 1982), гипер-гипонимик (Жиршо, 1989), категориал-спецификацион, инклюзив-экслюзив (Никитин, 1983)) бевосита мустақил лексик-семантик категория сифатида гипонимиянинг лексик тизим учун системаловчи роли алоҳида аҳамиятга моликлигини таъкидлайди. Қатор адабиётларда гипонимия тилнинг луғат таркибини тизимги солувчи универсал, фундаментал парадигматик муносабат сифатида тан олинади (2).

М.Абдиевнинг докторлик диссертациясида гиламчилик сўз-терминларни ўртасидаги гипонимик муносабат таҳлил қилинар экан, тилшунос бу хусусиди шундай маълумот келтириб ўтади: “Кейинги йиллардаги тадқиқотларди лексемаларнинг ўзаро луғавий-семантик муносабатлари турларидан бири гипонимия деб аталиб, унинг таркибий қисмлари *гипероним* ва *гипоним*, *жинс* ва *тур* терминлари орқали ифодаланмоқда” (1).

Гипер-гипонимия деганда терминларни ўзаро гуруҳларга бирлаштирувчи жинс-тур муносабатлари тушунилади. Бунда нисбатан кенгрок маънога эга бўлган термин жинс (гипероним) ўз ичига нисбатан торрок маъно ифодаловчи тур (гипоним)ни ўз ичига олади. Айни вақтда бир терминга нисбатан гипероним бўлган термин бошқа бир гиперонимга нисбатан гипоним ҳам бўлиши мумкин. Маълумки, гипонимияда ҳар бир юқори сатҳ нисбатан кам сонли бирликлардан таркиб топиб боради. Мазкур жинс-тур муносабати тилшуносликка мантиқ фанидан ўзлаштирилган. Умумийлик ва хусусийлик бундай таснифнинг фалсафий асоси бўлиб, асосан, гиперонимдан умумийлик гипонимда эса хусусийлик акс этади. Гипонимик муносабат нафақат терминологияни системалаштириш ва тартибга солишда, балки бу каби мантиқий муносабатлар уларнинг алоҳида хусусият ва сифатлари, муайян умумий характеристикасидаги ички алоқаларга асосланади. Тушунчалараро муносабатлар иерархикдир. Яъни ҳар бир юқори синф иерархия занжирида ўзидан юқорирокдаги синф учун тур, ўзидан қуйирокдаги синф учун эса жинсдир.

Терминологик системаларни таҳлил қила туриб, Е.Коновалова терминосистемадаги минимал ёки максимал элемент бир вақтнинг ўзида бир нечта бошқа элементлар билан ҳам жинс-тур муносабатига кириша олади, деган хулосага келади. Ҳар бир гипер-гипонимик блокнинг очиб берилиши объектнинг қанчалар мураккаб алоқадорликка эгаллигини юзага чиқаради. Муайян соҳа қанчалик чуқур ўрганилган ва мураккаброқ бўлса, умумлашмалар, ўз навбатида ярус ва блоклар сони шунча кўп бўлади.

Терминологиядаги жинс-тур муносабатлари дефиниция билан чамбарчас боғлиқ. Н.Д.Артюнованинг таърифлашича, дефиниция, нафақат, терминнинг маъносини аниқлаштиради, балки муайян системадаги терминлар орасидан ўсиб чиқадиган барқарор маънони ўрнатади. Дефиниция илмий изланиш

вақтда шаклланади ва тушунчаларни бир-биридан фарқлаш, тушуниш ва вақтда қилиш учун зарур бўлган минимум маълумотларни беради. Гипер-гипонимик бирликлар исталган категориядаги тушунчалар орасида акс этиши мумкин.

Банк-молия терминологиясидаги гипер-гипонимик муносабатнинг акс этиши келадиган бўлсак, ЗАЁМ – гипероним; ОБЛИГАЦИЯСИЗ, ИНВЕСТИШСИЗ, ФОИЗСИЗ, МУДДАТСИЗ, ТАШҚИ, ИЧКИ, ЮТУҚЛИ, РАФОЛАТЛИ, ДАВЛАТ, ОЛТИН, КОМПЕНСАЦИЯЛИ, ОБЛИГАЦИОН, ОПЦИОН, ОЧИҚ, ФОИЗЛИ, МАҚСАДЛИ гипонимлардир. Айни вақтда гипонимни шакллантирувчи сўзлар гиперонимга нисбатан аниқловчи аниқловчи муносабатига киришади. Гипонимлар эса бир-бирига нисбатан бир гиперонимга бирикиши боис узарс гипонимдошлардир.

Лингвистик адабиётларда формал-семантик ҳамда хусусий семантик гипонимик алоқалар ажратилади. Банк-молия терминларининг таҳлили мазкур алоқа терминлари орасида асосан формал-семантик гипонимик алоқа манжурдигини кўрсатди. Бундай алоқа бир гиперонимга бир қатор гипонимдошларни бирикиши орқали ҳосил бўлади. Асосан гипероним (аниқловчи) сифатида от туркумига оид термин, гипоним (аниқловчи)лар сифатида эса сифат ва от туркумидаги сўзлар фаолдир. Бу ҳолат банк-молия терминологиясида системалилик нафақат мантикий алоқадорликда, балки лексик поғонада ҳам акс этишини кўрсатиб турибди. Масалан: СОЛИҚЛАР: ДАВЛАТ СОЛИҚЛАРИ, ШАХСИЙ СОЛИҚЛАР, ПРОГРЕССИВ СОЛИҚЛАР, ПРОПОРЦИОНАЛ СОЛИҚЛАР, МАҚСАДЛИ СОЛИҚЛАР, РЕАЛ СОЛИҚЛАР ва ҳ. ушбу атрибутив бирикмалар Солиқ гипоним (термин)га нисбатан гипоним (туртермин)дир.

Банк-молия терминологиясида шаклий умумийликни ифодаламаган ҳолда аниқ семантик гипер-гипонимиянинг кузатилиши нисбатан камроқдир. Масалан, қимматбаҳо қоғозлар: *акция, вексель, облигация, сертификат*. ҚИММАТБАҲО ҚОҒОЗ гиперонимининг маъноси қуйидаги семемалардан иборат:

- мулк ҳуқуқини берувчи ҳужжат;
- даромад олиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат;
- мулк ёки бошқа ҳуқуқларни бошқа шахсларга бериш имконини берувчи ҳужжат.

Энди эса гипонимдошларнинг маъносини кўриб чиқамиз:

АКЦИЯ

- эгаси акционерлик жамиянинг шаклланишида иштирок этишини тасдиқловчи ҳужжат;
- даромад олиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат;

ОБЛИГАЦИЯ

- облигацияни сакловчининг облигациянинг номинал қийматини ёки бошқа мулккий эквивалентини облигацияни чиқарган шахсдан облигацияда назарда тутилган муддатда олишга, облигациянинг номинал қийматидан қайд этилган фойзни олишга бўлган ҳуқуқини ёхуд бошқа мулккий ҳуқуқларини тасдиқловчи имиссиявий қимматли қоғоз.

- даромад олиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат.

Мазкур мисолдан кўришиб турибдики, кимматбаҳо қоғоз турларини ифодаловчи гипонимдошлар семантикасида уларни гипероним мазмун планида ифодаланган *даромад олиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат* маъноси ифодаланган.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тили банк-молия терминологиясида гипергипонимия ҳодисаси кузатилиб, унинг чуқур тахлили терминларо яширин алоқадорлик ва муносабатларни аниқроқ тасаввур қилиш имконини беради.

Адабиётлар:

1. Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб-хунарилари материаллари асосида): филол.ф.д..дисс. Тошкент: 2005.
2. Коновалова Е.А. Деривационный потенциал и парадигматические отношения современной русской терминологии: дисс.канд.филол.наук. Москва: 1998. С. 97.
3. Нёматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. Тошкент: 1995. Б.118-119.

Ш.М.СУЛТОНОВА (ЎЗДЖТУ)

ЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚОТЛАР ВА КОРПУС ТИЛШУНОСЛИК БОРАСИДА

Корпус тилшунослик – бу амалий тилшуносликнинг лингвистик корпуслар (матнлар корпуслари)ни тузишнинг умумий қоидаларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш билан шуғулланувчи бўлими ҳисобланади. Ушбу термин 1960 йилларда корпуслар яратиш амалиётининг ривожланиши билан боғлиқ равишда қўлланила бошлади, 1980 йилларда эса ҳисоблаш техникасининг ривожланиши корпуслар учун кенг имконият яратилди.

Маълум принципларга мувофиқ тўпланган, маълум стандарт бўйича ажратилган ва махсус қидирув системаси билан таъминланган матнлар тўплами лингвистик корпус дейилади. Баъзи ҳолларда корпус деб бирор умумий хусусиятга кўра бирлаштирилган (тил, жанр, муаллиф, матнларнинг яратилиш даври) шунчаки матнлар тўпламига айтилади.

Корпус тилшуносликнинг марказий тушунчаси – лингвистик корпус ҳисобланади. Матнлар корпусга тасодифан эмас, балки муаммоли, яъни тадқиқотчини қизиқтираётган тил ҳодисалари рўй берадиган соҳага мос равишда тўпланади. Муаммоли соҳа икки жиҳатга эга: лисоний ва нутқий. Лисоний жиҳат деганда ўрганилаётган ҳодисанинг ўзи, нутқий жиҳат деганда эса – ушбу ҳодиса намойиш қилинган кўплаб контекстлар тушунилади. Муаммоли соҳа жуда кенг ҳам бўлиши мумкин (Ф.М.Достоевскийнинг барчи асарлари), ёки анча тор ҳам бўлиши мумкин (сифатнинг отга мослашуви).

Корпусга қандай матнларни ва қандай ҳажмда танлаб олиш зарурлиги энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Бир томондан, тадқиқ қилинаётган ҳодиса, тилда қанчалик кам учрайдиган бўлмасин, корпусда ўз аксини топиши мақсадга мувофиқ бўларди. Корпуснинг таркиби ва тузилишига қўйиладиган талаблардан бири унинг тўла-тўқис бўлишидир. Ушбу талаб корпус яратишнинг бошқа муҳим принципи – репрезентативлик талабига қарши қўйилади. Корпус яратувчиларнинг вазифаси – тилга оид маълумотлар тўпламига тегишли матнларни иложи борича кўпроқ йиғишдан иборат. Ваҳоланки, корпус ушбу тилни ўрганиш учун яратилади. Феномен қанчалик

специфик (ўзига хос) бўлмасин, ҳеч қандай корпус унинг барча қирраларини қамраб ололмайди. Шунинг учун корпус бу ҳар доим тадқиқотчи томонидан бўйинан вазифага қараб белгиланган баъзи улчамлар асосида амалга оширилдиган муаммоли соҳанинг маълум танламасидир. Бундай танлама тадқиқ қилинаётган тилнинг у ёки бу параметрларини тилда ёки тилга тегишли маълумотлар тўпламидаги каби пропорцияда акс эттириши керак.

Корпус танлаш нуқтаи назаридан баланслаштирилган ва монитор корпуслар фарқланади. Баланслаштирилган корпусларда корпусга дискурснинг турли модулларини (ҳам ёзма, ҳам оғзаки матнларни киритган ҳолда) намойиш қилувчи, жанр, услуб ва мавзу бўйича хилма-хил бўлган матнлар киритилади. Корпус ишланмасида турли жанр, услубият ва ҳ.к.лардаги матнлар намойиш қилиниши керак бўлган пропорциялар белгиланади. Бундай корпуслар қайд қилинган ҳажмга эга бўлади. Ушбу корпусларни тўлдириш фақат янги матнларни танлаб олишни пухта амалга оширгандан кейингина бўлиб ўтади. Монитор корпуслар мазкур тилдаги янги матнлар билан мунтазам тўлдириб берилади, бунда турли модус, услуб ва жанрларга хос матнлар балансига эришилмайди. Монитор корпус яратувчилар фикрича, корпусдан олинган маълумотларнинг “статистик” асосланганлиги миллиардлаб сўзларда ифодаланган корпуснинг ҳажми ҳисобига эришилади. Корпуснинг муҳим сўзсаткичи унинг ҳажми ҳисобланади. Агар аввалги корпуслар миллион сўзларда ифодаланган (аниқроғи, турли шаклдаги матнлардан) ташкил топган бўлса, замонавий корпусларнинг ҳажми юз миллионлаб (масалан, рус тили Минский Корпусининг ҳозирги пайтдаги ҳажми 140 млн. га яқин сўзлардан ташкил топган), миллиардлаб (масалан, инглиз тилининг корпуси Bank of English 2,5 миллиарддан ошади) сўзлардан иборат.

Юқорида қайд қилинганидек, турли лингвистик масалаларни ҳал қилиш учун матнлар ёки матнлар ичидаги алоҳида лисоний бирликлар қўшимча лингвистик ва металингвистик маълумотга - аннотацияга эга бўлиши керак. Замонавий корпусларда бундай аннотациялар (матн ҳақидаги, унинг номи, муаллифи, жанри ва бошқаларни ўзида акс эттирувчи)дан ташқари яна турли лингвистик тасвир даражалари – морфологик, синтактик, фонетик ва бошқа сатҳларга хос маълумот ҳам берилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, корпус тилшунослигининг ривожини тилшунослик соҳасида тадқиқот олиб борувчилар учун улкан имкониятлар яратиб бермоқда.

Адабиётлар:

- 1 Баранов А. Н. Корпусная лингвистика// Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. М., 2003. С.112-137.
- 2 Михайлов М.Н. Компьютерное обеспечение корпуса текстов (взгляд пользователя) // Русистика сегодня. 1998. № 1-2. С. 192-201.
- 3 Рахилина Е.В. Корпус как творческий проект // Национальный корпус русского языка: 2006-2008. Новые результаты и перспективы. СПб.: Нестор-История, 2009, с. 7-26.

ILK O'RTA ASRLARDA MARKAZIY OSIYODA TIL VAZIYATI

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda bir qancha tarixiy-madaniy hokimliklar shakllanib bo'lgan edi. Bu hududlarda forsiy va turkiy tilli etnoslar bir-birlariga yaqin, yonma-yon, qo'shni va aralashib yashar edilar va ular aholisining aksariyat ko'pchiligini turkiyzabon qabila va elatlar tashkil etgan.

VI-VIII asrlarda ulkan hududda amal qilgan birinchi va ikkinchi ko'k turk xoqonliklarining rasmiy tili turkiy til edi. Saltanatning barcha rasmiy yozishmalari turkiy tilda olib borilgan. Rasman ko'k turk yozuvi amalda bo'lgan. Badiiy adabiyot, ilmiy va tarixiy asarlar, xoqonlarning tuzuklari, yorliqlari va chet ellar bilan yozishmalari turk tilida va ko'k turk yozuvida bitilgan. Hatto turkiy til Buyuk Ipak yo'li bo'ylab xalqaro til sifatida amal qilgan. Ko'k turk xoqonliklarida keyinchalik uning o'rni yuzaga kelgan uyg'ur xoqonligi zamonida Markaziy Osiyoda, ayniqsa Buyuk ipak yo'lida keng yoyilgan sug'd tiliga, o'rmi bilan tabg'ach (xitoy) tiliga ham e'tibor qaratilgan. Masalan, monumental matnlar bitishda, turkiy til bilan barobar, sug'd, ba'zan tabg'ach tillaridan ham foydalanilgan. Buni o'sha kezlardan qolgan ikki, uch tilli bitig'larda ham kuzatishimiz mumkin. Chunonchi, 732 - yili tiklangan Kul tigin bitigi ikki tili: asosiy matn turkchada, toshning ters yuzida xitoycha yozuvi ham bor. To'quz o'g'uz (uyg'ur) xoqoni Alp Bilga xotirasiga 820-821 - yillarda tiklangan Qorabalg'asun obidasi uch til - turkiy, sug'dcha va xitoy tilida bitilgan. Bu dalillar turk muhitida, ona tili bilan birga, mazkur tillarga ham alohida e'tibor qaratilganidan dalolat beradi. Ko'k turk xoqonliklarining ayrim o'lkalarida, xoqonlikka qaram va unga qo'shni yurtlarda, turklar bilan aralash yashaydigan boshqa qavmlar ichida ikki tillilik ham amal qilgan. Masalan, Sug'dda va xoqonlik hududidagi sug'dlar ko'chib kelib o'rtnashgan ayrim kentlarda, sug'd-turk qo'shtilliligi, Xorazmda xorazm-turk, qo'shni Toharda va turk xoqonligi, keyinchalik uyg'ur xoqonligi ning Toharga qo'shni viloyatlarida, asosan, to'xriklar orasida to'xri-turk qo'shtilliligi ham amalda bo'lgan.[5]

O'tmishda yaratilgan matnlar ichida ikki, uch tillilari ham anchagina. Shu o'rinda qayd etish kerakki, matn ikkittillilik bilan jamiyat orasidagi bilingvizm (qo'shtillilik) hodisasini qorishtirmaslik kerak. Chunonchi, yuqorida qayd etilgan o'lkalarda xorazm-turk, sug'd-turk, to'xri-turk qo'shtilliligi bo'lgan. Lekin tabg'ach turk qo'shtilliligi turk jamiyati o'tmishida uchramaydi. Turkiy yodgorliklarda xitoycha matnlarning berilishi xitoy tilining mavqeyini nazarda tutgan holda shakllangan. Islom davrida turklar orasida arab tilining o'rganilishi va arabiy savodxonlikning yuqori darajada bo'lganligini ham qo'shtillilik hodisasi deb sanamaslik kerak.

Chunonchi, X asrdagi Buxoroda yaratilgan adabiyot haqida Y.Bertels shunday yozgan edi: "Aslini aytganda, til nuqtayi nazaridan bu davr adabiyotini forsiy va arab adabiyotiga bo'lish - haqiqatan shartli narsadir. Aslida biz mavzu, uslub, tashqi ko'rinishi bir xil, faqat tildagina farqi bo'lgan yagona adabiyotga egamiz. Shuni ham aytish kerakki, shoirlar ko'p holda ikki tilni bilishgan va har ikki tildan birday osonlik bilan foydalanishgan, bir fikrning o'zini goh bu, goh u tilda ifoda

etilgan". Y. Bertelsning bu fikrlarini ham yuqoridagi kabi ayrim turkiy qatlarning ishonq savodxonligi bilan izohlash mumkin. Turkiy til keyingi davrlarda yuzaga kelgan turkiy davlat va saltanatlarining rasmiy tili sifatida amal qildi. [2, 71]

Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit turk" asarida turkiy tilning dastlabki e'tibori, boshqa tillar o'rtasidagi mavqeyi, O'rta va Markaziy Osiyodagi til vaziyati to'g'risida to'la ma'lumot bergan edi. U turkiy tilning Sharq xalqlari o'rtasidagi mavqeyi xususida to'xtalib, uni "arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng mavqega qilib o'zib borayotgan turk tili" deya ta'riflaydi. Mahmud Koshg'ariy yuz yilliklar osha Markaziy Osiyo tuprog'ida yashab kelgan etnik guruhlar va ularning tillari to'g'risida ham aniq ma'lumot keltiradi. Jumladan, u mazkur o'lkalarda yashovchi "so'g'doq, kanchak, arg'u" larni "ikki tilda so'zlashuvchilar" deya ta'kidlaydi. Uning yozishicha, xo'tanliklar, tubutlar va tangutlarning ba'zilari ham ikki tilda so'zlaydiganlar va boshqa shaharlarga borib yurganlar tilida buzuqlik bor. Bular bu yerlarga so'ng kelganlar. Mochinliklar va chinliklarning ayriча tillari ham bo'lsa ham, shaharliklar turkchani yaxshi biladilar. Olimning yana ta'kidlashicha, ularning turklar bilan yozishmalari turkchadir. Tubutlarning tillari alohida.

Shuningdek, xo'tanliklarning ham ayrim yozuvlari va ayrim tillari bor. Tubutlar ham, xo'tanliklar ham turkchani yaxshi bilmaydilar. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, Bolosog'un, Taroz, Madinat ul-bayza shaharlarining aholisi sug'dcha va turkcha so'zlaganlar. Ushbu fakt ikki masalaga e'tibor qaratushni talab etadi: birinchidan, bu o'rinda shu o'lkalarda ikki tilda so'zlashuvchi ikki xalq yashaganligi ko'zda tutilmoqda; ikkinchidan esa bu o'lka xalqlarining ("so'g'doq, kanchak, arg'u" larning) ikki tilliligi. Ma'lumki, ko'k turk, uyg'ur xoqonliklari va qoraxoniylar davrida bu o'lkalarda turklar bilan birga savdo yohud boshqa ijtimoiy-iyoniy jarayonlar ta'sirida kelib o'rtnashib qolgan sug'dlar ham yashar edi. Mahmud Koshg'ariy so'g'doq (ya'ni sug'd) xalqini ikki tilda so'zlashuvchilar deb ta'kidlaganda ko'proq shu o'lkalardagi sug'dlarni ko'zda tutgandir.

Istaxriy 920-922-yillarda Shoshda bo'lganida "Shosh aholisi asosan sug'dlardan iborat. Lekin uning sharqiy qismida turklar ham yashaydi. Sug'dlar bo'chuda dariyda, uylarida sug'dcha so'zlashadilar. Ba'zilari esa uylarida ham dariyda gaplashyaptilar. Turklar esa o'z tillaridan boshqa tilni bilmaydilar. Shuning uchun sug'dlar ular bilan turkchada so'zlashadilar", degan ma'lumotni keltiradi. [3, 408-409] Lekin Istaxriyning bu ma'lumoti Chochdagi haqiqiy holatni aks ettirmaydi. Chunki boshqa bir manbaga ko'ra bu makon turkiylari til savodxonligi bo'yicha ona tilisi bilan cheklanib qolmagan.

Ko'k turk, uyg'ur xoqonliklari va qoraxoniylar davrida Balasag'un aholisi ikki tilli edi. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, balasag'unliklar sug'dcha va turkcha so'zlaganlar. Xalqning ikki tilli ekanligining boisi, bu yerda turklar bilan birga sug'dlar ham yashagan. Lekin qoraxoniylar davriga kelib, bu yerlik sug'dlarning turklashuv jarayoni yuz bera boshlagan. Mahmud Koshg'ariy "so'g'doq" so'ziga izoh bera turib: "So'g'doq - Balasag'uniga joylashgan bir qavm. Ular Samarqand va Buxoro o'rtasidagi So'g'ddan bo'lib, keyin turklashib ketgan odamlar" deb yozadi. Olim koshg'arliklar to'g'risida ma'lumot berar ekan, "Qashqarda kanchakcha so'zlashadigan qishloqlar bor. Shahar o'rtasida turuvchilar "qashqariy turkchasi"da so'zlaydilar" deb yozadi. Bundan anglashiladiki, Koshg'ar

tevaragida kanchaklar yashaydigan qishloqlar ham bo'lgan va ular ikki tilli edi. Shahar ichidagilar esa turkiy adabiy tilda ("xoqoniy turkchasi"da) so'zlaganlar. Muhimi shundaki, Mahmud Koshg'ariy kanchaklarni turklarning bir toifasi deb ta'riflaydi. Shunga ko'ra, "kanchakcha" atamasini turkiy shevalarning biri deb qarash mumkin.

Mahmud Koshg'ariy umumiy turkiy qabilalar haqida shunday deb yozadi: "turklar aslida yigirma qabiladir. Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug'lar bor. Men bulardan asosiylarini – ona urug'larini yozdim, shoxobchalarini tashladim" "Devonu lug'otit turk" dagi ma'lumotlarga qaraganda, o'sha davrda bijanak, qipchoq, o'g'uz, boshqird, basmil, yabaqu, tatar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'mo, ig'raq, uyg'ur kabi turkiy qabilalar tili umumturkiy adabiy tilni tashkil qilgan. Ulardan "eng yangili – o'g'iz, eng to'g'risi, yaxshisi –yag'mo, tuxsi, eng ochiq, ravon til – haqoniy o'lkasida yashovchilarning tili", ekanligi ta'kidlangan.[4, 33]

"Devonu lug'atit turk"da Uyg'ur mamlakati va uning eli to'g'risida ham keng ma'lumot berilgan. Mahmud Koshg'ariyga ko'ra Uyg'ur – besh shaharli viloyat ismidir. Uning yozishicha, Uyg'ur viloyatida beshta shahar bo'lib, u yerning aholisi g'irt kofirlar va nihoyatda mohir otuvchilardir. U shaharlarni Zulqamayn bino qilgan. Bular: So'lmi, Qochu, Chanbaliq, Beshbaliq, Yangibaliq shaharlaridir. "Devonu lug'atit turk"da keltirilgan xaritada bu o'lka Biladu Uyg'ur deb qayd etilgan. Mahmud Koshg'ariy bu o'lka xalqining tili va yozuv madaniyati haqida ham ma'lumot bergan. U yozadi: "Uyg'urlarning tili sof turkcha. Lekin o'zlari so'zlashadigan yana bir xil shevasi ham bor. Uyg'urlar kitobning bosh qismida ko'rsatilgan 24 harfdan iborat turkiy yozuvni qo'llaydi. Kitob va xat-janglarini shu yozuv bilan yozadi. Uyg'urlarning chinliklariga o'xshaydigan yana bir xil yozuvi ham bor. Rasmiy xat-jang va hujjatlarini shu yozuvda yozadi. Bu yozuvni musulmon bo'lmagan uyg'urlar bilan chinliklardan boshqalar o'qiy olmaydi".

X asrda qoraxoniylar davlatida islom dini rasman qabulqilinishi adabiy til, yozma adabiyot, madaniy hayot va falsafiy qarashlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ayni kezlardan adabiy tilning yangi bir bosqichi boshlanadi. Mo'g'ullar saltanati davrida ham butun saltanatga qaram yerlarda, to'rt ulusda mo'g'ul tili emas, qoraxoniylar adabiy tili an'anasini saqlagan turkiy til amalda bo'ldi.

Adabiyotlar:

1. M. Qoshg'ariy, Devonu lug'otit turk. -T.: Fan, 1967
2. B. To'xliyev va boshqalar, Adabiyot. -T.: Cho'lpon, 2010
3. A. Asqarov, O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. -T.: O'zbekiston, 2015
4. A. Nurmonov va boshqalar, Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T.: Ilm ziyo, 2015
5. Q. Sodiqov, Turkiy til tarixi. -T.: TDSH, 2009

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ВА ТАЪЛИМ

Б.МЕНГЛИЕВ,

ф.ф.д., профессор (ТошДУТАУ)

ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИ БАКАЛАВРЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИ ХУСУСИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Филология фан соҳаси сифатида тил ва адабиёт билан боғлиқ назарий, амалий ва амалий масалалар билан шуғулланади. Дунё миқёсида филология соҳасининг бир неча тури мавжуд бўлиб, ҳар бир филологик фаолият тури нағимой ҳаётдаги тегишли муаммолар билан боғлиқ ўзига хос мақсад ва натижаларга эга.

Назарий филологик фаолият тилшунослик ва адабиётшунослик бўйича фундаментал билимларни эгаллаш асосида илмий тадқиқотлар олиб бориш, мавжуд назарий филологик концепциялар ва алоҳида лисоний, адабий ва соҳаси ва жараёнлар, турли шаклдаги матнларни турли назарий ҳукм ва ҳисоблар чиқариш учун таҳлил ва талқин қилиш, умумлаштириш, тегишли илмий маълумотларни тўплаш, олиб бораётган тадқиқот бўйича аннотация, реферат тайёрлаш, библиография тузиш, мавзу ва соҳа бўйича илмий мунозара, эссе ва муҳокамаларда иштирок этиш, ахборот ва маърузалар билан чиқиш олиш, илмий хулосаларни оғзаки, ёзма ва виртуал тартибда (ахборот сурмоқларига) тақдим этиш қабиларни ўз ичига олиб, бу вазифалар ватанимиз филология соҳасининг бош назарий йўналиши доирасида бирлашади ҳамда, ҳосил қилинган, амалий татбиқ босқичигача бўлган фаолият ҳисобланади.

Таълимий филологик фаолият таълимий-тадқиқот фаолияти натижаларига эришиб, олиб, умумтаълим ва касбий таълим муассасаларида тил ва адабиёт бўйича ўқув машғулотлари ва синфдан ташқари ишларни бажариш, тегишли методика асосида она тили ва адабиёт бўйича машғулотлар ва синфдан ташқари ишлар учун ўқув-методик материаллар тайёрлаш, филологик билимларни ва ўқувчилар билан олиб бориладиган тарбиявий ишларни оммалаштириш ва тарқатиш билан шуғулланилади.

Мамлакатимиздаги бу икки филологик фаолият тури натижаларини бемалол ривожланган давлатлар илми ва таълими самарадорлиги даражасида олиш мумкин. Шунингдек, бугунги кунда ривожланган давлатларда филологик фаолиятнинг учинчи бир соҳаси – **амалий филологик фаолият** тури ҳам шиклланиб улгурди ва жадал ривожланмоқда. Амалий филологик фаолият тури бўйича мутахассис кадрлар тайёрланмоқда, кўплаб амалий лингвистик тадқиқотлар бажарилмоқда. Назаримизда, республикамиз иқтисодий, нағимой, сиёсий, маънавий-маърифий соҳаларидаги юксалиш, ахборот-коммуникация технологияларининг тез ривожланаётганлиги бизда ҳам амалий филологик таълим ва фаолиятни, бу борада истиқболли ва мақсадли илмий тадқиқотлар амалга оширилишини расман йўлга қўйиш ҳамда ҳар томонлама ривожлантириш ўта долзарб вазифалардан.

Амалий филология бакалавридан, филологиянинг барча тури учун муштарак бўлган умумфилологик компетенция билан бирга, хусусий малака ва қўникмаларга эга бўлиши талаб этилади. Уларда амалдаги меъёр ва методлар

асосида турли хил ва турдаги матнларни яратиш маҳорати шаклланади. Шунингдек, турли типдаги матнларни қайта ишлаш, уларга ишлов бериш, масалан, тузатиш, таҳлил ва таҳрир қилиш, шарҳлаш, аннотациялаш, рефератлаштириш, тавсифлаш каби амаллар профессионал компетенциянинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Айниқса, миллатлараро интеграция жараёни кучаяётган бир шароитда турли типдаги, яъни расмий, илмий, бадиий ва публицистик матн ҳамда ҳужжатларни бошқа тиллардан она тилига, она тилидан бошқа тилларга сифатли таржима қилиш профессионал ўқув ва малакани талаб чилади. Матнларнинг мукамал лингвистик экспертизаси эса суд-экспертиза иши сифати ошишига кўмаклашади. Амалий филология бакалаврининг, шу билан бирга, таълимий, илмий маданий-оқартув ташкилотлари, ижтимоий-педагогик, ижтимоий-ташқилий идоралар, босмаҳоналар, жамоавий ва алоқа соҳаларига доир турли типдаги лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш каби амалиётларда намоён бўладиган профессионал билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши давр талабидир.

Амалий филология бакалаврида профессионал компетенцияни шакллантириш учун ихтисослик фанлари таркибида, умумфилологик фанлар билан биргаликда, соф амалий мақсад ва мазмундаги “Матн таҳрири”, “Коммуникация асослари”, “Расмий ҳужжатлар тилининг амалий масалалари”, “Лингвистик экспертиза”, “Каллиграфияшунослик асослари”, “Матн устида ишлашнинг филологик асослари”, “Касбий фаолиятнинг ахборот технологиялари”, “Касбий коммуникациянинг филологик таъминоти”, “Амалий лексикография”, “Тил корпуси” каби ўқув курсларининг жорий этилиши мақсадга мувофиқ. Бунда, шунингдек, “Информатика” курси, аънанадиган фарқли равишда, ахборот олиш ва узатишнинг инновацион технологиялари мазмунида бўлмоғи лозим. Нутқ ҳосил қилиш назарияси сифатидаги “Психолингвистика” курси амалий характер касб этиши ва “Нутқ психологияси” шакли ва мазмунида бўлиши зарур.

Амалий филология йўналиши битирувчиларнинг бозор талабларига мослашувини инobatга олиб, уларда кўшимча назарий ва таълимий филологик компетенцияларни шакллантириш ҳам кўзда тутилади.

Амалий филология мутахассислиги соҳа бўйича малакали илмий-педагог кадрлар тайёрлайди ва ва бўлажак тадқиқотчиларда илмий изланиш компетенциясига урғу берилади. Шу боисдан уларнинг ихтисослик бўйича профессионал компетенцияси амалий филологияга доир янги илмий натижалар, илмий адабиёт ёки илмий-тадқиқот лойиҳаларини таҳлил қилиш, соҳадаги фундаментал, инновацион ва амалий тадқиқот ишларини олиб бориш, шу хил тадқиқот ишлари методологиясини аниқлаш, танлаш, эгаллаш ва ишлаб чиқиш олиш, амалий филологиянинг амалий ва назарий масалаларини ечиш учун “ишлайдиган” илмий хулоса ва тавсиялар бериш, ахборот технологияларидан унумли ва самарали фойдаланиш, соҳага оид давр талабларидан келиб чиқаётган муаммоларнинг назарий ва амалий ечимларини белгилаш, бажараётган тадқиқотлари мавзуси бўйича илмий шарҳларни ишлаб чиқиш билим, кўникма ва малакалар марказий ўринни эгаллайди. Амалий муаммоларнинг назарий асосларини ўрганиш, уларнинг муайян соҳалардаги

иниқ ечимини яратиш учун илмий-тадқиқот муассасалари, вазирлик ва идоралар, илмий ва маслаҳат марказларида фаолият олиб бориш, илмий семинар, илмий-техникавий конференцияларда иштирок этиш, тегишли муаммолар доирасида илмий манбаларни яратиш кабиларда намоён бўлади. Амалий филология магистри ихтисослик компетенцияси эса амалий филология масалалари юзасидан, бирламчи манбаларга суянган ҳолда, инновацион ва фундаментал тадқиқотлар олиб бориш, соҳанинг назарий ва амалий муаммоларини билиш, давр учун долзарб, ҳали ишланмаган мавзуларни аниқлай олиш малакасига эга бўлиш, илмий-тадқиқотларни бажариш ва янги илмий ҳамда амалий натижаларни олиш қобилиятига эга бўлиш, замонавий тадқиқот методлари ва методологиясини, турли тадқиқот методлари ва методологияларининг киёсий тавсифини, ҳозирги замон амалий филологиясига доир назарий қарашларни ўзлаштириш, етакчи концепциялар, илғор тадқиқотчиларнинг асарларидан фойдаланиш, ечилаётган илмий муаммо ва топшириқларнинг концептуал ва назарий моделларини ишлаб чиқиш қобилиятига эга бўлиш каби билим, кўникма ва малакаларини ўз ичига олади.

Амалий филология мутахассислиги таълими, бакалавриат босқичининг ушбу давоми сифатида, унда ҳосил қилинадиган компетенцияни ихтисослашган назарий кўникма ва малакалар билан бойитади. Шу боисдан мутахассислик ўқув предметлари таркибида “Матн назарияси”, “Дискурсология”, “Коммуникация назарияси”, “Девонхона хизмати”, “Суд лингвистикаси”, “Жаҳон лексикографияси”, “Нейролингвистика”, “Корпус лингвистикаси”, “Расмий мулоқот этикасининг лингвистик асослари” сингари курсларнинг бўлиши мақсадга мувофиқ.

Р. НИЁЗМЕТОВА,

п.ф.д., проф. (ТошДУТАУ)

К. МАВЛОНОВА, КИХИ (ТДПУ)

ОНА ТИЛИ ВА АДАБИЁТ ДАРСЛАРИНИ ЎЗARO ИНТЕГРАЦИЯЛАШ

5–9-синфлар она тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш ушбу ўқув фанини ўқитишнинг асосий мақсадларидан саналар экан, таълим мазмуни ҳам, метод ва усуллари ҳам ана шу мақсадларга хизмат қила оладиган этиб белгиланади. Оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш ишлари кўпроқ нутқнинг лисоний жиҳатдан тўғрилигини таъминлашга қаратилса, нутқ маданиятини ривожлантиришунинг мазмундорлиги ва таъсирчанлигига эришишда ўз ифодасини топади.

Ўқувчи услубий нейтрал сўзлар, сўзшакллари, синтактик бирликларни ўқиб фикр баён қилса, ўз фикрларини ривоя, тасвир, муҳокама тарзида ёзма шакллантирса, бундай нутқ таъсирчанлик сифатига эга бўлмайди. Таъсирчанлик бўёқдор сўзлар, ширали жумлалар тузиш орқали яратилади. Бундай услуб бадийга қараб боради. Бугунги кундаги «Она тили» дарсликларида бадий асарлардан олинган терма гаплар, парчаларга кенгрок ўрин ажратилаётганлигининг сабаби ҳам нутқнинг коммуникативлигини таъминлаш заруриятлари билан белгиланмоқда, десак хато бўлмайди.

Машқларда бундай материаллардан фойдаланиш ўқувчиларнинг туйғусига ҳам, тарбиясига ҳам, нутқига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Зеро, дарсликдаги бадиий асарлардан олинган терма гаплар, ҳажман кичик матнлар ўқувчиларни табиат тасвири, асар қаҳрамонлари ҳаётида акс этган лавҳаларни бадиий идрок этиш, улардан эстетик завқ олиш, гарбивий хулоса чиқариш имконини беради. Кичик бир лавҳа ҳам ёшларнинг туйғусига кучли таъсир ўтказиш, шу орқали тафаккурини ривожлантириш учун хизмат қила олади.

Бадиий матн она тили дарсларида ўрганиладиган тил ҳодисаларининг экспрессив жиҳатларини англаш учун йўл очади, ёшларни сўз, сўз шакллари, синтактик бирликларни уларга ёрқинлик бахш этган ҳолда ишлатиш маҳорати билан изчил, тадрижий такомилда таништириш имконини беради. Бадиий тасвир воситалари ва шеърӣ санъат турларига эътиборни қаратиш ўз-ўзидан она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялашга ундайди. Адабиёт дарслари ўқувчиларда гўзалликни кўра ва сеза билиш хиссини, гўзалликдан завқ ола билиш кўникмасини ҳосил қилишга ёрдам берса, она тили дарслари бу ишларни давом эттириш ва чуқурлаштириш имкониятлари билан алоҳидалик касб этади. 5–9-синфларда ўрганиладиган эмоционал-экспрессив воситалар бадиий таҳлил мундарижасини беҳад кенгайтира олади, шу жиҳати билан ушбу материаллар адабиёт дарслари мазмунини узлуксизлик, мунтазамлилик, изчиллик асосида бойитиши турган гап. Бунинг натижасида, яъни икки ўқув фанининг ўзаро боғланиши туфайли таълим-тарбия самарадорлиги янада ортади, ёшлар нутқининг ширадорлиги, таъсирчанлигини ошириш учун кенг имкониятлар вужудга келади. Бадиий тасвир воситалари ва шеърӣ санъаттурлари нарса-буём, ҳодисаларни қисқа, аммо ёрқин тавсифлашда муҳим роль ўйнайди. Асардаги ишончлилик ва мотивларга асосланган мангик ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитади. Ўқувчи бадиий сўз гўзаллигини, нафосатини, қудратини, эмоционал-экспрессив сўз шакллари, лексик воситаларнинг аҳамиятини қадам-бақадам англаб, ўзи учун янги қирралар кашф этиб боради. Лекинадабиёт дарсларининг ўзи асарни ўқиш ва таҳлил қилиш чоғида сўзларнинг маъно жилоларини аниқлашга етарли имкон бермайди, тимсол яратишда фойдаланилган айрим сўзларнинг ғоявий вазифаси йўл-йўлакай айтиб ўтилади, холос.

Она тили дарсларида бошқа ўқув фанлари билан турли даражада интеграция амалга оширилади. Бирида маъқул келган ҳолатлардан андаза олинади, иккинчисида ўзаро таъсир орқали бир-бирининг таълим мазмунини унификация қилиш, бойитиш рўёбга чиқарилади. Бирига сўз маҳоратидан фойдаланиш борасида таянилади, иккинчисига шу ниятда суянилади, унинг таълим мазмуни билан бир қадар ҳисоблашилади ҳамда ўзаро таъсир тавсифидаги алоқага киришилади. Бири билан (масалан, рус тили, чет тиллар, қисман тарих) *бир томонлама*, иккинчиси, аниқроғи, сўз санъати саналмиш адабиёт ўқув фани билангина *икки томонлама* интеграциялаш содир этилади. Кўпроқ рус тили, камроқ чет тиллар, тарих ўқув фанларидан она тили таълими мазмуни учун ижобий тажрибалар ибрат қилиб олинади, лекин ўзи ушбу фанлар таълим мазмунини ўзгартиришга доир жиддий тавсиялар бера олмайди. Бир томонлама интеграция деганда ана шу ҳолатлар назарда тутилади.

Она тили дарсларида ўтиладиган лексик ва грамматик воситалар билан шу воситаларнинг бадий киймат яратишдаги ўрни ва аҳамияти ўқув фанидаги *ички интеграциялаш* асосида ўрганилиши мумкин.

Она тили дарсларида машқ материали сифатида келтирилган бадий матннинг тил хусусиятлари она тилидан ўтиладиган мавзуларда ўрганиладиган эмоционал-экспрессив лексика, морфологик шакллар, синтактик фигуралар ва бирликларни акс эттиради, бадий киймат шу воситалар ёрдамида вужудга келтирилган ҳолатлар адабиёт дарсларида асар тили устидаги ишларда ҳам тилга олинади. Шу нуқтаи назардан қараганда, она тилидан ишлаб чиқиладиган тасвирлар адабиёт дарслари учун ҳам алоқадор бўлиши табиий. Шунга кўра ҳам она тили ва адабиёт дарслари ўзаро *икки томонлама* интеграцияланади, дейиш мумкин.

Юқорида машқ материали сифатида келтирилган бадий матннинг тил хусусиятлари она тилидан ўтиладиган мавзулар билан боғланишда ўрганилиши кераклигини таъкидлаб ўтган эдик. Бу ҳам интеграциялашнинг бир кўриниши ҳисобланади. Биз буни *ички интеграциялаш* деб атадик. У ҳолда бошқа ўқув фанлари билан боғланишни *ташқи интеграция* деб аташ мумкин. Она тилини адабиёт фани билан интеграциялашни *икки томонлама ташқи интеграциялаш* деб юритиш хато бўлмайди.

Ҳ.Неъматов, А.Ғуломовлар ўринли таъкидлаганларидек, «Ўрта мактабда она тили саводхонликни такомиллаштириши ва тилдан маҳорат билан фойдаланиш санъатини шакллантириши лозим» (1,6). Ушбу мақсадга адабиёт ўқув фанисиз эришиш мушкул. А.Твардовскийнинг куйидаги фикри эътиборга лойиқ: «Она тилисиз адабиёт гўзаллигини, адабиётсиз она тилини тўлиқ баҳолаш мумкин эмас» (2,296).

Хуллас, нутқ маданиятини ривожлантириш учун, бир томондан, она тили дарсларида ўрганиладиган тил ҳодисаларининг эмоционал-экспрессив жиҳатларига, бадий матнларда ёзувчи маҳорат билан ишлатган Бадий тасвир воситалари ва шеърини санъат турларига ўқувчилар эътиборини қаратиб туриш зарур, иккинчи томондан, адабиёт дарсларида асарларнинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш жараёнида она тилидан олинаётган билимларга ҳам кенгрок мурожаат этиш даркор.

Адабиётлар:

1. Ne'matov H., Mahmudov N., Sayfullayeva R., Gulomov A., Abduraimova M. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 8-sinf uchun darslik. – T.: Ijod dunyosi, 2001. – 96 b.

2. Твардовский А. О литературе. – М., 1973. – 296 с.

С.Х.МУҲАМЕДОВА, ф.ф.д.(ТошДУТАУ)

Ш.Ш.ЮЛДАШЕВА., п.ф.н. (НукусДПИ)

ПЕДАГОГИК ДАСТУРИЙ ВОСИТАЛАР ВА ТИЛ ТАЪЛИМИ

Бугунги кунда мамлакатимиз ижтимоий-маънавий ҳаётининг барча соҳаларини ахборот технологияларисиз тасаввур қилиш қийин. Айниқса, таълим-тарбия тизимида, таълимнинг барча турларида ўқув-тарбия жараёнига ахборот технологияларини олиб кириш оқали таълим сифатини

узлуксиз равишда такомиллаштириб бориш, самарадорлигини орттиришга кенг эътибор қаратилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 сентябрдаги ПФ-3501-сонли Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 21 февралдаги 12-сон баёнига асосан “Электрон таълим” Миллий тармоғини таркиб топтириш лойиҳаси доирасида Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тизимида “Электрон таълим” тармоғи шакллантирилганлиги, ушбу тармоқ контентини бойитишда электрон таълим ресурслари қамровини кенгайтириш муҳим аҳамият касб этишини таъкидлаш ўринлидир. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармонида ҳам “Замонавий таълим технологияларини чуқур ўзлаштирган, давр талабларига жавоб берадиган юксак малакали илмий ва педагог кадрлар тайёрлаш, умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари, олий таълим муассасаларида ўзбек тили ва адабиёти фанини ўқитишнинг янги ва самарали методлари бўйича илмий изланишлар олиб бориш, илғор педагогик технологияларни кенг жорий этиш” борасида улкан вазифалар қўйилди.

XXаср охирида бошланган ва янги асрда давом этаётган электрон таълим тизимини яратиш жараёнида она тилини ўқитиш масалаларини шу нуқтаи назардан тадқиқ қилиш ва электрон ресурслар яратиш борасида муайян ютуқларга эришилди. Умумий ўрта таълим мактабларининг 6, 7, 8, 9-синфлари учун учун, сўнгги йилларда бошланғич синфлар учун электрон дарсликлар ва ўқув фильмлари яратилганлигини таъкидлаш ўринлидир (3,4). 6, 7, 8, 9-синфлар учун тайёрланган электрон дарсликларда ўқувчи ва компьютер ўртасида интерактивлик юқори даражада таъминланмаган бўлса ҳам, бошланғич синфлар учун тайёрланган мультимедиа иловалари қатор ютуқларга эга. Демак, юқори синфларда она тили таълими учун электрон ресурсларни такомиллаштириш, янги электрон адабиётлар яратиш муаммоси долзарб ҳисобланади.

Бу жараёнда мультимедиа иловаларининг вужудга келишида машғулотлар сценарийларини яратишда фан ўқитувчилари фаолият кўрсатишаётган бўлса, техник жиҳатдан компьютер дастурчилари, аудио-видео муҳандислар ижодкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Назаримизда, электрон адабиётларни яратишни жадаллаштириш муаммосини ҳал қилиш, аввало, соҳа олимлари, методистлар ва фан ўқитувчиларининг педагогик дастурий воситалар билан етарлича таниш бўлиши, педагогик дастурий воситаларни она тили таълими жараёнига татбиқ қилишга доир методик кўрсатмалар тайёрланишига боғлиқ бўлмоқда. Муаммо атрофида курс ишлари, битирув малакавий ишлари, магистрлик диссертациялари доирасида тадқиқотлар ўтказилиши, тажрибали фан ўқитувчилари, талабалар, магистрантларнинг жалб қилиниши ҳамда тил ўқитишда таълим самарадорлигига ёрдам берадиган такдимотлар, видеодарслар, интерактив машқлар, тест топшириқлари, луғатлардан намуналар тайёрланиши тақозо қилинади. Бу эса ўз навбатида Microsoft Word, Microsoft Power Point, Ispring, Microsoft Office Publisher, HotPotatoes, Adobe

Photoshop, CorelDraw, AutoPlay Media ва б. амалий ва муаллифлик дастурлари имкониятларини чуқур ўрганишни талаб қилади.

Информатика ва ахборот технологияларига оид адабиётларда электрон адабиётлар яратиш жараёнида фойдаланиладиган дастурий воситалар қуйидагича туркумланади (2):

1) педагогик дастурий воситаларнинг гиперматн ҳужжатларини ишлаб чиқишда **MicrosoftFront-Page (HTML-Hyper Text Markup Language), AlliareHomeSite (HTML), MicrosoftPowerPoint, MicrosoftWord** каби дастурий воситалардан фойдаланиш тавсия қилинади;

2) мавзунинг асосий тушунчаларига оид ўқув материалларини яратишда растрли ёки векторли расмлар билан ишловчи дастурлардан фойдаланиш зарур бўлади. Улар қаторига **Corel Draw, Corel Xara, Corel Photo Paint, Adobe Photo Shop, Adobe Illustrator** кабиларни киритиш мумкин;

3) динамик иллюстрацияли ўқув материаллари яратишда **Disreet 3D Studio MAX, Alais Wave Front, Maya, Light Wave, SoftImage 3d, Adobe Image Ready, Gif Animator, Macromedia Flash, Adobe Premier** каби махсус дастурлардан фойдаланиш мумкин;

4) овозли жараёнларни тақдим этиш ва овозни таҳрир қилиш **SonicFoundry SoundForge, Wave Lab, Sound Recorder** ва бошқа дастурлар ёрдамида амалга оширилиши мумкин;

5) маълумотлар базаларини яратишда **Microsoft Excel, Microsoft Access** каби дастурлар қўлланилиши мумкин.

Она тили бўйича яратиладиган электрон ўқув-методик мажмуада ўқув материалнинг мультимедиа, яъни маълумот беришнинг визуал, гиперматн, овоз шаклларида фойдаланган ҳолда тақдим этилиши; турли ўқув адабиётлари – дарслик, лугат, машқ ва топшириқларнинг бир жойда жамланиши; ўрганувчи ва ўргатувчи ўртасида ўзаро бевосита алоқа ўрнатилиши (интерактивлик); ўқитувчининг ўқув жараёнини бошқариш ва назорат қилиш бўйича вазифаларнинг маълум қисмини компьютерли ўқув воситалари зиммасига юклатилиши; ўқувчи томонидан қабул қилинадиган – мислаҳат, тушунтириш, маълумотни излаш бўйича савол-жавоб ва билимни ўнатиштириш даражасини назорат қилишнинг тезкор услубига ўтиш имкониятининг мавжуд бўлиши; компьютер визуализацияси орқали ўрганилаётган объектнинг компьютердаги имитация моделларидан фойдаланилиши; ўқув материалга нисбатан енгил ўзгартиришлар киритилиши ва такомиллаштириш имкониятларининг яратилиши; анъанавий ўқув адабиётлари (масалан, қоғозли) билан биргаликда комплекс ҳолда фойдаланиш имкониятинингмавжуд бўлиши туфайли фойдаланувчига қулай воситага айланади. Шунингучун ҳам тадқиқотчилар таълим муассасаларида электрон таълимни жорий этиш маркази томонидан ишлаб чиқилган “Электрон дарслик ва электрон ўқув қўлланмалари элементларига техник, гигиеник ва эргонометрик талаблар”ни ўрганиб чиқишлари зарур(1).

Электрон ўқув мажмуа педагогик талабларга(амалдаги давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларига тўла мувофиқ бўлиши), психофизиологик талабларга (фойдаланувчи учун қулай, содда, аниқ, интуитив ва ёш

хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилиши), методик талабларга (таълим берувчига дарсни мустақил дарс кўринишида ўтказишга шароит яратилиши, бу ҳолатда таълим берувчи маслаҳатчи ролида иштирок этишини таъминлаш, дарсларга тайёргарликни ўқитувчига қулай усулда амалга оширишга имконият яратиш (диалог, видеоматериалларкиритилиши), ўрганиладиган ўқув материали системали, мантикий кетма-кетликда, модуллилиқ ва улар орасида узвий боғлиқлик таъминланган ҳолда тақдим қилиниши, таълим олувчилар ўзлаштирган билим даражасини турли хил мураккаблиқдаги (мураккаблиқ даражаси шакллантириладиган) назорат дастурлари ёрдамида назорат ташкил қилиш имконияти яратилиши) жавоб бериши лозим.

Ўзбек тили мутахассиси сифатида эътироф этишимиз зарурки, “ЭТРа безак бериш талаблари”да матн лингвистик қоидаларга (орфография ва грамматика қоидаларига) амал қилган ҳолда объектив визуал тасаввур (белгилар, форматлар ва ранглар) ҳосил қилиши кераклиги, “Мультимедиа компонентларига қўйиладиган талаблар”да, белгили маълумотларда грамматик ва орфографик хатолар, имло қоидаларининг бузилиши, стилистик камчиликлар бўлишига йўл қўйиб бўлмаслиги қайд қилинганлиги мақсадга мувофиқ бўлган. Аксарият электрон адабиётларда имло, пунктуацион ва услубий хатоларнинг кўп учраётганлиги ачинарли ҳол.

Мулоҳаза ўрнида айтиш ўринлики, биз умумжаҳон электрон тизимига, бутун дунё виртуал университетларига кириб бориш ва биргалиқда фаолият кўрсатишни кўзлаётган эканмиз, Ўзбекистонда яратилган электрон адабиётлар бутун дунё аҳлига таништирилиши, ёйилишини ҳисобга олишимиз, ўз саводхонлигимизни ҳам намоён қилишимизни эътиборда тутишимиз лозим. Улкан меҳнатлар эвазига яратилган адабиёт матни тилида нуқсонлар бўлса, бу адабиётнинг баҳосини пасайтириши шубҳасиз. Электрон адабиётга безак берилишидан олдин ва безак берилиши жараёнида тилшунос мутахассислар томонидан тақдоран таҳрир қилинишига алоҳида эътибор берилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Хулоса шуки, тил таълими учун электрон адабиётлар яратиш жараёнида фан ўқитувчилари ва соҳа мутахассислари, талаба ва магистрантларнинг компьютер дастурчилари мақомидаги фаолияти, педагогик дастурий воситаларни эгаллашдаги фаоллигини ошириш тақозо қилинади.

Адабиётлар:

1. Электрон дарслик ва электрон ўқув қўлланмалари элементларига техник, гигиеник ва эргонометрик талаблар. – Т.: 2015. – 25 б.
2. “Электрон педагогика ва педагогнинг шахсий, касбий ахборот майдонини лойиҳалаш” модули бўйича ўқув-услубий мажмуа (тузувчилар: Т.Т.Шоймардонов, В.С.Хамидов, М.Файзиёва) – Т.: 2015. – 11-67 б.
3. www.uzedu.uz
4. www.multimedia.uz

ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Мустақиллик йилларида ўзбек тили ва уни ўқитишга ёндашув буткул ўзгарди. Бу борада бир қатор ижобий ишлар амалга оширилди: она тилини ўқитиш концепцияси, фан бўйича ўқувчиларда компетенцияларни шакллантиришга қаратилган ДТС, она тилини ўқитиш бўйича унвийлаштирилган дастур ишлаб чиқилди. Умумтаълим мактаблари ва ўрта махсус касб-хунар таълими она тили дарсликларининг янги авлоди яратилди ва муваффақиятли қўлланиб келмоқда.

Республикамізда таълим соҳасида ўтказилаётган ислохотлар, фанларни ўқитишга замонавий ёндашувларни татбиқ этиш, бир томондан, таълим мазмунини такомиллаштириш, иккинчи томондан, таълим-тарбия жараёнига замонавий педагогик технологияларни жадал жорий этишни тақозо этмоқда. Бу бирча фанлар қатори “Она тили” фанини ўқитишни такомиллаштириш, ўзбек тилини ўқитиш методикасининг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқиш аҳтиёжини юзага келтирди.

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги Фармонида соҳа вакилларининг олдига “замонавий таълим технологияларини чуқур ўзлаштирган, давр талабларига жавоб берадиган юксак малакали илмий ва педагог кадрлар тайёрлаш, умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари, олий таълим муассасаларида ўзбек тили ва адабиёти фанини ўқитишнинг янги ва самарали методлари бўйича илмий изланишлар олиб бориш, илғор педагогик технологияларни кенг жорий этиш” борасида улкан вазифалар қўйилган. Фармонда етук филолог мутахассислар тайёрлаш учун замонавий ўқув адабиётлари, ўқув қўлланмалар яратиш, дунё илм-фанининг сўнгги илмий янгиликларини ўзида мужассам этган дарсликлар ёзиш энг муҳим ва долзарб вазифалардан бири сифатида кўрсатилган бўлиб, унинг ижроси сифатида ўзбек тили ва адабиёти таълими йўналишининг ўқув дастури буткул янгиланди. Жумладан, ушбу йўналишнинг асосий умумқасбий фанларидан бўлмиш “Ўзбек тилини ўқитиш методикаси” фани дастури ҳам она тили таълими соҳасида тўпланган миллий ва хорижий тажрибаларни уйғунлаштирган ҳолда тубдан янгиланди. Галдаги ҳал қилиниши лозим бўлган вазифалардан бири мазкур соҳада тўпланиб қолган муаммоларни аниқлаш ва уларнинг аниқ ечимларини бېгилаб олишдан иборатдир.

Бугунги кунда ўзбек тилини ўқитиш соҳасидаги муаммолар қуйидагилардан иборат:

1. Кейинги пайтларда педагоглар, психологлар, физиологлар ва бошқа тўдқиқотчилар таълим жараёни ўқувчиларнинг ҳаддан ташқари кучли физиологик босими остида олиб борилаётганлигини кайд этишмоқда. Айниқса, таълим тизимининг қуйи босқичларида ўқув дастурларининг тилшуносликнинг назарий масалаларига кенг эътибор қаратилганлиги, она тили таълимининг турли босқичларида ўқув материалининг пропорционал тақсимланмаганлиги,

материалларни ўзлаштиришда ўқувчилар фаолиятининг сушлашишига олиб келмоқда (1). Тил таълимида ўқувчиларнинг коммуникатив ва ижтимоий (социал) малакаларини шакллантириш масаласи эътибордан четда қолмоқда. Бу эса мактаб она тили таълимининг мазмун-мундарижасини қайта кўриб чиқишни талаб қилади.

2. Яқинда “Она тили” фани бўйича мажбурий таълим тизимида ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришга қаратилган Давлат таълим стандарти ишлаб чиқилди. Мазкур стандартда “она тили таълимининг асосий вазифаси ўқувчиларнинг фикрлаш салоҳиятини, ақлий ривожланишини, мантиқий тафаккурини ўстириш, ўзини, ўзгаларни ва борлиқни тил воситасида англашни ҳамда фикр ва ҳис-туйғуларини она тилининг кенг имкониятлари доирасида баён эта олишни ўргатишдан иборат” эканлиги таъкидланади ва унда таянч компетенциялар (коммуникатив компетенция, ахборот билан ишлаш компетенцияси, шахс сифатида ўзини ўзи ривожлантириш компетенцияси, ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси, умуммаданий компетенция, математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш компетенцияси); она тили фанига оид умумий компетенциялар сифатида эса нутқий ва лингвистик компетенцияларни шакллантириш мақсад қилиб белгиланган. (2) Бу эса ҳар бир таълим босқичида мазкур стандарт мазмунидан келиб чиққан ҳолда ўқув дастурлари ва дарсликларни ишлаб чиқиш масаласини кун тартибига қўйди.

3. Она тилини ўқитишнинг замонавий методлари ва инновацион технологияларини тубдан қайта ишлаб чиқиш ва уни жорий қилиш бугунги кун она тили таълимидаги жиддий муаммолардан бири саналади. Бугунги кунда она тили таълими жараёни Европа таълим тизимидан кириб келган ва ҳозирда уларнинг ўзи таълим жараёнида воз кечган эски метод ва технологияларга асосланиб қолаётганлиги ачинарли ҳолдир. Таълим жараёнидаги ҳар бир унсур (элемент) ўқувчига ақлий, руҳий таъсир ўтказиши. “Бузук телефон”, “Кераксиз одам”, “Бешинчиси ортиқча”, “Уйингни топ” каби номланиши таҳрирталаб технологиялар ўқувчилар нутқий тафаккурида она тилининг бетакрор ва гўзал имкониятларини хиралаштирса, “САН”, “СВОТ таҳлил”, “Бумеранг”, “Скарабей”, “Венн диаграммаси” каби номланишлар ва уларнинг методик асослари қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Ўқувчилар лингвистик ва нутқий тафаккурини ривожлантиришга хизмат қиладиган миллий методика ва ўқитиш технологиялари, она тилини ўқитишнинг хусусий методларини ишлаб чиқиш кун тартибидаги долзарб масалалардан саналади.

4. Она тилини ўқитишда ўқувчиларнинг ёши, тафаккур даражаси ва дунёқарашини, информацияларни қабул қилиш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда табақалаштирилган методлар тизимини ишлаб чиқиш талаб этилади. Таълимнинг турли босқичларида фаолият олиб бораётган она тили ўқитувчилари билан мулоқотларда уларнинг асосан қандай метод ва технологиялардан фойдаланиб дарс ўтишлари билан қизиққанимизда, бир ҳолат кўзга ташланади. Улар асосан бир неча технологияларнинг номларини келтиришади. Масалан, қиёсланувчи белгиларнинг хусусий ва умумий белгилари қиёсланадиган “Балиқ скелети”, “Т таҳлил” каби технологияларни

куйи боскичларда қўллаш, таъбир жоиз бўлса, она тили таълимида “бош ёрадиган кераксиз тош” бўлиб қолишидан эҳтиёт бўлиш лозим.

5. Шунингдек ҳам таъкидлаш керакки, умумтаълим мактаблари учун яратилган “Она тили” дарсликларининг ҳар бири методик-услубий қўлланмалар, яъни “Ўқитувчи китоблари” билан мажмуа шаклида чоп этилди. “Ўзбек тилини ўқитиш методикаси” олий таълимда асосий умумкасбий фанлардан ҳисобланади. Мазкур фанга ЎЗР ОТМ филология йўналишларида катта ҳажмдаги аудитория соатлари ажратилган (Жумладан, ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналишида 238 соат). Бугунги кунгача То‘хлиев В., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi.– T.: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2010.; G‘ulomov A., Qodirov M. Ona tili o‘qitish metodikasi. – T.: “Fan va texnologiyalar”, 2012. каби бир нечта ўқув қўлланмалари чоп этилган. Лекин она тили таълими сифатининг асосларидан бўлмиш “Ўзбек тили ўқитиш методикаси” фани бўйича республикамизда мустақиллик йилларида дарслик яратилмаган. Бу соҳада ўқитиш маълум ўқув ва услубий қўлланмалар асосида олиб борилаётганлиги ачинарли ҳолдир. Бу ҳолат ушбу фан бўйича она тили таълими соҳасида тўпланган миллий ва хорижий тажрибаларни ўйғунлаштирган замонавий дарслик яратиш масаласини кун тартибига қўйди.

Адабиётлар:

1. Е. И. Литневская, В. А. Багрянцева. Методика преподавания русского языка в средней школе. – Москва: Академический проект, 2006. Стр.25.
2. “Она тили” фани бўйича мажбурий таълим тизимида ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришга қаратилган Давлат таълим стандарти.
3. Jim Burke. The English Teacher's Companion. Heinemann; 4 edition (November 1, 2012). 392p <https://www.amazon.com/English-Teachers-Companion-Fourth-Completelv/dp/0325028400>
4. Doug Lemov. Teach Like a Champion. Jossey-Bass; 1 edition (April 6, 2010) 332p. <http://www.twipx.com>

З.Ш.АБДУРАШИДОВ, PhD,

С.Р.СОТИБОЛДИЕВА, доц. (ТошДУТАУ)

ШАРҚ ТИЛЛАРИНИ ЎҚИТИШДА ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ МАНБАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони ўзбек тили ва адабиётини, унинг ўзига хос хусусиятлари, илмий-назарий, фалсафий-эстетик асосларини, замонавий таълим технологияларини чуқур ўзлаштирган, давр талабларига жавоб берадиган юксак малакали илмий ва педагог кадрлар тайёрлаш вазифасини қўйди. Шунингдек, Фармонда таъкидланганидек, ўзбек тили ва адабиёти, фольклорининг тарихан шаклланган адабий, лингвистик мактаблари ва таълимотларини, мумтоз ва замонавий методларини, буюк шайхонларимизнинг ўзбек ва жаҳон тилшунослиги ривожига қўшган ҳиссаси, уларнинг илмий мероси, она тилимизнинг халқаро микёсдаги ўрни ва нуфузи,

унинг бошқа тиллар билан алоқалари, Ўзбек тили ва адабиётининг ривожланиш истиқболлари билан боғлиқ илмий муаммоларни тадқиқ этиш олий таълим тизимидаги филология факультетларида ўқитиладиган “Араб тили” ва “Форс тили” фани билан боғлиқ ўқув адабиётларини тубдан қайта кўриб чиқиш вазифасини ҳам юклайди. Университетнинг “Хорижий тиллар” кафедраси ўқитувчилар жамоаси томонидан “Араб тили” ва “Форс тили” ўқув қўлланмаларини айнан ўзбек тилининг асл табиати ва хусусиятларини тўла акс эттирадиган манбалардан фойдаланган ҳолда яратиш устида иш олиб борилмоқда.

Филология факультетлари учун яратиладиган “Араб тили” ва “Форс тили” ўқув қўлланмаларигалаба ёшларни, ўзбек тили ва адабиётининг бой имкониятларидан фойдаланган ҳолда, Ватанга муҳаббат ва садоқат, умумбашарий қадриятларга ҳурмат руҳида, кенг дунёқарашга эга бўлган ва мустақил фикрлайдиган, маънавий етук инсонлар этиб тарбиялашга хизмат қилади.

Кафедра ўқитувчилари олдида қўйилганбу масала илгари ҳал қилинмаган. Ҳар қайси халқнинг она тили ва адабиёти унинг миллий руҳи ва ўзлигининг, маданий-маърифий олами, миллий ғоясининг асоси ҳисобланади. Шундай экан, “Араб тили” ва “Форс тили” ўқув қўлланмаларини яратиш ўзбек тилининг қадимий ва бой тарихга эга эканлиги акс эттириши билан бир қаторда, унинг шаклланишида форс тилининг таъсири, ундан ўзлашган лексик элементларнинг ҳозирги ўзбек тилида қай тарзда акс этганлигини ҳам очиб беради. Ҳар бир мавзу учун танланаётган матнлар юқорида келтирилган фармонидан келиб чиққан ҳолда Ўзбек маданияти, ўзбек адабиёти, ўзбек тили тарихи билан боғлиқ бўлишига алоҳида эътибор қаратилади. Жумладан, дарсларда бериладиган назарий маълумотларни мустаҳкамлашда ҳамда амалий машғулотларда бевосита Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Атоий, Саккокий, Лутфий каби илму фан ва адабиёт намояндаларининг хизмати ва қолдирган мероси, Ўзбек адабий тилини XIV-XV асрларда – Амир Темур ва темурийлар даврида ривожланишнинг янги, юксак босқичга кўтаришда ҳал қилувчи ўрин эгаллаган буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий умумбашарият маданий хазинасидан муносиб ўрин олган ўлмас асарлари, Захириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммадризо Огаҳий, Бобораҳим Машраб, Муқимий, Фурқат каби ўнлаб мумтоз адиб ва алломаларимизнинг ижодидан унумли фойдаланилади. Таъкидлаш жоизки, шу кунга қадар республикамизда ва хорижда яратилган араб тилига оид ўқув адабиётлари, хусусан, Н.Иброҳимов, Т.Юсуповларнинг “Араб тили грамматикаси” (1998, 2003), Б.Холидовнинг “Араб тили” (2008), Э.Талабовнинг “Араб тили” (1993), А.Абдужабборовнинг “Араб тили” (2007), хорижлик мутахассислардан Саид Бадавийнинг “Ал-китаб ал-асасий” (2009), Жейн Уайтвик ва Маҳмуд Жаъфарнинг “Mastering Arabic” каби ўқув қўлланма ва дарсликлари шарқшунослик соҳаси (араб филологияси)да таҳсил олаётган талабаларга мўлжалланган бўлиб, уларда асосан араб адабиёти, маданияти, тарихи ва урф-одатларини ўрганишга эътибор қаратилган.

Шунингдек, Республикамизда ва хорижда яратилган форс тили дарсликлари, жумладан, Абдусаматов М.нинг “Fors tili” (Т.: Sharq, 2007), Куронбеков А., Воҳидов А., Зияева Т.лар томонидан тузилган “Форс тили” (Т., 2009), россиялик мутахассислардан Овчинникова И.К., Иванов В.Б.лар томонидан яратилган “Учебник персидского языка” (М., 2002), Рубинчик Ю.А.нинг “Грамматика современного персидского литературного языка” (М., 2001), хорижлик мутахассислардан Anousha Shahsavari, Blake Atwoodнинг “Persian of Iran today” (An introductory course, Volume 1,2. Texas, 2015) номли ўқув қўлланма ва дарсликлари шарқшунослик соҳаси (эрон филологияси)да тахсил олаётган мутахассисларга мўлжалланган бўлиб, уларда асосан форс адабиёти, Эрон маданияти, тарихи, урф-одатларини ўрганишга асосий эътибор берилган. Бу борада сўнгги йилларда яратилган ўқув қўлланмалардан яна бири проф. Куронбеков А.нинг “Форс тили ўқиш китоби” (2008) бўлиб, бу қўлланма мазмунан юқоридаги ўқув адабиётларидан тубдан фарқ қилади. Беш қисмдан иборат бу қўлланмада, Ўзбекистон Республикасининг давлат тузуми, ижтимоий ва маданий ҳаёти ва катта шаҳарлари, X-XV асрларда яшаб фаолият кўрсатган буюк шоир ва ёзувчилари, ўзбек халқининг ҳаёт тарзи ҳақидаги матнлар форсий тилда киритилганлиги билан аҳамиятлидир. Бироқ ўқув қўлланмада келтирилган матнлар асосан юқорида зикр этилган мавзулар борасида ахборот, маълумот бериш, тасаввур ҳосил қилиш характерида бўлиб, ўзбек тилида яратилган бадий асарларни ўрганишни, таҳлил қилишни, бадий матнларда учрайдиган форсий сўз ва ибораларни шарҳлашни назарда тутмайди. Яратилиши режалаштирилган “Араб тили” ва “Форс тили” ўқув қўлланмалари асосан бевосита ўзбек адабий ва маънавий мероси, тарихи ва маданияти мазмунини ўқида акс эттирган аслиятдаги манбалар асосида яратилиши назарда тутди. Ўқув қўлланмаларининг юқорида номлари зикр этилган ўқув адабиётларидан жиждий фарқларидан яна бири унда араб ва форс тилларига оид назарий маълумотлар ўзбек тили конун-қоидалари билан муқояса қилинади, амалий миниклар ҳар иккала тилдаги матнлар орқали берилади. Шунингдек, дарслик сўнггида бериладиган “Глоссарий” ўзбекча-арабча-инглизча ҳамда ўзбекча-форсча-инглизча шакллантирилади ва бу тилларда истилоҳлар илова қилинади, ўзбек тилига ўзлашган арабий, форсий сўз ва ибораларлуғати келтирилади.

Олий таълим тизимидаги филология факультетлари учун режалаштирилган “Араб тили” ва “Форс тили” ўқув қўлланмаларидаги мавзулар 5111200-Ўзбек тили ва адабиёти, 5120100-Филология ва тилларни ўқитиш (Ўзбек тили) ҳамда 5120900- Ўзбек-инглиз таржима назарияси таълим пўнчилишларининг ўқув дастури ва ишчи ўқув дастурида белгиланган мавзулар билан мувофиқлаштирилади. Мазкур ўқув қўлланмаларининг яратилиши бир неча жиҳатдан муҳим:

Биринчидан, мамлакатимиз мустақилликка эришгач кўп масалалар юқорида хорижий тилларни ўрганиш ҳам кун тартибидagi долзарб масалалардан бирига айланди. Бу ҳақида давлатимиз Президенти Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзлаган нутқида шундай таъкидлаган: “Ҳозирги пайтда хорижий тилларни ўрганиш ва ўргатишга юртимизда катта аҳамият берилмоқда. Бу ҳам, албатта, бежиз эмас. Бугун

жаҳон ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўрин эгаллашга интилаётган мамлакатимиз учун чет эллик шерикларимиз билан ҳамжиҳатликда ҳамкорликда ўз буюк келажагини қураётган халқимиз учун хорижий тилларни мукамал билишнинг аҳамиятини баҳолашнинг ҳожати йўқдир”.

Иккинчидан, талаба ёшлар араб ва форс тилларида ижод қилган ўзбек шоирлари ва адибларининг асарларини, олимларнинг форсий тилда яратилган тиббиёт, диншунослик, адабиётшуносликка оид яратилган асарларни аслиятда ўқиш ва келгусида илмий тадқиқотлар олиб боришда улардан унумли фойдаланиш имкониятига эга бўладилар. Бизнинг ўтмиш ота-боболаримиз қадимги туркий, форс ва араб тилларини мукамал эгаллаганлар ва бу тилларда нафақат илмий рисола ва тарихий асарлар, балки шеърлар ҳам битганлар. Ўзи туркий миллатга мансуб бўлиб, форс тилида бадиий баркамол шеърини мерос қолдирган Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Бедил, Фузулий ва бошқа юзлаб шоир ва ёзувчиларнинг номларини келтириш мумкин. Ўзбек адабиёти учун бой манба бўлиб хизмат қилган IX асрдан XV асргача бўлган даврда яратилган асарларнинг қаттагина қисми форс тилида яратилган. Шу жумладан, буюк бобокалонимиз Мир Алишер Навоий ҳам “Фоний” тахаллуси билан ижод қилиб, “Девони Фоний”ни яратганлар. Аксарият классик шоирларимиз (Турди, Оғаҳий, Нодирабегим, Ҳ.Ҳ.Низомий ва б.) зулфисонайн(икки тилда шеър битувчи) бўлиб, баъзиларининг ижодида икки тилдан бир вақтда фойдаланиб шеър битиш (шир-у шакар) анъанаси ҳам мавжуд бўлган. Форс тили ўзининг ёқимлилиги, сўзларининг синонимларга бойлиги, шеърини вазнга осон тушиши жиҳатидан бошқа мамлакат шоир ва олимларини ўзига жалб қилган. Форс тили Марказий Осиёнинг бутун худуди, Озарбайжон, Ҳиндистонга ёйилиб, форс тилида бу халқлар томонидан бой адабий мерос яратилди. Кўпгина ўзбек шоирлари, хатто XIX асрнинг охирига қадар ҳам ўз шеър ва асарларини ўзбек тили билан бир қаторда форс тилида ёзганлар.

Учинчидан, ўқув қўлланма ўзбек тили ва адабиёти тарихини ўрганишида ҳамда ушбу соҳаларга доир илмий тадқиқотлар олиб бориши учун зарур манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. Ўзбек тилида яратилган ижод намуналарида араб, форс тилларидан ўзлашган лексик қатламни ўрганишга, уларнинг мазмунини англашга ҳамда форс луғати билан ишлаш кўникмасини шакллантиришга хизмат қилади.

Тўртинчидан, ўқув қўлланмаларнинг яратилиши боболаримизнинг эзгу анъаналарини қайта тиклашга қўйилган кичик бир ҳисса бўлади. Маълумки, тил ўрганиш инсонга дунёни кенгайтиради, чунки ҳар бир тилда яратилган манбалар – бу олам ҳақиқатлар манбаидир. Аҳмад Югнакий, Махмуд Кошғарий, Замахшарий, Имом Бухорий ва бошқа юзлаб уламоларимизнинг илмда юксак чўққиларни забт этганлигининг асосий сабабларидан ўша давр учун халқаро тиллар бўлган араб ва форс тилларини яхши ўзлаштирганликларидадир. Тилни яхши билиш бу тилларда ёзилган манбаларга бир томондан йўл очган бўлса, иккинчидан уларнинг араб ва форс тилларида ёзган асарлари жаҳон миқёсида маълум ва машҳур бўлган. Араб ва форс тилларини мукамал билган, бу тилларда ёзилган манбаларни қийинчиликсиз

ўқиб тушуна билган талабалар ўзбек тилида яратилган ва яратилаётган бадиий асарларни араб, форс тилларига таржима қилади ва бу орқали ўзбек адабиётининг хорижий китобхонлар эътиборига етказишда муҳим аҳамият касб этади.

Шуларни эътиборига олган ҳолда ҳамда талабанинг маънавий-маърифий билимларини такомиллаштириш мақсадида дарсликдаги амалий машғулотлар мазмуни ва мустаҳкамлаш машқлари асосан ўзбек шоир ва ёзувчиларининг араб ва форс тилидаги ижоди намуналари асосида шакллантирилади, шунингдек, ўзбек тилида яратилган ижод намуналарида араб, форс тилларидан ўзлашган сўз ва ибораларни ўрганишга, уларнинг мазмунини англашга, талабани луғат билан ишлаш кўникмасини шакллантиришга йўналтирилади.

Мазкур ўқув қўлланмаларини яратиш жараёнида юқорида санаб ўтилган дарсликларда мавжуд тажрибалар ҳам танқидий ўрганилади, янги педагогик технологиялар ва дарслик яратишнинг жаҳон тажрибаларидан унумли фойдаланилади. Араб ва форс тилларини айнан биз таклиф қилаётган тамойил асосида ўргатиш ўзбек тили ва адабиёти мутахассисларини манбаларни фақат мазмуний ўрганиш эмас, балки матний жиҳатларини тадқиқ этишда катта аҳамият касб этади.

Т.ЮСУПОВА,

п.ф.н. доцент (ТошДўТАУ)

ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДАГИ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ

ЕЧИМЛАРИ

Жаҳон мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида, айниқса, интеллектуал ривожланишида XXI аср катта ўзгаришларга бой давр бўл-моқда. Тараққиёт ўз ордидан таълимни эргаштириб, ўзига янада катта эътибор талаб этмоқда. Бу жараёндаги мавжуд муаммоларни ҳал этишда бугун кадрларни ўқитиш ва малакасини ошириш долзарб масалалардан бирига айланди. Бу, ўз шибатида, ўқув дастурлари ва режаларини ишлаб чиқиш, таълим жараёнини тизмилан этишда янги ёндашувларни талаб этмоқда. Айниқса, она тили таълимини ривожлантириш, таълим жараёнини мақсадли ташкил этишда она тили ва адабиёт фани ўқитувчисининг бошқарувчилик маҳорати асосий омиллардан биридир. Чунки ўқитувчи қанчалик билимдон бўлса, ўз ишини бевас, янги самарали тажрибаларни эгаллаш устида тинимсиз ишласа, ўзи таълимчилар ижод этиш учун изланса, унинг дарсида таълимнинг самараси юқори бўлиши шак-шуб-ҳасис. Ўқитувчининг мана шундай хислатларини оширишда, касбий маҳора-тини бойитиб, янгилаб боришда кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимининг ўрни беқиёсдир. Педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизими янги тартибда ҳар бир ўқитувчининг ўз эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда танлаб олиш мумкин бўлган малака ошириш турларини белгилаб чиққанлиги билан таълим самарадорлигини оширишда юқори натижаларга эришиш учун замин яратади. Хусусан, таълимнинг замонавий технологиялари асосида малака ошириш ўқитувчиларнинг билим савиясини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари малакасини таълимнинг замонавий технологиялари асосида оширишни ташкил этиш қуйидаги мақсадларни амалга оширишни кўзда тутди:

✓ она тили ва адабиёт бўлган мактаб ўқитувчилари касбий савиясининг узлуксиз равишда ўсишини ҳисобга олган ҳолда уни ривожлантириш ва такомиллаштириш;

✓ педагогик тафаккурини босқичли бойитиб бориш;

✓ таълим жараёнида қўллаш зарур бўладиган замонавий ва ахборот технологиялари, методик билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш ҳамда амалиётга татбиқ этиш;

✓ ўқитиш жараёнига илғор, халқаро педагогик тажрибаларни жорий этиш ва уларни ўз ўрнида қўллаш олиш;

✓ таълим олувчиларнинг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда таълим беришнинг метод, усул ва воситаларини тўғри танлаш;

✓ таълим жараёнини лойиҳалаштирилган тизим асосида бошқариш, шунинингдек, технологик харита орқали интерфаол дарсларни ташкил этиш;

Она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари малакасини илғор педагогик технологиялар асосида ошириш курсларини мақсадли ташкил этиш ҳам бу соҳа мутахассисларининг эҳтиёжларига мос бўлиб, у қуйидаги вазифаларни ўз олдига қўяди:

■ она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари малакасини ошириш жараёнини замонавий ўқув талаблари асосида ташкил этиш;

■ она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари малакасини оширишда замонавий педагогик ва ахборот технологияларидан унумли ва ўринли фойдаланиш;

■ она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари малакасини оширишда масофадан туриб ўқитиш усулларидан оқилона фойдаланиш;

■ она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари малакасини оширишда ўқув-услубий манбалар билан таъминланишга эришиш;

■ она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари малакасини оширишда курсга келган ёки таклиф этилган илғор педагогик фаолият олиб бораётган мактаб директорлар билан тажриба алмаштириш ҳамда илғор тажрибаларни ОАВларда чоп қилиб бориш.

Она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари малакасини оширишни таш-кил этишда гуруҳ билан ишлаш ва ҳамкорликда ўқитиш технологияларини қўллаганда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим бўлади:

• таълим берувчи ва таълим олувчининг жараёнга тайёргарлиги;

• ҳар иккала таълим иштирокчисининг мақсадларини аниқ қўя олиши;

• энг мақбул усул, метод ва воситаларни қўллашга тайёргар-ликнинг етарлилиги; ички ва ташқи шарт-шароитлар, жой ва жиҳозлар;

• кутилмаган вазиятларни ҳисобга олиш ҳамда вазиятлардан чиқиш кета олиш малакаларини ривожлантириш;

• Ҳуқуқ жараёнида кичик гуруҳлар ҳамкорлигини ташкил этиш, унда ўзаро ҳурматни тўғри йўлга қўйиш, муаммонинг ечимини топишда биргаликда ҳаракат қилиш, вақтни тўғри тақсимлай олиш.

Она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари малакасини ошириш курсларида таълимчиликка таълим самарадорлигига эришиш, таълим мазмунини бойитиш, мақсадни амалга оширишнинг энг қисқа ва мақбул йўли, усулларини танлашга тинсиз беришдан аввал уларнинг ўзларини жараён ичига олиб кириб, муаммо ечимини топишга йўл кўрсатиш лозим бўлади. Шундагина иштирокчи ўқитувчи тушунади ёки вазиятни аниқ ҳис қила олади.

Т.ЗИЯДОВА, доцент (ГулДУ)

МЯБТ–4 МОДУЛИ АСОСИДА БАДИИЙ МАТН ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Матн яратишнинг 4 босқичли технологияси **МЯБТ–4** модули асосида бадий матн яратиш бўйича ўтказилган тажриба-синов сўнгида рамзий-бадий матн яратиш жараёни экспериментатор ўқитувчилар ўртасида муҳокамадан ўтказилиб, таҳлил қилинди. Мақолада тажриба-синовлар таҳлили натижаси – Мирзаобод туманидаги 13-мактабнинг 7-“А” тажриба-синов-синфи ўқувчилари томонидан яратилган матнлардан намуналар (2010 йил, 13-сентябрь, экспериментатор: М. Тошматова, олий тоифали ўқитувчи) тавсия қилинди. Яратилган матнларнинг фақат бошланиш қисми берилди.

Ижодий топшириқ. «МЯБТ – 4» модули асосида бадий услубда матн яратиш. Мавзу: “Баҳор мадҳияси” (умумтаълим мактабларининг 7–9-синфлари, АЛ ва КХКлари ўқувчилари учун).

Матн яратиш модулининг биринчи босқичида ўқувчилар «баҳор» сўзининг у а д о ш ларини, яъни баҳор тушунчаси билан боғлиқ тушунчалар, шу фаслга хос янгиланишлар: белги-миқдор ўзгаришлари, табиат ва жиниятдаги ҳаракатлар, ҳолатлар, фақат баҳордагина юз берадиган воқеа ва ҳодисалар номларини топиб, ёздилар.

Намуна: булут, ёруғ олам, осмон, дунё, орзу, ёмғир, табиат, борлик, майсалар, сел, чақмоқ, момакалдирок, сочпопук, покланиш, янгиланиш, ажойиботлар, айвон, уялар, қалдирғочлар, лолақизғалдоқ, кир-адирлар, лола айли, кабутарлар, дехқон, кетмон, қуёш ва ҳк.

Модулниң иккинчи босқичида ўқувчилар эътибори уядош сўзлардан сўз бирикмалари ҳосил қилиш, саволлар ёрдамида уларни кенгайтириш, СБлари орасидаги фарқ, маънонинг изчил даражаланиши, босқичли кетма-кетликдаги маъновий янгиланишлар, фикр элементида маънонинг бўртишини фарқлаш, бадий товланишларни шарҳлашга –ривожлантирувчи **таълим технологияларидан** нутқ ўстиришда фойдаланишга қаратилди:

Булутлар/булутлар карвони // булутларнинг оғир карвони /// қора булутларнинг оғир карвони //// келаётган ёмғир ва сел хабарчиси – қора булутларнинг оғир карвони; дунё / бу ёруғ дунё // бу ёруғ дунёнинг ажойиботлари /// бу ёруғ дунёнинг биз билмаган ажойиботлари //// Бу қадим , сирли дунёнинг кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган ғаройиботлари; табиат / табиат мўъжизалари // табиат мўъжизаларидан ҳайратланиш /// табиатнинг

ғаройиб мўъжизаларини кўриш, асраш, 18 минг оламнинг чексизлигини туйиш ва хайратга тушиш; *қалдирғочлар* / кадронқалдирғочлар// ўз уяларига қайтаётган кадрон қалдирғочлар /// эрта баҳор ўз уяларига қайтаётган янги ҳаёт хабарчилари; *кабутар* / кабутарлар галаси // осмонда чарх ураётган кабутарлар галаси /// осмон-у фалақда чарх ураётган оппоқ кабутарлар галаси; *фермер* / далага йўл олган фермер // кадрон даласига йўл олган ёш фермер ///ўз тракторида кадрон даласига йўл олган фермернинг қувончи; *куёш* / куёш нурлари // куёшнинг илиқ нурлари /// кўклам куёшининг роҳатбахш, илиқ нурлари /// кўклам куёшида эркаланиб, “ялт” этиб товланган омонат шудринг; *қор* / кўзни қамаштирадиган қор // табиат кенгликларига улуғворлик, сокинлик ва хотиржамлик бахш этувчи, кумуш қор // баҳорнинг илиқ шамоли-ю, ернинг тафтига тоб беролмай, аста эриётган ялтироқ қор /// кўкламнинг ҳаётбахш нафасига тоб беролмай сумалақлардан чак-чак томиб, сўнг томдан ерга сирғалиб тушаётган оғир қор парчалари /// кумуш тоғларнинг кўз илғамас кудрати – эриётган қор ва муздан ҳосил бўлган минглаб жилғаларнинг водийга, сайхонликка интилиши, ҳаётбахш, ўйноқи сойга айланиши, бог-у чорбоғлар, дашт-у далаларга ҳаёт бахш этиши.., ва ҳк.

«МЯБТ–4» модулининг 3-босқичи ўқувчилар учун ҳақиқий ижодга, ўз истеъдодни намойиш қилиш мусобақасига айланди. Улар бадиий бўёқдор, мазмундор, услубий мукамал гаплар қуриш орқали ўз нутқий маҳорат-ларини намойиш қилишга интилдилар:

1-ўқувчи: – Баҳор! Бу табиатнинг уйғониши, эриётган қор ва жилға сувларининг шилдираши, замин сарҳадларининг яшил баркутга бурканиши..,

2-ўқувчи: – Баҳор! Бу куёшга интилган нафис майсалар, гўзаллик ва бахт ҳақида тинмай баҳшлаётган лолакизгалдоқлар, қоқиўтлар, равоч-у жағ-жағларга тўла бахмал қирлар жозибаси..,

3-ўқувчи: – Баҳор! Бу қарвон-қарвон бўлиб пастгина сузаётган момик булутлар, куёшнинг эркаловчи, илиқ нурларида яйраб, чарх ураётган кабутарлар галаси..,

4-ўқувчи: – Баҳор! Бу ёмғирнинг майин томчиларидан ҳўл бўлиб, патила-патила бўлиб ётган тим қора, хушбўй сочларинг, менинг зимдан қарашларимдан уялиб, дераза ортига термулган чарос кўзларинг..,

5-ўқувчи: – Баҳор! Бу ўзлари ясаган, кадрон уяларига қайтаётган баҳор элчилари – вафодор қалдирғочлар галаси..,

6-ўқувчи: – Баҳор! Бу атроф муҳитдаг гўзалликни англаш ва асраш, покланиш, янгиланиш, бу ёруғ дунё ажойиботларидан хайратланиш..,

7-ўқувчи: – Баҳор! Бу яраклатиб чархланган кетмонини елкасига ташлаб, ўз даласига йўл олган тадбиркор фермернинг улкан режалари..,

8-ўқувчи: – Баҳор! Бу кўм-кўк, беғубор осмон, она Ватан заминига ҳаёт-бахш нурлар сочиб, қир-у адирларни баркут либосларга буркаган бобокуёш ташрифи, кўкламоининг ғаройиб туйғулардан энтиктирувчи ифори..ва ҳк.

«МЯБТ–4» модулининг 4-босқичи ўқувчилар учун ўз нутқий билими ва маҳоратини, фикрни ёзма ифодалаш маданиятини намойиш қилиш мусобақасига айланди. Шу тариқа «МЯБТ–4» модули асосидаги 45 минутлик дарсда иштирок этаётган 35 нафар ўқувчи ўз нутқий- интеллектуал қобилияти

доирасида 35 йўналиш, 35 хил услубда, 35 хил даражада фикрлаш, сўзларни қиёслаш, танлаш, бириктириш, нутқий бирикмаларни кенгайтириш, фикр элементини бўрттиришга ва бадий бўёқдорликни оширишга ҳаракат қилади. Ҳосил қилинган СБларидан бирига ургу беради, улардан бадий бўёқдор, рамзий, расмий, ихтисосий гаплар тузади, улардан фойдаланиб, индивидуал услубда мустақил матн яратади. Ўқувчиларда ўз истеъдодини ўртоқларига намойиш қилиш, бадий матн орқали нотиклик маҳоратини кўрсатишга иштиёқ ва имконият туғилади. Ана шу иштиёқнинг кашфиётга айланиши – инсон тасаввурининг тафаккур чигиригидан ўтиб, матнда моддийлашувини таъминловчи асосий омиллардан бири **интегрatív таълим**–тилни тизимли ўрганиш технологияси, субъект-субъект муносабатига асосланган янгича таълим тизими бўлса, иккинчиси ўқувчини изланиш ва кашф қилишга йўналтирувчи беминнат ҳамкор – «МЯБТ–4» модули ва унинг ўқувчи онгига психолингвистик таъсир ўтказувчи босқичли-тизимли топшириқларидир.

**Ш.Ш.ЮЛДАШЕВА, п.ф.н.,
Д.А. УРАЗБОЕВА (магистрант),
Қ.Э.ГУЛМАНОВА,**

Г.М.ЯНГИБОЕВА, талаба (НукусДШИ)

ТИЛ ТАЪЛИМИ: ВИРТУАЛ ЎҚУВ-МЕТОДИК МАЖМУАЛАР ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ҲАҚИДА

Таълим тизимидаги ўқув ва ўқув-амалий машғулотларда ахборот технологияларининг виртуал имкониятларидан фойдаланиш оммаланиб бормоқда. Виртуал сўзининг тарихий, фалсафий луғатларда берилган изоҳлари қуйидагича: лотинча *virtus* сўзи куч, имконият, кучли маъноларини англатади. Французча "*virtuel*", инглизча "*virtual*" сўзлари ана шу сўз билан боғлиқ бўлиб, "сироҳиятли", "кўзда тutilган", "фараз қилинган", "макет шаклида сунъий яратилган" маъноларини англатади. Д.Н.Ушаковнинг "Рус тилининг изоҳли луғати"да "яширин кириб келадиган ва шиддатли намоён бўладиган; фараз қилинадиган" тарзида изоҳланган бўлса, С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведоваларнинг "Рус тилининг изоҳли луғати"да "мавжуд бўлмаган, лекин эҳтимоли бор, мумкин нарса" деб изоҳ берилади. "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бу сўз келтирилмаган. Ҳозирги кунда техника атамаси сифатида техник воситалар ёрдамида олам образини сунъий моделлаштириш бўлиб, шу образнинг имитация орқали инсон томонидан ҳис қилиниши тушунилади. Бунда фойдаланувчи мавжуд ҳолатга таъсир қила олиш имконига эга бўлиши лозим.

Виртуал мавжудлик технологияси инсон фаолиятининг турли соҳаларида, хусусан, лойиҳалаштириш ва дизайнда, фойдали қазилмаларни излаб топишда, кўрбий технологияларда, қурилишда, маркетинг ва рекламада, кўнгилочар ўйинлар саноатида кенг қўлланилмоқда. Таълим тизимида виртуал технологиялар татбиқини информатика, физика, химия, биология фанларидан компьютер ёрдамидаги электрон виртуал лаборатория шаклларида фойдаланилишида яққол кўриш мумкин. Бизнингча, виртуал атамасини тилларни ўрганиш жараёнига татбиқ қилинаётган электрон таълим воситаларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Она тили таълимида мавжуд босма

таълим воситалари (дарслик, ўқув ва методик қўлланмалар, жадваллар, дафтарлар)нинг виртуал имитацион моделларини яратиш (электрон дарслик, электрон қўлланма, электрон жадваллар, электрон дафтарлар), видео ва аудио материалларни тинглаш, кўриш орқали фикрлашга, таҳлил қилишга йўналтириш, реал бўлмаган, моделлаштирилган электрон дафтарларда интерактив машқларни бажариш жараёни виртуал мавжудлик деб қаралиши мумкин.

Россияда виртуал ва виртуаллик, унинг фалсафий моҳияти, виртуаллик ва таълим масаласи илмий-назарий жиҳатдан Н.А.Носов, С.С.Хоружий, Р.А.Нуруллин, Л.П.Целенко, Е.В.Парахневич, К.А.Суворов, Н.Н.Королева, Д.В.Макаров, Е. В. Матросов, А. З. Шакирова, Е.Э.Турутина, И.Д.Лобанков, И.Д.Кирюшин, А.Н.Самухин, А.Хосеевич, Ю.Ю.Гавронская, В.В.Алексеев, А.Ю.Авдеев, И.М.Красильников, В.В.Селиванов, Л.Н.Селиванова, Т.В.Поповалар томонидан ишлаб чиқилган. Ўзбекистонда А.Абдуқодиروف, Н.Тайлақов, У.Бегимқулов, Ф.Зокирова, М.Файзиёва, В.Хамидовларнинг тадқиқотларида виртуаллик ва таълим масаласи, аниқ ва табиий фанлар доирасида виртуал электрон ўқув контентларни яратиш тажрибалари ёритилган.

Хориж таълим тизимида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам ўқитиш методикасида янги йўналиш – инновацион компьютер дидактикаси (электрон таълим назарияси ва методикаси) юзага келдики, бу бежиз эмас. Бу ўқувчиларни фақат билимларни эгаллашга ўргатишни эмас, балки таълим олувчиларга дарсда ва дарсдан ташқари жараёнда мустақил таълим олишга, ахборотларни таҳлил қилишга йўналтириш, зарур ахборотлар муҳитига олиб кириш учун янги ахборот технологияларини татбиқ қилиш заруриятининг ошганлиги билан боғланади.

Она тилимизнинг Интернет жаҳон ахборот тармоғида муносиб ўрин эгаллашини таъминлаш, унинг компьютер услубини, ўзбек тили ва дунёдаги етакчи хорижий тиллар асосида таржима дастурлари ва электрон луғатлар, виртуал ўқув мажмуалар яратиш билан боғлиқ илмий-методик қўлланмалар, амалий тавсиялар тайёрлаш ва бу борада эришилган натижаларни амалиётга кенг татбиқ этиш каби вазифалар ижросини таъминлаш соҳа мутахассисларидан катта шижоат талаб қилмоқда.

Халқаро интернет тармоғида бевосита тил таълими бўйича яратилган электрон дарсликлар, хусусан, Россия федерациясида тайёрланган электрон адабиётлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, электрон адабиётлар ёрдамида ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида ҳамда мустақил фаолият юритади. Россия Федерацияси умумий ўрта таълим мактаблари учун 2015 йилда яратилган электрон қўлланмалар айнан амалдаги дарсликларнинг босма нашрларига мувофиқ келади. 2015, 2016 йиллар давомида ўтказилаётган синовларда ўқувчи ролини фан ўқитувчилари, педагогика институтлари талабалари бажармоқда ва электрон қўлланмаларнинг имкониятлари намойиш қилинмоқда. Ана шу жараёнда уларни такомиллаштириш ва электрон адабиётлар билан ишлаш механизмлари ишлаб чиқилмоқда.

Бу борада инглиз тили таълимидаги “Homebook”, “Workbook” (“Уйда иш китоблари”и), рус тилини ўқитишда амалда бўлган “Рабочая тетрадь” (“Иш дфтери”), “Электронная тетрадь”лар қатор афзалликларга эга. Қайта кўчириб ёпиш талаб қилинмайдиган репродуктив ва қисман изланувчанликка асосланган машқлар қафолатли натижаларга эришиш жараёнини жадаллаштириши мумкин. Инглиз тили таълимида “True-false” (“Тўғри-ноғўғри”), Мини-ТЕСТ, “Мосликни аниқлаш”, “Қиёслаш” машқлари, алгоритмга асосланган машқлар, шунингдек, грамматик таҳлил турлари такомиллаштирилган машқларни амалий дастурларда электрон машқларга айлантириш имкониятлари мавжуд. Бу она тили таълими учун ҳам мувофиқ келади.

Виртуал ўқитиш жараёни ва унда қўлланиладиган технологиялар кўплаб инновацион методлар ва усулларни уйғунлаштира олиши билан характерлидир. Шунинг учун ҳам уларни тўплаш, таснифлаш, ўқитувчилар фаолиятига сингдириш механизмларини ишлаб чиқиш ўз ечимини кутаётган муаммолар сирасига киради. Шунининобатга олган ҳолда Нукус давлат педагогика институтини ўзбек тили кафедрасини қошида илмий-инновацион гуруҳ ташкил қилиниб, гуруҳ аъзоларини электрон ўқув-методик мажмуалар яратиш юзасидан тадқиқотлар амалга оширмоқдалар. Ш.Юлдашева, М.Бекжанова, Д.Смайлова, О.Зарипов, Д.Уразбоева, Қ.Гулманова, Г.Янгибоевалар ҳамкорлигида умумтаълим мактабларини она тили таълими учун электрон адабиётлар яратилиши юзасидан магистрлик диссертацияларини ва битирув малакавий ишларини доирасида айрим дарслар учун тақдимотлар, видеодарслар, интерактив машқлар ва тест топшириқларини, лўғатлардан намуналар тайёрланиб, улар Қорақалпоғистон Республикасини мактабларини тажриба-синиовдан ўтказилмоқда. 5-синфда дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда фойдаланиш учун II қисмдан иборат электрон ўқув-методик мажмуанинг I қисминини юзасидан тадқиқотлар икунланди.

Яратилган электрон қўлланманинг функционал имкониятларини фойдаланувчилар дастурнинг менюсини ёрдамида ихтиёрий дарс мавзусинини тинлаш ва унга тезкор ўтиш, олдингини ва навбатдагини мавзуларга ўтиш, мавзуга доир машқлар ва тестларини ечиш орқали ўз-ўзини баҳолаш ҳамда шу жараёнда лўғатлар, шунингдек қўшимча адабиётларга тезкор ўтиш ва дастурдан чиқиш каби бир қатор ҳаракатларини осон бажаришларини мумкин.

ЭХМ тури: Pentium IV; дастурлаш тили: HTML, Flash 8.0, iSpring Suite, AutoPlay Media; операцион муҳит: Windows XP, Windows 7, 8, 8.1, 10.

Электрон қўлланманинг I қисминини I-II чорак материалларинини (тақвим-режадаги I – 99-дарслар) тақдимотлар, аудио ва видеолавҳалар, видеодарслар, 10 дан ортиқ турдагини машқлар ва тестларини қамраб олади. Ўқувчиларнинг ихборот билан ишлаш компетенцияларинини ривожлантириш учун она тили таълимида муҳим ўрин тутувчи лўғатларнинг (жами: 7 та), фанлараро интеграция таъминланиши учун шу синфда ўрганиладиган фанлар учун амалдагини дарсликларнинг электрон вариантларини жойлаштирилаётганлигини, ҳар бир чорак учун назорат тестларининг киритилаётганлигини фойдаланувчилар учун қулайлик туғдиради.

Мазкур қўлланма тил таълимига жорий қилинаётган дастлабки виртуал ўқув-методик мажмуа сифатида қаралиши мумкин. Ўқувчилар ўқитувчилар бошқарувида видео ва аудио материалларни тинглаш, кўриш орқали фикрлашга, таҳлил қилишга йўналтириладилар, реал бўлмаган, моделлаштирилган электрон дафтарларда интерактив машқларни бажарадилар, электрон луғатлар орқали сўзлар маъноларини ўрғанадилар. Янги адабиёт нафақат таълим олувчиларнинг фанга қизиқишини орттиришга, балки ўқитувчилар вақтининг тежалиши, кам куч ва вақт сарфлаб юқори самарага эришишга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Абдуқодиров А., Хайитов А. Ахборот технологиясига оид атамаларнинг изоҳли луғати. – Т.: ТДПУ, 2002. – 27 б.
2. Бегимқулов У.Ш. Педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишнинг илмий-назарий асослари. – Т.: Фан нашриёти, 2007. –144-б.
3. Зокирова Ф. ва б. Электрон ўқув мажмуалар ва таълим ресурсларини яратиш методикаси. Методик қўлланма. – Т.: ОЎМТВ, 2010. – 55 б.
4. Нуруллин Р.А. Виртуальность как условие существования реальности. Вестник СамГУ. 2005 №4 (38)
5. Тайлаков Н.И. Информатика курсидан интерактив ўқув мажмуалар. – Т.: 2010.
6. «Таълимда мультимедиа тизимлари ва масофавий ўқитиш методлари» модули бўйича модули бўйича ўқув-услубий мажмуа (тузувчилар: В.С.Хамидов, М.Адашбоев, Д.А.Собирова) – Т.: 2015.
7. “Электрон педагогика ва педагогнинг шахсий, касбий ахборот майдонини лойиҳалаш” модули бўйича ўқув-услубий мажмуа (тузувчилар: Т.Т.Шоймардонов, В.С.Хамидов, М.Файзиева) – Т.: 2015. – 11-67 б.
8. <http://www.moluch.ru/>
9. <http://diclist.ru/slovar/istoricheskiv/v/virtualnvi.html>

Г.Ш. ЗИЁДУЛЛАЕВА,
(РТМ бош методисти)

МУҲОКАМАН ТАТБИҚАЧА

Мустақил Ўзбекистоннинг равнаки учун олиб борилаётган иқтисодий-ижтимоий, маданий-маънавий соҳалардаги кенг қўламли ишлар билан бирга ҳозирги тез ўзгараётган глобаллашув даврида ўзбек тили ва адабиётининг ўзига хос бетакрор хусусиятлари, тарихий тараккиёти, унинг бугунги ҳолати ва истиқболи билан боғлиқ масалаларни чуқур ўрганиш, таълим-тарбия тизимининг барча бўғинларида ўзбек тили ва адабиёти фанини ўқитишнинг ҳамда ушбу соҳа бўйича юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг сифатини тубдан ошириш мақсадида Республикамызда Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университетининг ташкил этилиши она тилининг қўлланиш даражасини кенгайтириш, унинг тарихий илдизларини чуқур ўрганиш ва илмий асосда ҳар томонлама ривожлантиришни такозо этади.

Модомики, таълим босқичларида она тилини ўқув фани сифатида ўқитишнинг ижтимоий аҳамияти шундаки, жамиятимиз, халқимиз, миллатимиз равнақининг келажаги, унинг гуллаб яшнаши ёшларнинг мустақил турмушга, нутқий фаолиятга, юксак маданият билан сўзлаша олишга қай даражада

тиёрланганганига боғлиқ. Чунки сўз қудрати инсоният тарихида ҳамма вақт юксак қудратга эга бўлган.

Жамият ривожланган сари халқнинг маданият даражаси ортиб боради. Маданий ҳаётнинг ривожини аввало жамият аъзоларининг маданий сўзлашувга бўлган эҳтиёжининг ортиб бориши билан белгиланади. Ёшларда юксак нутқ одобини тарбиялаш она тили фани зиммасига тушади.

Она тилининг ўқув предмети сифатида шаклланиш ва ривожланиш жараёнига назар ташлайдиган бўлсак олимларимизнинг фикрича тахминан 5 даврни яъни 1910 йилдан 1991 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бунда биринчи давр болаларнинг хат-саводини чиқариши ва қироатхонлигига катта эътибор берилган. Иккинчи даврда она тилини фан сифатида ўқитиш йўлга қўйилган. Учинчи даврда она тили таълим мазмуни анча такомиллашган. Тўртинчи даврга келиб ўзбек тилшунослигида қўлга киритилган ютуқларни мактаб дарсликларига киритишга уриниш кучайган. Бешинчи давр Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан сўнг она тили таълими олдида тамомилан янги талаблар қўйила бошланди. Она тили таълимининг мазмуни асосан 50 йилларнинг ўрталарида шакллантирилган бўлиб, ўшандан бери дастурлар жузвий ўзгаришлар билан 1998-1999 ўқув йилига қадар амалда бўлиб келган. 60 йилларга келиб “Фан ютуқлари- мактабга “ шиори ўртага ташлангач, мактаб она тили таълими шу қадар назарийлашиб грамматизм ҳокимлиги юзага келдики, ўқиш ҳам ўқитиш ҳам зерикарли бўлиб қолди. Она тили машғулотларида ўқувчи нутқни ривожлантиришга қаратилган фойдали амалий ишлар ўрнига сон-саноксиз грамматик талқин, қоида ва таърифларни кўр-кўрона “ўзлаштириш” яъни уларни қориларча ёдлаб олишдан нарига ўтилмади. Шўролар таълими шароитида нафақат таълим мазмуни, балки ўқитиш усулида ҳам догматизм ҳукмрон эди. Она тили таълими ўқувчиларда ижодийлик, мустақил фикрлаш, фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда оғзаки ва ёзма шаклларда баён қилишга ўргатишдан анча йироқ бўлиб, она тили таълимининг мақсади – нутқни шакллантириш ва ривожлантириш унинг соясида қолиб кетган эди.

Миллий истиқлол мактаб она тили таълими олдида ҳам янги уфқлар очди. Ўзбекистон оламга юз тутди. Ижтимоий, маънавий, иқтисодий жабҳаларда улкан тили соҳасидаги ислохотлари бугунги кунда нақадар катта ижобий натижалар берганлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Бу ислохотлар аввало миллатнинг ғурури, унинг ифтихори – тилига бўлган эътибордан бошланди.

Тилимизга давлат тили мақоми берилди ва бу Республикамиз мактабларида ўзбек тилининг ўқитилишига эътиборни кучайтирди. Тарихий аҳамиятга молик бу қонун 1987 йилда тузилган, бир қатор мактабларда синовдан ўтказилган 5-9-синфлар Она тили дастурининг такомиллаштирилишига тўртки бўлди.

Маълумки, ҳар бир давр фаннинг маълум соҳасининг, унинг алоҳида тармоқларининг ривожланишида ўзига хос аҳамиятга эга. Чунки тарихий жараён ва кишилиқ жамиятининг тараққиёти инсон шахсининг юксалиши учун муҳим бўлган омилларни янгилашни тақозо этади. Инсон шахсининг такомиллашувида, унда фикрлаш, тафаккур қила олиш ва шу тафаккур

маҳсулини нутқ воситасида баён этиш салоҳиятини шакллантириш воситаси бўлган она тили таълими мазмунини янгилаш давр талаби бўлиб келган. Бинобарин шу ўринда 1989 йилдан таъсис этилган “Ўзбек тили таълимини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари” доимий илмий-методик анжуманининг 1 ва 2-йиғинларидаёқ ўша даврда амалда бўлган стабиллашган она тили таълими усули, таълим мазмунини тубдан янгилаш зарурлигини баралла айтди. Она тили таълимида мустақиллик йилларида ташланган улкан кадам “Ўзбек мактабларида она тилини ўқитиш Концепцияси” бўлди. Концепция таълим жараёнини янгилашнинг асосий мақсад ва вазифаларини, йўналиш ва тамойилларини белгилаб берди. Концепция талабларидан келиб чикиб ҳолда Ўзбекистондаги барча таълим муассасаларида она тили таълимининг мақсади, вазифалари, йўналишлари, асосий бошқич ҳамда тамойиллари асосида ягона давлат ўлчами яратилди. Умумтаълим муассасаларида тил таълимининг мазмунини белгилашнинг илмий ҳамда амалий асосларини ишлаб чиқиш, узлуксиз таълимнинг замонавий методларини яратиш, узлуксиз тизимли она тили таълимини амалга ошириш мақсадида дарсликларнинг умумий мезонини яратиш, давлат ўлчами асосида дастур, дарслик ҳамда ўқув методик адабиётлар яратиш ишлари кенгайиб, даврийлик асосида улар мазмунан янгиланиб борибди.

Миллий истиқлол шарофати билан она тили таълимини такомиллаштириш давом эттирилди. Ўзбек тилининг грамматик қурилишидаги “руслаштириш” самараси бўлган жуда кўп илмий-грамматик талқинлар туркона талқинлар билан алмаштирилди. Шундай экан, она тили таълимидан кўзланган асосий мақсад ўқувчиларни нутқий фаолиятга тайёрлаш экан, сўз бойлигини ошириш биринчи галдаги вазифа саналади. Ўзбек тили доимий анжуманининг 3 йиғини (1995 й) худди шу масалага бағишланди. Йиғин она тилидан синов дарсликлари нашрини тезлаштириш хусусида тавсия қабул қилди. Она тилидан яратилган синов дарсликларида “тил-меъёр-нутқ” мутаносиблигига қатъий амал қилинган. Бунинг маъноси шуки, она тили дарсларида ўқувчи тил ҳодисаларини *қузатиш, изланиш, алоҳидаликларни шарҳлаш, қиёслаш, умумийликни аниқлаш, фарқларни топиш, гуруҳлаш, ҳуқи чиқариш, ҳулосалашдан* фикрни баён этиш, ижодий матн тузишгача бўлган барча жараёнларни мустақил бажаради. Бу эса, ўз навбатида, ўқувчини таълим жараёнининг фаол ишловчисига, ўқитувчини эса шу жараённинг ташкилотчисига айлантиради. Шу ўринда 1997 йил ўзбек тили доимий анжуманининг 4 -йиғинида ўқувчини ижодий матн яратишга ўргатиш йўллари, воситалари ва усуллари муҳокама қилинди. Албатта ўқувчини матн яратишга ўргатиш фикрини ифодалаш устида ишлашга ўргатиш демакдир. Зеро, фикрсиз матн бўш қоқдир. Ўқувчида фикрлаш қобилиятини уйғотиш ва уни ривожлантириш *бевосита матн устида иш, матн асосида матн тузиш, матн режасини тузиш, маълум бир мақсадни ифодалаш учун матн тузиш, маълум турдаги сўзлар ёки тушунчалардан, тилнинг грамматик ва тасвирий воситаларидан фойдаланиб матн тузиш* каби юзлаб усул ва йўллар муҳокама қилинган.

1998 йил 13 майда эса Ўзбекистон Республикаси ВМ томонидан қабул қилинган “Умумий ўрта таълимни ташкил этиш тўғрисида” ги 203 –қарори бирча ўқув фанлари қатори она тилидан ДТС ни яратиш ва уни синовдан ўтказишни Ўзбекистон Республикаси ХТВ олдига вазифа қилиб қўйди. Қўйилган вазифани ҳал этишда ЎТДА нинг 1999, 2001, 2003 йилларда “Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш”, “Таълим жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш”, “Ўзбек тили таълими жараёнида миллий истиқлол ғоясини сингдириш” масалалари доирасида ўтказилган 5, 6, 7-йиғинлари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Она тилидан таълимнинг мақсад ва вазифалари аввало тилнинг жамиятда бижарадиган вазифаси, инсон ҳаётида тутган ўрни билан белгиланади. Тил жамият аъзолари ўртасида алоқа-аралашув воситаси, инсоннинг фикрлаши ва фикр маҳсулини оғзаки ва ёзма равишда бериши, ўз ички кечинмаларини баён қилиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Мактабда она тили таълимига қўйилган муҳим талаблардан бири ўқувчиларни фикр баён қилиш фаолиятига тийёрлашдир. Шунинг учун йиғинларда ушбу мақсадни илмий-методик жиҳатдан асослаб берилди ва маълум маънода ушбу мақсадга эришилди.

Президентимиз Ислоҳ Каримов фарзандларимизнинг мустақил фикрлаш, ижодий тафаккур малакаларига эга бўлишлари истиқлолимизнинг истиқболлини таъминлашда ҳал қилувчи омиллардан бири эканлигини қайта-қайта таъкидлаб келадилар. Ўз сўзларидан бирида “Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлиқдир” Мустақил миллий тафаккур тарбияси бугунги мустақиллигимизнинг табиий талабидир.

Тафаккур ва тил ҳодисалари бир-бири билан чамбарчас, узвий боғлиқ эканлигидан келиб чиқилса, мустақил, ижодий тафаккур тарбиясида она тилининг фавқулудда муҳим ўрни аниқ кўринади. Тафаккур ўзининг ҳаракати билан тилдан олдин юради, акс ҳолда, инсониятнинг тараққиёти умуман мумкин бўлмас эди. Тил, аслида миллий тафаккурнинг, миллий маънавиятнинг, миллий руҳиятнинг ўзагини ташкил этади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қилбига, аввало, она алласи, она тилининг бетақрор жозибаси билан сингади. Она тили-бу миллатнинг руҳидир. Кўринадики, болаларимизнинг мустақил, ижодий тафаккурини ўстиришда она тили фавқулудда ҳал қилувчи омилдир.

Таъкидлаш жоизки, билим масканларида ўрганиладиган ўнлаб фан ва предметлар битта шахс томонидан ўзлаштиришга ва шу шахснинг фикрлаш қобилиятини дунёқарашини кенгайтиришга қаратилганлигидир. Шу шахснинг бирча фанлар соҳасида қўлга киритган ютуқлари унинг фикрлашида шокеаланади. Шунинг учун ўқувчини фикрлашга ўргатиш барча фан мутахассислари диққатида турмоғи лозим. Тил таълими фанлараро узвий алоқа билан такомиллашиб боради. Юқоридаги масала ҳам ўзбек тили доимий шижуманининг “Ўзбек тили таълими жараёнида фанлараро алоқа” мавзусидаги 8-йиғинида муҳокама этилганлигини қайд этиш лозим. Ўтган давр мобайнида “Ўзбек тили таълимини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари” доимий

илмий-методик анжуманининг турли мавзуларга бағишланган ўн учта йигини, хусусан, юкорида таъкидланган йигинлардан ташқари “Йигирма биринчи асрда ўзбек тили таълими масалари” (2007 йил, 9-йигин), “Тил таълими босқичларида узвийликни таъминлашнинг илмий-амалий муаммолари (209 йил, 10 йигин), “Ўзбек тили таълимида педагогик технологияларнинг ўрни” (2011 й, 11 йигин), “Ўзбек тилини ўқитишда ахборот технологиялардан фойдаланиш-самарадорлик омили” (2013 йил, 12 йигин), “Таълим жараёнида ёзма саводхонликни оширишнинг асосий омиллари” (2015 й, 13 –йигин) каби мавзуларда масалалар муҳокамасига бағишланган йигинлар ўтказилиб келинди. Кўришиб турибдики, анжуманнинг ҳар бир йигини муҳокамаси ўзбек тили ўқитишнинг долзарб масалаларига қаратилган. Ушбу анжуманлар мактабгача таълим муассасаларидан тортиб олий ўқув юртларигача бўлган узлуксиз таълим тизимида она тилини ўқитиш мазмунини белгилаш, такомиллаштиришга оид жараёни мувофиқлаштириб турувчи Марказ сифатида ушбу таълимнинг энг долзарб муаммоларини ўрганиб, кенг муҳокама қилиш ҳамда илмий-тадқиқот натижаларини ҳаётга татбиқ этиш каби ишларни амалга ошириб келмоқда.

Юртимиз таълим тизимида айна вақтда ҳали кўп ишларни амалга ошириш лозимлигини ҳис этиб, энг аввало она тилининг қўлланиш доирасини кенгайтириш, унинг тарихий илдишларини чуқур ўрганиш ва илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш бугунги куннинг долзарб масаласи эканлигини эътиборга олиб ташкил этилган олийгоҳ билан биргаликда ўқувчиларни тил ва адабиётнинг бой имкониятларидан фойдаланган ҳолда Ватанга муҳаббат ва садоқат, умумбашарий қадриятларга ҳурмат руҳида, кенг дунёқарашга эга бўлган ва мустақил фикрлайдиган, маънавий етук инсонлар этиб тарбиялаш, она тилининг халқаро миқёсдаги ўрни ва нуфузи, унинг бошқа тиллар билан алоқалари, ўзбек тили ва адабиётининг ривожланиш истиқболлари билан боғлиқ илмий муаммоларни тадқиқ этиш, таълим жараёнига илғор педагогик технологияларни кенг жорий этиш каби истиқболлий вазибаларни адо этиш кенг жамоатчиликни ташкил этган таълим мутахассислари олдидаги масъулиятни янада ошириши тайин.

**N.A.ASHUROVA, o'qituvchi
(Namangan viloyati)**

ONA TILI DARSLARIDA MAQOLLARDAN FOYDALANISH

Hozirgi kunda ta'limda axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, berilayotgan materiallarni multimediyali dasturlar bilan boyitish o'quvchilar bilim doirasini kengaytirib, dars samaradorligini oshirilishiga olib kelmoqda. Boshlang'ich sinflardan boshlab AKT vositalari va imkoniyatlaridan foydalanib, saboq berila boshlanganligi o'qituvchi va o'quvchilarning darsga munosabatlari o'zgarishi omili ekanligi amalda o'z isbotini topmoqda. Darsning har bir bosqichini yangi usul va vositalar bilan tashkillash, ta'lim sifatini oshirishda eng muhim omildir. O'quvchi har bir darsda aytilayotgan yoki qo'llanayotgan yangi

texnologiyaga qiziqish bilan e'tibor beradi, vaholanki, o'quvchida ham yangi fikr va g'oyalar tug'ila boshlaydi.

Xalqning hayotiy tajribalari asosida yuzaga kelgan, o'zida ibratli, dono fikrlarni ixcham ifodalovchi gaplar – maqollardir. “Maqol” aslida, arabcha “so'z” degan ma'noni anglatadi. Maqollarda fikr aniq, xulosa tugal, ifoda lo'nda va, albatta, lukm tarzidagi ibratli fikr bo'ladi. (1) Maqollar zamirida xalqning uzoq yillar duvomida orttirgan saboqlari yotadi. Maqollar bizni mehnatsevarlik, vatanparvarlik, rostgo'ylik, halollik, katta-yu – kichikka birday munosabatda bo'lish, ota- onaga doimo hurmatda bo'lish kabi yuksak fazilatlar egasi bo'lishga undaydi. Maqollar to'g'ri va ko'chma ma'nolarda, she'riy va nasriy tuzilishlarda qo'llaniladi. Maqollar a'monlar osha tobora sayqallashadi, pishiydi, mazmuni teranlashadi.

Maqollarni “Hayot ko'zgusi” deb atasak ham hech adashmaymiz. Chunki ming asrlar avval ota- bobolarimiz tomonidan yaratilgan bu durlar aqlni charxlaydi, outqni ravshan va ta'sirchan qiladi, hayotda uchraydigan katta-yu – kichik muammolarni yechishga qimmatli maslahatlarni beradi. Maqollar haqida taniqli rus tilshunosi va paremeologi (2) V. I. Dal shunday degan ekan: “Maqollar ulardan anglashiladigan tushunchalarga qarab joylashtirilsa, xalq ruhiyatining chinakam ocherki vujudga keladi”. (3) Darhaqiqat, maqollar ko'xna tarixning muayyan duvrlarida, muayyan dunyoqarashdagi kishilar tomonidan aytib qoldirilganulkan va so'nmas bir hazinadir.

Hammamizga ma'lumki, maqollar asosan Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” (“Turkiy so'zlar devoni”) asari orqali yetib kelgan. Masalan: “*Tulku o'z miga ursa, ujuz bo'lur*” (“Tulki o'z uyasiga qarab ulisa qo'tir bo'ladi”). Mahmud Koshg'ariy izohlashicha, “bu maqol o'z elini, urug'ini va mamlakatini yomonlovchilarga qarata aytiladi”. “*Erik erpi yag'lig, ermagu bashi qonlig*” (“Tirishqoqning labi yog'lik, erinchoqning boshi qonlik”). Bu maqol yalqovlikni tashlashga, g'ayrat bilan ishlashga undab aytiladi. Gulhaniyning “Zabulmasal” deb nomlangan asari 400 dan ortiq maqol, matal va naqllardan iborat.

Ona tili darslarida maqollarni o'rganishda quyidagi bir necha usullardan foydalanish mumkin:

1. Maqollarni muayyan mavzular bo'yicha guruhlash: “Vatan – vatanparvarlik”, “Do'stlik va dushmanlik”, “Mehnatsevarlik” va boshqalar. Guruhlarga oq vatman berilib, ma'lum mavzudagi, aytaylik, “Vatanparvarlik” va “Yaxshilik va yomonlik” mavzusidagi maqollardan tez va aniq yozish sharti beriladi.

1. Ayrimlagin elingdan, Quvvat ketar belingdan. 2. Badqavm bo'lsang bo'l, Beqavm bo'lma. 1. Ajalga davo yo'q, Yomonga – balo. 2. Asl odam hech o'lmas.

2. Rasmlardan namunalar ko'rsatiladi, so'ng mazmuniga mos ravishda maqollar yoziladi:

Birikkan kuch – kuch, birikmagan kuch – puch. Birlashgan o‘zar, birlashmagan to‘zar. Mehnat, mehnatning tagi rohat. Qilingan mehnat – beminnat o‘vqat.

3. Qo‘fiyadosh maqollardan topish sharti. Bunda har bir o‘quvchi o‘z xotirasiga va iqtidoriga suyangan holda qo‘fiyadosh maqollardan tez va husnixat asosida namunalar yozadi. Masalan: “Jahl– dushman, aql- do‘st”, “Yurt tinch – sen tinch”, “Bulbul chamanni sevar, odam Vatanni”, “Avval o‘yla – keyin so‘yla”, “Ayrilganni ayiq yer, bo‘linganni bo‘ri yer”, “Baxtiyor bo‘lsa zamon, noshukur bo‘lma – yomon”, “Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda.”, “O‘talar so‘zi – aqlning ko‘zi”.

4. O‘qituvchi tomonidan berilgan maqolni sharhlash va mazkur maqolning muqobillarini topish sharti beriladi: masalan, har bir guruhga alohida yoki bir hil maqol beriladi. “ Mehmon – otangday ulug‘”. Maqolning sharhi shunday, mehmondo‘stlik insonning oliy fazilatlaridan biridir. Xalqimiz mehmondo‘stlikni azaldan ulug‘lab kelgan va o‘zining samimiy mehmondo‘stligi bilan qadimdan mashhur bo‘lgan. “O‘zbek xalqi mehmonni shu qadr sevadiki, hatto musicha don tashlasa, choyning shamasi piyolada tik tursa yoki tushda yo‘l- yo‘l narsalar ko‘rilsa – bularning hammasi mehmon kelishiga yo‘yiladi”.(4) Maqolning muqobillari: ”Mehmon izzatda – mezbon hizmatda”, “Mehmon - aziz, mezbon – laziz”, “Mehmon joyi – ko‘z ustida”, “Qo‘noq kelsa, qut kelar”.

5. “Davom ettir” o‘yini. O‘yin sharti shundan iboratki, maqolning so‘nggi so‘zdagi oxirgi harfiga maqol aytishdan iborat. Masalan: alifbo bo‘yicha “a” harfidan boshlanadi. “Avval o‘yla, keyin so‘yla”, “Aytilgan so‘z – otilgan o‘q”, “Qosh qo‘yaman deb , ko‘z chiqaribdi”, “Intilganga tole – yor”, “Rejasiz ish – qolipsiz g‘isht”, “Til – qilichdan o‘tkir”, “Rizqli mehmon osh ustidan chiqar”, “Ruhi tetikning – ishi tetik”, “Ko‘pdan quyon qochib qutulmas”, “So‘raganning aybi yo‘q”, “Qo‘li ochiqning – yo‘li ochiq”, “Qush tilini qush biladi”. Shunday tarzda davom etadi.

6. Adabiyot darsida o‘qilgan hikoya mazmuniga aloqador maqollar topish va ularni bir- biri bilan qiyoslash. Masalan: Abdulla Qahhoring “Bemor” hikoyasidagi asosiy g‘oyaga mos ravishda maqol topiladi. Hikoyadan qisqacha matn o‘qib eshittiriladi. Ushbu hikoyaga “Osmon yiroq, yer qattiq” maqoli epigraf qilib olingan.

“Sotiboldining xotini og‘rib qoldi. Sotiboldi kasalni o‘qitdi - bo‘lmadi, tabibga ko‘rsatdi. Tabib qon oldi, betobning ko‘zi tinib, boshi aylanadigan bo‘lib qoldi, baxshi o‘qidi. Allaqanday bir xotin kelib, tolning xipchini bilan savaladi, tovuq so‘yib qonladi. Bularning hammasi, albatta, pul bilan bo‘ladi. Bunday vaqtlarda yo‘g‘on cho‘ziladi, ingichka uziladi.

Shaharda bitta doktorxonaga bor. Bu doktorxonaga to‘g‘risida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch parkda, daraxtlar ichiga ko‘milgan baland va oq imorat: shisha qabzali kulrang eshigida qo‘ng‘iroq tugmasi bor. Chigit po‘choq va kunjara bilan savdo qiladigan xo‘jayin Abdug‘aniboy omborida qulab ketgan qoplar ostida qolib uladigan bo‘lganida bu doktorxonaga bormay Simga ketgan edi”. Maqol variantlari: “Ko‘kka boqsam, ko‘k yiroq, Yerga boqsam, yer qattiq”, “Kirarga yer qattiq, Kiyarga jon totliq”, “O‘lay desam, o‘lolmayman, Tirik go‘rga kirolmayman”.

Бу мақоллар juda og'ir ahvolga, noiloj holatga tushib qolgan kishilar tomonidan
nytiladi.

Keltirilgan har bir maqolning qanday ma'noni anglatishi, ularning tarbiyaviy
ahamiyati haqida o'quvchilar bilan suhbat uyushtiriladi. O'quvchi maqollarni
sharhlash natijasida inson nutqining ta'sirchanligini oshiruvchi vosita ekanligini yana
bir bor guvohi bo'ladi, shu bilan birga o'z nutqida maqollardan tez- tez qo'llashga
hurakat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Ahmedov S. va boshqalar. Adabiyot (umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5- sinfi uchun darslik)
T.: Sharq – 2007 – 11-bet.
2. Паремология (др.- греч “paramia” – притча, пословица и “logos” – слово, учение)
посвящённый изучению и классификаций паремий – пословиц.
3. Диль В. И. О русских пословицах // Современник, 1847. - 16. - 148- бет.
4. Mahmudov K. “O'zbektaomlari”. – T., 1970.

Л.А.ХУДАЙҚУЛОВА (ТошДўТАУ)

ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎРГАТИШДА ХАЛҚ ОГЪАКИ ИЖОДИНИНГ АҲАМИЯТИ

Мамлакатимизнинг биринчи Президенти И.А.Каримов
таъкидлаганларидек, “ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму
маърифат, таълим ва тарбияни инсон камолоти ва миллат равнақининг энг
асосий шарти ва гарови деб билган”.

Буюк маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний “Ҳар бир миллатнинг
дунёда борлигини кўрсататурган ойнаи ҳаёти тил ва адабиётдур. Миллий
тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур” деган эди. Ўқитувчи ўзбек
тилимининг қадимийлиги, софлиги, бойлиги ҳақида ёш авлодга етказиш,
онига сингдириш ва ёшларнинг маънавий дунёкарашини бойитиш каби
ошишжаноб ишларни дарс жараёнида амалга ошириши даркор. Ўзбек тилини
ўргатишда ўқитувчи биринчи ўринда ўз нутқини раво қилишга эътиборни
қилатиши лозим. Ўқувчиларга тиниқ, мазмунли нутқ намунасини кўрсатиш
билан бирга ҳозирга кунда сўзларни талаффуз қилганда йўл қўйилаётган
хатоларга кўпроқ аҳамият бериши керак. Биз биламизки, сўзларни талаффуз
қилишда урғун тўғри қўйиш муҳим ҳисобланади. Шу ўринда устозимиз
О.Мадаевнинг фикрларига таянган ҳолда айтмоқчимизки, кўп ўринларда
кундалиқ ҳаётимизда тез-тез учраб турадиган “пойафзал”, “лутфан таклиф
этамиз”, “олийгоҳда ўқийди” каби сўз бирикмалар нотўғри қўлланилаётгани
ҳақида фикр юритиб, бу каби сўз бирикмалар аслида “пойабзал”, “лутфан
қилишингизни илтимос қиламиз”, “институтда ўқийди” деб қўлланса тўғри
бўлишини ўргатиш долзарб ҳисобланади. Устозимиз О.Мадаев юкорида кайд
тилган мисоллардан биттасига қуйидагича изоҳ беради: “пойафзал” сўзи икки
қисмдан иборат. “Пой” форс тилида “оёқ”, “афзал” яхшироқ маъносини
беради. Демак, “пой афзал” – “оёқ яхшироқ” дегани. Оёқ нимадан яхшироқ
еканини Яратган билди. Бу сўз бирикмасига “афзал” аслида “абзал” бўлиши
керак. Шунда “пойабзал” дейилади ва “абзал” сўзи “асбоб”, “иш курали”
маъносига қўлланилади. Оёқнинг иш курали, яъни оёқ кийими тушунчасини

ифодалайди. Шундан кўринадики, ўқитувчи ҳар доим ўзининг зиёли эканини, она тилимиз софлигини сақлашда масъуллигини ҳис қилиши керак.

Бунинг учун бизга, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сонли Фармонида келтирилган бандлари дастуриламал бўлиши лозим.

Бизга маълумки, таълим-тарбияни асрлар давомида сайқалланиб келаётган халқ оғзаки ижоди наъмуналари билан бойитиш янада самарали кечади. Айниқса, халқ қўшиқлари, топишмоқлар, мақоллар, ривоятлар, иборалар каби кўплаб жанрлар халқ педагогикасида азалдан муҳим тарбиявий курул саналган. Жумладан, топишмоқ ва мақоллар зеҳн, ақл-заковат, тафаккур даражасини синаш воситасидир. Топишмоқлар қайси фан доирасида қўлланилмасин, у орқали ўз она тилини мустахкамлашда, таълим тарбияда, билимларни ўзлаштиришда юқори кўрсаткичга эришиш мумкин. Ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар тамонлама етук бўлиб шаклланишида халқимизнинг эзгу анъаналарига асосланган таълим-тарбиянинг аҳамияти чексиздир. Топишмоқлар инсон умрининг охиригача, яъни дастлаб оила, мактаб, ўқув даргоҳларидан тортиб жамоатчилик ичидан ўрганиладиган билимларини янада ақдан чиниқтиради, рухий эстетик жиҳатдан бойитади.

Ўзбек халқ топишмоқларининг ёш авлод тарбиясидаги ўрни, яъни дарс машғулотларида маънавий-ахлоқий таълим беришда топишмоқларда мужассамлашган халқ донишмандлиги сабоқларидан фойдаланишнинг илмий-педагогик хусусиятларига доир қатор мақолалар ёзилган бўлса-да, бу муаммо ҳалигача фундаментал тадқиқ этилмаган.

Топишмоқлар боланинг ўйлаш, қиёслаш-таққослаш, ҳозиржавоблик, зийраклик қобилиятини шакллантириб сўз бойлигини оширади. Мактаб ва ўқув даргоҳларидаги ҳар бир дарсда топишмоқлардан кенг фойдаланиш мумкин. Айниқса, она тили ва адабиёт, математика, тарих, одобнома каби фанларда топишмоқларни қўллаш самарали кечади.

Она тили ва адабиёт дарсларида дарснинг турли қисмларида, хоҳ янги мавзунини ўтиш, мустахкамлаш, хоҳ уйга вазифа беришда қўллаш мумкин. Масалан, янги мавзу содда гаплар ҳақида бўлса, қуйидаги топишмоқларни мавзуга мисол тариқасида келтириш мумкин:

*Тепса, тебранмас,
Чопса, чопилмас. (соя)
Кўзга кўринмас,
Кўлга тутилмас (ҳаво).*

Ушбу топишмоқлар кесим составидан иборат бўлган, шахси топилмас гап шаклидаги топишмоқлардир.

Анъанавий топишмоқлар орасида ҳозирги кунда ишлатилмайдиган предметлар ҳақидагилари ҳам учрайди-ки, бундай топишмоқларни эскириб қолган сўзлар мавзусига мисол қилиб олиш мумкин:

*Ғув-ғув этар,
Қорни тўйса юмалаб кетар (урчук, 110).*

Кетаверади, кетаверади,

Тогдай жойни бузиб келади (омоч).

Топишмоқлардан фойдаланиш ўқувчининг сўз бойлигини ошириш билан бирга ўз нутқида такрор сўзларни ишлатмай, синонимлар излашга, фикрини бадиий шаклда ифодалашга чорлайди. Чунки, топишмоқдаги ўхшатиш, жонлантириш, аллелерация, қиёслаш ўзларнинг ранг-баринглиги нутқнинг бадиийлигини таъминлайди.

Шунингдек, ўзбек тилини ўргатишда ўзбек халқ мақоллари ёрдамида янги педагогик технология усулларидан ҳам унумли фойдаланиш мумкин. Айниқса, русийзабон гуруҳ талабаларига ўзбек тилини ўргатишда уларни кичик гуруҳларга бўлиб “аклий хужум”, баҳс мунозара, тадқиқот, “чархпалак”, “пинборд” усули каби усуллардан фойдаланилганда яхши натижага эришиш мумкин. Ўқитувчи томонидан тингловчиларга мақоллардан бир неча намуналари айтиб ўтилади. Талабалар эса мақолнинг давомини айтиб берадилар. Мақоллар мавзуси тил, сўз ҳақида бўлади. Иккинчи кўринишдаги усулда ўзбек халқ мақоллари бўйича сўз ўйини ўтказилади.

I. Жавоби

1. Кўп ема.....	(кўп дема)
2. Оз-оз ўрганиб.....	(доно бўлур)
3. Кўп бўлса кетади.....	(оз бўлса етади)
4. Эрталабки иш.....	(кўнгилини қилар хуш)
5. Ўтган кун топилмас.....	(эртанги кун сотилмас)
6. Илоннинг усти зар.....	(ичи захар)
7. Кўп эгилма босарлар.....	(кўп керилма осарлар)
8. Душнинг мингта бўлса ҳам оз.....	(душманинг битта бўлса ҳам кўп)
9. Кўл билан бериб.....	(оёқ билан югурма)
10. Билмаганни сўраб ўрганган олим.....	(орланиб сўрамаган ўзига золим)

II.

1. Айтилган сўз, отилган ўқ.
2. Тилнинг суяги йўқ.
3. Ўз тилим – ўз душманим.
4. Кийимингга қараб эмас, ақлингга қараб баҳо беришади.
5. Мулойим гап, кулган юзга, Ишонмагин ширин сўзга.
6. Кўп билган оз сўзлар, Оз сўзласа ҳам соз сўзлар.
7. Одамнинг юзига боқма, Сўзига боқ.
8. Ўрганиш осон, ўргатиш кийин.
9. Тиз чўкиб яшагунча, тик туриб ўлган яхши.

Қадимдан халқимизда ахлоқий тарбияга кенг ўрин берилганлиги дуфийли, одоб-ахлоқ ҳақидаги доно фикрлар, гоёлар топишмоқлар таркибига кириб кетган. Шунинг учун ҳам топишмоқлар иштирокини таълим методларининг ҳамма турида кенг қўллаш мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб айтганда, давр ёшларининг юксак маънавият эгалари бўлиб шаклланишида авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётган, чуқур

таълимий, тарбиявий қарашлар акс этган топишмоқларнинг ўрни бекиёсдир. Улар замиридаги моҳият келгуси авлодни янада ақлий, ахлоқий, руҳий етукликка чорлайверади.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.60.
2. Правда Востока рўзномаси, 94- сон. -Тошкент. 2016 йил, Б.1-2.
3. Калаңдарова С. Использование загадок на занятиях по практическому курсу русского языка // Хоразм фольклори. Вып.3. – Урганч, 2001. – С.35-36;
4. Абдужалилова З., Айтимов С. Топишмоқлар ва уларнинг ёшлар тарбиясидаги аҳамияти // Касбий таълим тараққиёт йўлида. – Тошкент, 2006.- 8-сон. – Б.72-74; Жураева М. Ўзбек халқ топишмоқларининг тарбиявий имкониятлари // Касбий таълим тараққиёт йўлида. – Тошкент, 2006.- 8-сон. – Б.64-66.
5. Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

S.NURMONOVA, talaba (NDPI)

O'QUVCHILARNI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISHDA SAVOL-TOPSHIRIQLARNING O'RNI

Zamonaviy pedagogik texnologiya ta'lim-tarbiyaning samarali usullarini tanlash va qo'llash, ta'lim oluvchilarning ilmiy bilimlarini chuqurlashtirish va mustahkamlash, shu asnoda, ijodiy fikrlash, mushohada qilish ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirishni talab etuvchi usullar majmuidir. Ta'limda har doim takomil va yangilanish muhim sanaladi, shu sabab bugungi ta'lim o'quvchining ruhiyati, intellektual imkoniyatlariga qarab yondashishni taqozo etadi. Bilamizki, bugungi kun o'quvchisini hamisha o'qituvchini tinglayverish, faqat darslikda tayyor bilimlarni nazariy o'zlashtirish bilan chegaralantirish ular qiziqishlarining so'nishiga sabab bo'ladi. Hatto Sharq pedagogikasida, masalan, Abu Rayxon Beruniyning o'quvchiga bilim berishda:

- o'quvchini zeriktirmaslik;
- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik;
- uzviylik, izchillik;
- tahlil qilish va taqqoslash;
- ma'lumdan noma'lumga, yaqindan uzoqqa, soddadan qiyinga qarab borish;
- takrorlash;
- yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etish va shu k.larga e'tibor berish kerakligi uqitiriladi [1].

Ma'lumki, adabiyot darslarida faqat nazariy bilimga ega bo'linmaydi, balki ijod qilinadi – kashf etiladi. Buning uchun o'qituvchi – ijodkor adabiyot o'qitishning tashkiliy-didaktik vazifalarini bilishi va diqqatini o'quvchida axloqiy normalarga tayangan estetik tarbiyani shakllantirishga qaratmog'i lozim. O'quvchi psixologik faoliyatining shakllanishi va rivojlanishida fanlar orasida adabiyot fani birlamchi sanaladi. Shu ma'noda, umumta'lim maktablari "Adabiyot" darsliklarida badiiy asarlar g'oyasini yoritish maqsadida savol-topshiriqlar berilgan. Sababi savol-

topshiriqlar o'quvchining yosh xususiyatlarini e'tiborga olgan holda tuziladi va ularning badiiy asar yuzasidan egallagan bilimlarining mustahkamlanishini ta'minlaydi. Buning uchun darslikda berilgan savol-topshiriqlar bilan bir qatorda, o'qituvchi tomonidan tuzilgan savol-topshiriqlar ham zarur bo'ladi, o'qituvchining savol-topshiriqlari "sizningcha" yoki "e'tibor berdingizmi" deb boshlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Fikrimizni O.Yoqubovning 6-sinf «Adabiyot» darsligiga kiritilgan "Muzqaymoq" avtobiografik hikoyasi yuzasidan tuzilgan savol-topshiriqlarga qaratmoqchimiz. Darslikda O.Yoqubov hayoti va ijod yo'li asosida jami 11 ta savol-topshiriq berilgan bo'lib, shundan 5-6-7-8-9-10-savol va topshiriqlar "Muzqaymoq" hikoyasi yuzasidan tuzilgan. Demak, o'qituvchi o'quvchini mushohada qilishga, badiiy tafakkurini o'stirishga, estetik madaniyatini oshirishga yo'naltirilgan savol-topshiriqlar tuzishi lozim bo'ladi, natijada badiiy asar real hayot sari qo'yilgan ko'prik sanaladi. Bu jarayonda o'qituvchining o'quvchilarga psixologik ta'siri, o'quvchilarning o'zaro bir-birlariga psixologik ta'siri kuzatiladi. O'qituvchi har bir o'quvchining psixologik holatidan xabardor bo'lishi va darsni shakllantirishda bu holatni nazaridan qochirmasligi, hisobga olishi va kerak bo'lsa, "tuzatishi" kerak bo'ladi. Bunday vaziyatlarda o'quvchilarda bir-birini tinglash, muammolar yechimini hamjihatlikda topishga intilish hissi shakllanadi. O'quvchilar birlashgan holda qiyin muammoni yechishga harakat qiladilar, uni yechish uchun shaxsiy qarashlarini ham "oslikor etadilar".

O'quvchiga: "Sizningcha, nega hikoya qahramon tilidan bayon etilgan?" – deb murojaat etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ma'lumki, asarda muhitni tasvirlash, jamiyatda sodir bo'layotgan voqelikni bayon etish va idrok qilish qahramon bola (O.Yoqubov) tilidan ifodalangan, shu sabab o'quvchida voqelikka, obrazlarga baho berish birmuncha oson kechadi. Chunki qahramon bola (O.Yoqubov) o'z ko'zi bilan ko'rgan, boshidan kechirgan voqealarni, poymol bo'lgan ishonchini, erta so'ngan bolaligini bayon etgan, o'zini shu asosda tahlil qilgan va baholagan. Natijada o'quvchi uchun ham "...o'zinikiga aylanib qolgan personajning ruhiy holatlarini, uliki kechinmalarini «eshitgandan» ko'ra «ko'rish» maroqliroq, tushunarliroq bo'ladi". [2].

O'qituvchi tomonidan beriladigan savol va topshiriqlar keskin bo'lmashligi kerak. Masalan, "Sizningcha, aynan o'g'il bola otaning izdoshi bo'lishi kerak deb qarash to'g'rimi?" kabi savol berish mumkin. Bu savol javobini ko'proq o'g'il bolalardan so'rash joiz deb o'ylaymiz. Shunda psixologik tahlil qilish ular ruhiyatida emotsional tuyg'ularni paydo qiladi, oilaga nisbatan mas'uliyatli bo'lish, millat yigitlariga xos mardlik va jasurlik hissining uyg'unlashiga yo'l ochadi. O'quvchilar tomonidan bildirilgan fikrlarni muhokama qilmasdan, to'g'ri qarorga kelishlari uchun ta'min yaratish zarur, bir-birini tinglash asnosida bola o'z xatosini o'zi anglashiga yo'l ochish kerak. Tengdoshlari bildirayotgan turli fikrlar ba'zi o'quvchilarda tug'ilgan tarqoq fikrlarni bir yerga jamlab olishga yordam beradi.

Kishi tabiati murakkab bo'lishini, inson ruhiyatini tushunish mushkul ekanligini o'quvchilarga asarda berilgan komsomol qo'mitasining kotibi obraziga e'tiborni qaratish bilan tahlil qilish mumkin: "E'tibor berdingizmi, asarning qaysi

o`rinlarida komsomol qo`mitasining kotibiga nisbatan bolaning nafrati ifoda etilgan?” – degan savol bilan murojaat etish mumkin. Bu esa o`quvchining asarni qay darajada diqqat bilan o`qiganligini ko`rsatadi. Biroq asarning biror o`mida bolaning unga bo`lgan nafrati ochiq-oydin bayon qilinmaganligini zukko o`quvchi darhol payqaydi. Bunga baho berish, ana shunday holatni anglash va his etish o`quvchiga havola etilgandek go`yo. Sababi bunday qusurli kishilar har doim topilishi mumkin. O`quvchilar bu obraz orqali insonlardagi illatlarga nisbatan e`tiroz tuyg`usini tuyishlari shubhasiz, ularda bunday tabiatli kimsalarga nisbatan loqayd bo`lmaslik hissini uyg`otish lozim, toki ular butun jamiyatga zarar yetkazmasin.

“Sizningcha, ayrim kattalarning ko`pchilik oldida yosh bolaga tanbeh berishi, deylik, u aybdor bo`lganda ham, qay darajada to`g`ri?” – deb savol tashlash ham o`rinli bo`ladi. O`quvchilarda bu kabi munosabatlar e`tiroz uyg`otadi, albatta, ularda muomala madaniyatining to`g`ri shkllanishiga, bunday holatlar qusur ekanligini anglashlariga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar asardagi hech bir detalni ko`zdan qochirmagan holda tuzilishi shart emas, hikoyaga ajratilgan dars soatini ko`proq asardan chetlashmagan holda tarbiyaviy maqsadga qaratish zarur. Masalan, “Sizningcha, bola tabiatidagi qaysi jihatlar sizning tabiatigingiz bilan o`xshash, uning otasiga bo`lgan muhabbatini izohlang” - degan savol bilan murojaat etilganda, o`quvchining qahramon fe`l-atvoridagi ijobiy yoki salbiy jihatlariga e`tibor qaratishi uning ma`naviy kamolotga yetayotganini ko`rsatadi. O`quvchining yuzaga keltirilgan muammoli savollarga erkin fikr bildirishi unda hayoti davomida yuzaga keluvchi muammolarni mustaqil hal etish ko`nikmasining shakllanishiga olib keladi. Oilada otaning o`rni yuqori ekanligini anglashlariga imkon yaratadi.

Albatta, har bir o`qituvchi o`quvchidan “E`tibor berdingizmi, hikoya nega “Muzqaymoq” deb nomlangan, siz hikoyani qanday nomlagan bo`lardingiz?” degan savol bilan murojaat etadi. Bizningcha, bu o`qituvchining o`quvchiga bergan eng so`nggi savoli bo`lishi kerak. Bu savol o`quvchining hikoya mohiyatiga qay darajada kirib borganligini ko`rsatadi. O`qituvchi o`quvchilarning o`z tasavvurlariga erk berishiga imkoniyat yaratib ulgurdi, bu erkinlik natijasida hatto darsda faqatgina tinglovchi bo`lib o`tirgan ayrim tortinchoq o`quvchilarda ham betakror fikrlarning tug`ilishiga va uni bayon etishdan qo`rqmaslikka olib keladi. O`quvchilar garchi hikoya muzqaymoq haqida bo`lmasa-da, hikoyaning “Muzqaymoq” deb atalishiga mantiqiy asos borligini va bu asosning asar matnida keltirilganligini isbotlab berishga urinsinlar. Bu otaning o`g`ilga bo`lgan mehri in`ikosi ekanligini, mustahkam e`tiqodi sabab o`z farzandiga mehr berishdan yiroqlashgan va e`tiqodi ro`yo ekanligini anglagan, nihoyat afsus-nadomatlariga ko`milib ado bo`layotgan insonning o`z farzandiga bo`lgan loqaydligiga qarshi isyoni ekanligini, shu birgina so`z o`g`ilning ota mehrini anglashiga yo`l ochganini, oxir-oqibat bu istak murg`ak bola uchun ham, ota uchun ham armon bo`lib qolganligini o`quvchiga anglatish zarur. Balki yozuvchi har safar muzqaymoqni ko`rganida otasini qumsar, uni yodga olar. Bu – yozuvchi qalbini kemirayotgan adoqsiz armondir, chunki bu qattiqqo`l otasining unga nisbatan bo`lgan birinchi va eng so`nggi oshkora erkalashi edi, bu bolaning otasini tushunishiga yo`l ochdi, yozuvchi otasi qalbida bu armon og`ir tosh bo`lib qolganligidan azoblanganki, asarni “Muzqaymoq” deb nomlagan.

Xulosa shuki, bu kabi savol va topshiriqlar o'quvchining badiiy asar mohiyatini to'la anglashi asosida hayotni anglashiga, estetik tarbiyasining to'g'ri shakllanishiga, mustaqil fikr yuritishiga va ana shu fikrini mulohazakorlik asosida ifodalashiga, misollar bilan dalillashiga keng imkoniyat yaratib, erkin fikrlash ko'nikmasini shakllantiradi.

Adabiyotlar:

1. Bu haqda qarang: Xoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. -Toshkent, 2005. 94-b.
2. Rahimov Z. "Ko'lna dunyo" romani poetikasi. - Farg'ona, 2005. 53-b.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА УСЛУБИЯТ

Н. УЛУҚОВ,
ф.ф.д., проф. (НамДУ)

ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДА НУТҚ ОДОБИ ТАЛҚИНИ

Ҳаётий тажрибалар, ҳаётий қиёслар, халқона ташбеҳлар, саъж асосида яралган 100 дан зиёд пурмаъно ўзбек мақол ва маталларида нутқ одоби, маданиятининг тартиби, қонун-қоидалари, мезонларига оид халқона қарашлар ифодаланган.

Кўп мақолларда сўз тил, нутқ маъносида ҳам қўлланган ва унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, мавқеи, қадрини сарбаландлиги таъкидланган: “Сўз қадрини билмаган – ўз қадрини билмас”, “Сўз – бир, сайқал – қирқ”, “Сўздан сўзнинг фарқи бор, ўттиз икки нархи бор” каби (1).

Бу “Сўз – чимилдиқдаги келин” мақолида янада ёрқинроқ қузатилади. Чимилдиқ – никоҳ кечаси куёв билан келиннинг бошқалардан холи ўтириши ва тунаши учун уй бурчагига тортилган оқ парда. Мақолда “Чимилдиқдаги келин ўзини ниҳоятда одобли, ҳаёли, ифқатли, уятчан тутгани каби, киши ҳам айтадиган ҳар бир сўзини ўйлаб одобли, “пардали” қилиб айтмоғи, “бепарда”, уятсиз сўзларни айтишдан ўзини тийиши керак” деган фикр илгари сурилади (2).

Тузсиз ёки тузи паст овқат бемаза бўлгани каби, бемаза, беъмани, “тузсиз” гапларни айтувчи одам ҳам кишини толиқтиради, энсасини қотиради. “Ошнинг таъми туз билан, одамнинг “таъми” сўз билан” мақолида ва унинг “Таом таъми – туз билан, Одам таъми – сўз билан”, “Таом лаззати – ўзида, одам лаззати – сўзида” каби вариантларида худди шу уқтирилади.

Кишининг оғзидан чиққан ҳар бир сўз, хоҳ яхши, хоҳ ёмон, хоҳ ўринли, хоҳ ўринсиз бўлсин, уни асло қайтариб бўлмайди. Айниқса, одамларни ноўрин ҳақоратлаш, камситиш, пичинг, кесатик, уларнинг қалбини ўқ ёки қиличдай жароҳатлаши мумкин. Киши ҳар бир сўзини ўйлаб, эҳтиёт бўлиб гапириши керак. Шу боис айрим халқ мақолларида бирор гапни айтишдан аввал уни обдон ўйлаб, атрофлича мулоҳаза қилиб олиш зарурлиги уқтирилади: “Сўзнинг дами қиличдан ўтқир”, “Сўз – қиличдан ўтқир”, “Айтилган сўз – отилган ўқ”.

Мазкур мақолларнинг “Оғиздан чиққан сўз қайтмас”, “Айтган сўзини ичкари ютмоқ бўлмас”, “Сўз чумчуқ эмас, оғиздан чиқса тутиб бўлмас” каби бир неча вариантлари ҳам бор.

Халқона ҳаётий қиёс билан тўйинган “Сўз – эмгак бўлар, Бўз – қуйлак бўлар” мақолидаги эмгак сўзи заҳмат, қийинчилик маъносида бўлиб, ўйламай-нетмай айтилган, ноўрин, ножўя сўз кишига зиён-заҳмат келтиради, дейилмоқда.

Кўп билган, яъни кўп ўқиган, кўпни кўрган тажрибали, ақлли, доно одам, одатда, кўп гапирмайди, бировга айтмоқчи бўлган гапини, билдир-моқчи бўлган фикрини қисқагина, лўндагина жумла ёки жумлалар билан аниқ-равшан қилиб тушунтирмоғи лозим. Шунда тингловчи ҳам бундан қаноат ҳосил қилади. “Кўп билган оз сўзлар, оз сўзласа ҳам, соз сўзлар”, “Кўп гап – эшакка юк”, “Кўп ўйла, оз сўзла!”, “Оз сўйла, кўп ишла!”, “Оз сўз – соз сўз” каби

мақолларда нутқнинг аниқ ва мазмунли бўлиши баробарида қисқа, лўнда ва яна бундай бўлишига ҳам жиддий эътибор қаратилган ҳамда нутқ одобига хос шу жиҳат уқтирилган. Зеро, халқона таъбир билан айтганда, “Сўзнинг ҳам ўлчови бор”, “Сўз дориға ўхшайди: ортиқчаси зарар келтиради”.

“Сўз – кумуш, сукут – олтин”, “Сўзлаганинг кумуш бўлса, сўзламаганинг олтин”, “Сўзлаганинг кумуш бўлса, тек турганинг – олтин”, “Сақланган сўз – соф олтин”, “Айтмас-дан бурун сўзга сен эга, айтгандан сўнг сенга сўз эга” каби бир туркум мақолларда эса сукутга, яъни тинглаш одобига алоҳида мезон шифатида қаралади.

Хатто оз, яъни қисқа нутқ тингловчига ором бериши, ортиқчаси қиромлиги айтилади: “Оз сўз – ором сўз, Кўп сўз – ҳаром сўз”.

“Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга”, “Сўзни айтгин уққанга, дилни дилга суққанга” каби мақолларда сўзловчи ва тингловчи муносабатларига эътибор қаратилади. Мақолларда гапни, сўзни, яъни нутқни уқадиган, жон қулоғи билан тинглайдиган ва илтимосингни рад этмайдиган одамга гапир. Ярамас аҳмоқларга гапириб ҳам ўтирма, барибир уқтиролмайсан, гапнинг зое кетади дейилади. Бу фикрнинг куйидаги мақолларда ҳам уқасиз: “Аҳмоқ ўзи билмас, Билганинг сўзига кирмас”, “Тошга ёмғир қор этмас, Аҳмоққа сўз қор этмас”, “Ақллига сўз айтсанг уқиб олар, Аҳмоққа сўз айтсанг, ақлинг қолар” каби.

“Сўзинг кумуш бўлса, Тингловчи тилла бўлсин” мақолида шундай одамга гапиргинки, у сўзингни маъносини ўзингдан ҳам яхшироқ биладиган бўлсин. Тингловчига маъносини билмайдиган одамга нима қиласан гапириб, дейилади.

Халқимиз кўпгина мақолларда сўзлаш одобига қаттиқ риоя қилиш ширурлигини уқтирган. Ўзаро пичирлашиб, ён-атрофдагилардан гап бер-китиб, бировнинг орқасидан гапириш, ғийбат қилиш, шунингдек, “юзингда кўзинг борми” демай, бировга кесатик, пичинг қилиб, санчиб-санчиб гапириш – ўтакетган ёмон одат эканлиги “Сўзнинг ёмони – пичир” мақолида янада тўқсирли ифодаланган.

Халқ “тил учи”да, яъни сохта сўзлашни ҳам қоралайди:

“Кўзи учиман кўзлама,

Кўзингга зарар келар,

Тил учиман сўзлама.

Ўзингга зарар келар”.

Халқимиз ростгўйликни инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири деб, ёлгончилик, алдамчилик эса энг ёмон иллатлардан бири деб биладики, бу бир қатор мақолларда ўз аксини топган: “Тўғри сўзнинг захри йўқ”, “Ҳақ гап – ҳақиқдан қиммат”, “Сувни чим тўхтатар, сўзни чин тўхтатар”, “Туянинг бувараси яхши, сўзнинг тувараси яхши”, “Тўғри сўз қилигдан ўтқир”, “Тўғри сўз аччиқ бўлади”, “Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор”, “Тўғри сўз тўтоқтиради”, “Тўғри сўз қулоққа ёқмас”, “Чин сўзни ёлгонга чулғам”, “Тўғри сўзга тўғаноқ бўлма” каби.

Далиллардан кўринадики, содда, мазмун жилосига бурканган, мазмуний қобиғда ҳикматона, ибратона маънолар жамланган халқимизнинг нутқ одобига доир панду ўғитлари, ҳаётий тажрибалари қуйма жумлаларда

ифодаланган. Уларнинг замирида ибратона тагмаъно ва мазмун мужассам. Мақолларда ҳам шаклий, ҳам мазмуний мутаносиблик, уйғунлик мавжуд. Мақоллар ўз маъносидида ҳам, кўчма маънода ҳам қўлланиш имконига эга.

Кўп мақолларда тил ва дилнинг, яъни тил ва тафаккурнинг боғлиқ-лиги, шу боис кўнгилдагилар тилда юзага чиқиши айтилади: “Тил – дилнинг таржимони”, “Тил – кўнгил тилмочи” ёки “Дилда бўлса тилга келади”, “Дилдагини тил сўзлар”, “Дилнинг калити – тил” каби.

Халқ мақолларида тингловчига маъкул бўладиган, мазмунли, маъноли, ёқимли нутққа нисбатан *ишиқ сўз*, *иссиқ сўз*, *яхши сўз*, *ширин сўз* ва уларнинг зидди сифатида *совуқ сўз*, *ёмон сўз*, *аччиқ сўз* каби метафорик бирликлар қўлланади ҳамда ҳаминша ижобий нутқ сўзлашга ундалади: “*Жилли-эшили сўзласанг илон инидан чиқар*”, “*Яхши сўз – жон озиги, Ёмон сўз – бош қозиги*”.

“*Илиқ-илиқ сўзласанг, илон инидан чиқар, Совуқ-совуқ сўзласанг, қилич қинидан чиқар*” мақолида яхши гап билан душманингни ҳам дўст қила оласан. Ёмон гапирсанг, ҳатто бошингдан жудо бўласан дейилмоқда.

Маълумки, ота-боболар сўзлаш одобига қатъий риоя қилиш зарур-лигини уқтириб, кўпдан-кўп мақоллар яратишган. Куйида келтириладиган бир туркум мақолларда *яхши сўз* билан *ёмон сўз* орасида “осмон билан ерча фарқ бор” лиги, *яхши сўз*нинг кишига тегадиган шарофати-ю, *ёмон сўз*нинг касофати турли халқона қиёслар, талқинларда ифодаланган: “*Яхши сўз – кўнгил подшоси*”, “*Яхши сўзга жон семиради*”, “*Иссиқ кийим тани илтир, Иссиқ сўз жонни илтир*”, “*Ширин сўз – шакардан ширин*”, “*Ширин сўз ўликни ҳам тириштиради*”, “*Яхши сўз суйинтирар, Ёмон сўз куюнтирар*”, “*Яхши сўз ерда қолмас*”, “*Тилингда бўлса болинг, қулиб турар иқболинг*”, “*Яхши сўз тош эритар, Ёмон сўз бош чиритар*”, “*Ёмон сўз – пичоқдан ўтқир*” каби.

Маълум мезон ва меъёрларга асосланган нутқ ахлоқий гўзаллик белгиси. Гўзаллик фақат инсоннинг ташқи кўриниши билан белгиланмайди. Инсон нутқининг расолиги унинг асосий гўзаллигини белгиловчи ва кўрсатувчи жиҳатлиги эса куйидаги халқ мақолларида ёрқин таъкид билан уқтирилади: “*Юзинг чиройли бўлгунча сўзинг чиройли бўлсин*”, “*Сўзнинг бойлиги – одамнинг чиройлиги*”, “*Таом лаззати – ўзида, одам лаззати – сўзида*”, “*Ҳусн – сўзда, уят – кўзда*”.

Ҳар қандай нутқ мантикли бўлмоғи лозим. Худди шу жиҳат халқона метафоралар, ҳаётий қиёслар, ташбеҳлар билан уқтирилади: “*Сўзнинг мағзига боқ, Мағзи бўлмаса, этак қоқ*” каби.

Нутқ, хусусан, тил ва сўзнинг ақл, инсон тафаккури, ахлоқи билан боғлиқлиги, улуғлиги, нутқ одоби масаласи, нафақат, ўзбек халқида, дунёдаги барча халқлар ҳикмат ва мақолларида уқтирилади. Фикримизни ҳадислару Озарбайжонда нашр этилган араб ҳикмат ва мақоллари, уларнинг озарбайжон тилидаги муқобиллари жамланган “Оталар сўзи” китобидан олинган куйидаги паремиялар ҳам гасдиқлайди: “*Тил тезлигидан қадам тезлиги яхши*”, “*Икки нарса фойдасиз: ҳикматсиз сўз ва тафаккурсиз сукут*”, “*Сўз ақлнинг тарзусидур*”, “*Сўз ақл ўлчовидир*” каби.

Юқоридаги мақоллар ўқувчи ва талабаларга аниқлик, соддалик, пўндалик, софлик, қисқалик каби нутқ одоби талаб ҳамда мезонларини устиришда қимматли манбадир.

Адабиётлар:

1. Мақоллар куйидаги манбалардан олинган: Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг нармиологик дугати. Тошкент: "Ўқитувчи", 1984; Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2001.
2. Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2001. Б. 326.

S.I.KAMBAROVA (ToshDO‘TAU)

ADABIYOT FANINI O‘QITISHDA VIRTUAL LABORATORIYA TASHKIL ETISH MASALALARI

Jamiyat hayotiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal sur‘atlar bilan kirib kelishi ta’lim, tibbiyot, iqtisod, noshirlik yoki sayyohlik kabi turli sohalaridagi tub islohotlarga sabab bo‘ldi. AKTning o‘quv jarayoniga uyg‘unlashuvi esa yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirishi barobarida pedagog xodimlar zimmasiga ulkan mas‘uliyat yuklab, dolzarb vazifalarni ko‘ndalang qo‘ymoqda.

Adabiyotning inson hissiyotlari, tuyg‘ulariga ta’sir ko‘rsatishi nazarda tutilsa, o‘quvchi asami o‘qish jarayonida hayotiy va badiiy haqiqatni *tushunish*, uqqanlarini boshqalarga *tushuntirish* va sujet, obraz, xarakter kabilarni *tahlil* qilish kabi xususiy kompetensiyalarni shakllantirish maqsadi amalga oshiriladi. Binobarin, o‘quvchi uchun bilimlar va mazmunning yuqoridagi darajalari mutanosib bo‘lishi murakkab jarayon hisoblanadi.

Bugungi kunda veb va interfaol o‘qitish, animatsiya, modellashtirish va ularni amaliyotga tatbiq etishga sharoit yaratayotgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi yutuqlar adabiyotni tushunish, inson kechinmalarini his qilishni yengillashtirishda e’tiborga molikdir.

Adabiy ta’limning turli bosqichlarida o‘quvchilarga yosh xususiyatlaridan kelib chiqib mavzuga oid grafik tasvirlar namoyish etilishi, voqea-hodisalar, qahramonlar portretiga xos xususiyatlar, nazariy tushunchalarni virtual shaklda uzatish asar mazmuni, g‘oyaviy-badiiy maqsadini anglash, egallangan bilimlarni hayotga tatbiq etishga yordam beradi. Bunday jarayonga xos tajribalarni modellashtirish o‘quvchilarga real maktab laboratoriyasida amalga oshirish muammo bo‘ladigan murakkab tajribalarni boshqarish va o‘tkazishga sharoit yaratadi.

Adabiy ta’limga o‘mi bilan AKTni joriy etish o‘quvchilarning idrok, tasavvur, tafakkur kabi bilish jarayonlarini shakllantirish, dunyoqarashini kengaytirishi, fan asoslarini chuqur o‘zlashtirish, eng muhimi, intellektual salohiyatini rivojlantirishini ta’minlaydi.

Ma’lumki, AKT axborotlarni uzatish, qabul qilish, muayyan ma’lumot yoki obyekt tasvirini ifodalashda samarli va ta’sirchan vositadir. Kompyuter animatsiyasiva modellashtirish sujet elementlari yoki portret, peyzaj, detal kabi kompozitsion qurilishni idrok qilish uchun universal vositadir.

Animatsiyalarda muayyan ketma-ketlikda asar mavzusi va g‘oyasiga oid turli diagrammalar, ramziy tasvirlar, strukturalar hamda qahramonlar va personajlar

orasida kechadigan dialoglar, kolliziyalar, muloqotlar jarayoni namoyish etilishi e'tiborga olinadi.

Muammo xorijda F.Amari, S.Wong, S.Demetiadis, A.Barbas, A.Molohides, G.Palaigeorgiou, D.Psillos, I.Tsoukalas kabi olimlar tomonidan o'rganilganini qayd etish mumkin.

Mamlakatimiz ta'lim tizimida esa R.Jo'rayev, Y.Taylakov, A.Ibraymov, U.Nasritdinova, N.Kamolova, M.Nosirov, Z.Sherdonov, Z.Sangirova kabi qator olim va tadqiqotchilar ilmiy izlanishlarida turli fanlar doirasida kuzatilmogda. Yuqorida nomlari zikr etilgan mualliflar tadqiqot ishlarida ta'kidlanishicha, virtual laboratoriya texnologiyalari tirik organizmlarda kechadigan biologik, fiziologik, psixologik jarayonlarni multimediya va animatsiyalar vositasida tasvirlash va namoyish etish bilan birgalikda qaytar aloqani ta'minlashga xizmat qiladi.

Laboratoriyalarda virtual tajribalarni amalga oshirishga vaqtdan, tegishli resurslardan unumli foydalaniladi, natijalar kafolatlanadi, obyekt bilan ishlashda xatoliklarning oldi olinishiga muvaffaq bo'linadi.

Virtual tajribalar uchun dasturiy ta'minotga o'qituvchi obrazli tafakkur va badiiy to'qimani ochib berishga qaratilgan g'oyalarni taqdim etishi mumkin bo'ladi. Shu yo'l bilan o'quvchilarning badiiylik, obrazlilik va obrazni tushunish kabi xususiy kompetensiyalarni rivojlantirish vazifalari hal qilinishi ko'zda tutiladi.

Dastur animatsiya shaklidagi voqea-sujet, xarakterni ochib beruvchi vosita, konflikt, sujet elementlari, detal hamda badiiy mahorat kabilarni ifodalash xususiyatiga ega.

Virtual laboratoriya mashg'ulotlarida, masalan, biologiyadan tirik organizmlarning ichki va tashqi tuzilishi, ularda sodir bo'ladigan hayotiy jarayonlar, kimyoda reaksiyalar, fizikada jismlarning hajmi yoki zichligini ma'lum sharoitda tahlil qilish imkoni mavjud.

Bu turdagi tajribalarni o'tkazishda o'qituvchidan AKTga oid tushunchalarni mukammal o'zlashtirish, o'quvchidan ham mavzu bo'yicha nazariy bilimlarni puxta egallash talabi qo'yiladi.

Virtual adabiy laboratoriya mashg'ulotlari turmushni, odamlarni chuqur o'rganishni, borliqni, unda sodir bo'layotgan turli mavsumiy o'zgarishlarni kuzatishni va shunga bog'liq holda adabiy materialga munosabat bildirishni taqozo etadi. Bunday tajribalar real bilimlarni to'plash, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish maqsadida o'tkaziladi.

Virtual laboratoriya bo'yicha dasturiy ta'minot – bu ta'lim oluvchilar o'tkazishi mumkin bo'lgan, adabiy hodisalar mazmun-mohiyatini aks ettirishga qaratilgan jarayon, zarur narsa-buyum va jihozlar tanloviga nisbatan qaror qabul qilishga imkon beradigan dasturdir.

Virtual laboratoriyaning afzalligi shundaki, uning yordamida o'qituvchi va o'quvchi belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirishi, AKTni ishlatish, shart-sharoitlarni hisobga olgan holda eng samarali tajribalarni tanlashga qulaylik yaratilishidadir. Bu kabi rejalashtirish mustaqil tadqiq qilish asosida kreativ va kognitiv xususiyatlarni yanada rivojlantirishni nazarda tutadi.

Bugungi kunda adabiyot oqitish metodikasi sohasida dolzarbva real muammo ta'lim oluvchilarning so'z san'ati qudratini ongli tarzda tushunishi, badiiy so'zning

ta'sir kuchini teran his qilishi, asar mazmun-mohiyatini anglashi, qahramon muammolari misolida hayotiy masalalarga javob topishga harakat qilishi, yozuvchi ifodalamoqchi fikr va ramziy darajalarni tushunishini osonlashtirish hisoblanadi.

Animatsiyalarni adabiy jarayonga tatbiq etish esa idrok, anglash va bilish jarayonini yengillash tiradi, adabiy hodisalarni aniq va ko'rgazmali tarzda jonlantiradi.

Agar tabiiy fanlar, xususan, fizikadan o'tkazilishi rejalashtirilgan virtual laboratoriya mashg'ulotlari tahlil qilinsa, jarayon dastlab kompyuter sichqonchasi kursorini harakatga keltirish orqali boshlanib, so'ngra monitorida tanlangan mavzuga oid modellar, ularni o'lchash tasvirlari belgilangan tartib va yo'nalishda uzluksiz jonlana boshlaydi.

O'lchash jarayoni nihoyasida natijalar muayyan geometrik shaklga ega jism hajmini hisoblash formulasi bilan avtomatik tarzda bajariladi. Navbatdagi ish tanlangan jismlarning massalarini topish va yuqoridagi kabi muayyan formulaga moslanib, tegishli jadvalga qayd qilish asosida nihoyasiga yetkaziladi.

Tadqiqotchi A.Ibraymov ta'kidlaganidek (1), virtual laboratoriya uskunalarning funksionalligi, universalligi, foydalanuvchi interfeysining ko'rgazmaliligi va qulayligi, dasturiy ta'minotning moslashuvchanligi, eng muhimi, mashg'ulotlarni masofadan turib olib borish, uzoqda joylashgan ta'lim muassasalaridan turib bevosita laboratoriya asbob-uskunalarini harakatga keltirish, natijalarni o'lchash va baholash imkoniyatlari mavjudligi bilan an'anaviy mashg'ulotlardan farq qiladi.

Adabiy ta'limda nazariy tushunchalarga oid ma'lumotlarni virtual tarzda berish imkoni mavjud bo'lsa ham, qahramonlar tabiati, personajlarning ichki kechinmalari, o'y-xayollari bilan bog'liq epizodlarni visual tarzda yetkazish qiyin hodisa hisoblanadi.

Obrazlarning xarakter xususiyatlari yoki ruhiyat manzaralarini o'lchash imkoniyati mavjud emasligi nazarda tutilsa, bu turdagi mashg'ulot dasturi qanday tuziladi, jarayon qanday rejalashtiriladi va amalga oshiriladi, nimalardan qay tartibda foydalaniladi, degan qator savollar tug'ilishi tabiiy.

Ma'lumki, multimediali elektron-pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish orqali avtomatlashtirilgan grafik va murakkab loyihalash ishlari olib boriladi. Pedagogik dasturiy vositalar o'qituvchilarning o'qitish g'oyalarni dasturda shakllantirish, uni tahlil qilish, qo'llash va baholash orqali takomillashtirishga xizmat qiladi.

PVDlar kompyuterning multimediya imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy ta'lim jarayoni mohiyatini o'zida kompleks mujassam etadigan dasturiy vosita bo'lishi zarur.

Manbalarda dasturiy pedagogik vositalar tarkiban o'qitishning kompyuter dasturlari, avtomatlashtirilgan ta'lim tizimlari, elektron darsliklar, texnologik jihozlarning kompyuter imitatorlari, demonstratsion va modellashtiruvchi dasturlar, kompyuter o'quv muhitlari, kasbiy-dasturiy vositalar paketlarining ma'lumot bo'limlari, instrumental dasturiy vositalar, dasturlashtirish tillari, ma'lumot va bilimlar bazasi, masofaviy ta'limdagi kompyuter va telekommunikatsion vositalardan iborat bo'lishiga alohida urg'u beriladi (2).

Multimediya tizimlarini yaratishda kompyuterlar, audio-video axborotlarni uzatish vositalari imkoniyatlari uyg'unligiga erishish muhim hisoblanadi. Bunday tizim dasturiy vositalar va asboblarni majmuasini shakllantirib, axborotning matn, grafika, ovoz, tasvir kabi turli ko'rinishlarini o'zida mujassam etadi. Natijada foydalanuvchi bilan interaktiv muloqot vujudga keladi.

Animatsiya va rasmlarni FLASH, Free Hand, Dream weaver kabi dasturiy ta'minotlar, shuningdek, Java, C++ dasturlash texnologiyalari vositasida yaratish mumkin.

Virtual laboratoriya tajribalarini o'tkazishda:

a) asosiy grafik dasturning buyruqlaridan foydalanishni o'rganish;

b) mavzu yuzasidan bajariladigan topshiriqlarning bajarilish ketma-ketligini ifodalovchi o'rgatuvchi harakatli tasvirlar hamda maxsus ssenariylar tuzish zarur bo'ladi.

Kuzatishlardan ma'lumki, virtual laboratoriya tashkil etish uchun mavzuga oid asosiy manbalar; laboratoriya ishi o'tkazilgan videomateriallar; animatsiya orqali bajariladigan interfaol tajribalar; test topshiriqlari; mavzuga tegishli muammoli vaziyatlar va ularning yechimi; laboratoriyaga oid atamalarning izohli lug'ati; yordamchi materiallardan foydalanish yo'riqnomalari bo'lishi talab etiladi [3].

Adabiyotdan virtual laboratoriyani quyidagicha rejalashtirish maqsadga muvofiq:

1. Maxsus virtual xona yaratish. Xonani adabiy jarayon va hodisalar, asarda tasvirlangan zamon va makon ruhini aks ettirishda manba hisoblanuvchi kompyuter, proyektor, monitor kabi multimediya vositalari bilan ta'minlash. Binobarin, zarur texnik jihozlarning dasturlashtirilishi, kompyuter yordamida loyihalashtirilishi jarayonga maqbul sharoitni vujudga keltiradi.

2. Qulay kreativ muhit shakllantirish. Professor R.X. Jo'rayevning ko'rsatishicha, kreativ muhit ta'lim oluvchining intellektual rivojlanishini ta'minlash omili bo'lib, tarkiban mualliflik o'qitish tizimlari, imitatsion va modellashtiruvchi dasturlar, mikroolamlar, ma'lumotlar va internet bilimlar bazasiga kirish va dasturlashning instrumental vositalardan iborat bo'ladi.

Statistik va qayta tahlil etish, faoliyat, kommunikativ aloqa hamda global va lokal tarmoqlarda masofaviy ta'limda qo'llaniladigan dasturiy vositalar ham mazkur ro'yxat tarkibini boyitadi (4).

3. Karakterli mavzularni aniqlash. Laboratoriya mashg'ulotlari mavzusi adabiy ta'limga oid DTS, taqvim-mavzu reja va o'quv dasturiga talablariga muvofiq sinflar kesimida uzviylik va izchillik tamoyili asosida belgilanishi mumkin.

4. Virtual xarita tuzish. Bunda PVD dasturlari asosida ijodkor hayoti va ijodi, adabiy tushunchalar, asar sujeti va kompozitsiyasi, muhim epizod, qahramon hayotining burilish nuqtalari, portret, peyzaj namunalari yoki ramzlar animatsiyasi audio-video vositalar, modellar, maketlar, rasmlar, jadvalar vositasida muayyan ketma-ketlikda aks ettiriladi.

5. Titrlar bilan bog'liq tajribalar simulyatsiya qilish. Z. Sherdonovning qayd etishicha, *simulyatsiya* "kompleks vaziyatlarni qabul qilish uchun ajoyib vaziyat yaratib, dasturiy ta'minot yordamida tasvirni va reaksiyaning ma'lum ko'rsatkichlarini o'zgartirish imkonini beradi" (5).

Titrlar asar sujetining ma'lum ketma-ketlikda ifodalanishiga qo'shimcha izoh bo'lib, jarayonni sayqallaydi va yanada boyitadi. Yuqoridagi fikrlarga tayanilsa, turli jumrdagi asarlar, jumladan, xalq ertaklarining "Bor ekanda, yo'q ekan, qadim o'tgan zamonda...", "Kunlarning birida...", "Shu payt qarasa...", "...murod-maqсадiga yetibdi" kabi ovozi yozuvlarga matnning turli ko'rinish va tezlikdagi harakatli tasvirlari taqdim etilishi o'rganilayotgan obyekt haqidagi tasavvurlarni oydinlashtirish va bilimlarning ongda mustahkam muhrlanishiga zamin yaratadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari 7-sinfda Alisher Navoiyning "Sabai' sayyor" dostonidagi "Beshinchi iqlim yo'lidan kelgan musofirning dostonorolig'i" nomli parchani o'rganishga bag'ishlangan virtual laboratoriya maqsadini amalga oshirishdafa n o'qituvchisi va texnik ma'lumotli mutaxassis hamkorligida quyidagi vazifalar hal qilinadi:

– *matndan harakatli tasvirlarlash mumkin bo'lgan epizodlar tanlab olinadi.* Xususan, Adan mamlakatidagi qaroqchi Jobiming dengizdagi yo'ltosarligi, uning qo'liga asir tushgan o'g'lini qutqarishga kelayotgan shoh Navdarning gulrang bir ohu ketidan quvib, pistirmaga tushishi va hokazo.

– *lavhalarga oid animatsiyalar yaratishda matematik modellashtirish, o'rganilayotgan jarayon yoki obyektlarni optimallashtirish va hisob ishlari bajariladi.* Bunda xuddi multiplikatsion filmlardagi kabi tanlangan obyekt xatti-harakatlari, badiiy detal yoki manzaralar ifodasi belgilanadi. Masalan, Jobiming yangi oyga o'xshash tez yurar kemachalari, qaroqchilarning baland daraxt ustiga chiqib, dengizni kuzatib turishi tasvirlari PVD orqali loyihalani b, to'g'ri yoki egri chiziqlar yordamida turli shakllar yasash, aylana va yo'ylar hosil qilinib, tutashmalar bajarilishi orqali gavalantiriladi.

Turli burchak ostida chiziqlar chizilib, tahrir qilinishi, detallarga qirqim va kesimlar berilib, ularning tasvirini ko'rsatishda rang, material va teksturalardan ijodiy foydalanish hamda modellarga o'lchamlar berish jarayoni sujetni tasavvur qilishni yengillashtiradi.

– *adabiy material mohiyatini tushunish, turli muammoli vaziyatlar yechimini hal qilishga doir maxsus virtual ssenariylar tuzish.* Mazkur usul orqali animatsiya jarayonidagi uzviylik va izchillik ta'minlanadi, voqealarning maqsadli va muayan ketma-ketlikdagi namoyishi ta'minlanadi. Bunda matnning qisqartma variantiga ehtiyoj sezilsa ham voqealarning rivojlanish dinamikasi o'zgarmaydi.

Yuqorida qayd etilganidek, virtual laboratoriyalar muayyan xatoliklarni bartaraf etish omilidir. Agar o'qituvchi tomonidan muallif konsepsiyasiga zid rivishda ssenariyning boshqa turdagi variantlari ishlansa, o'quvchi real voqelik yuzasidan chuqur mushohada yuritishga, muammoning bir necha xil yechimlarini shakllantirishga harakat qiladi.

Masalan, agar shoh Navdar maqsadidan chalg'imay, o'z yo'lida qat'iy davom etganida asarda tasvirlangan vaziyatlarni boshidan kechirmagan va qiyin ahvolga tushmagan bo'lar edi. Shuning uchun qahramon intilayotgan manzil yo'nalishining to'g'ri va maqsadga zid shaklini grafik tarzda taqdim etish va har ikki holatni o'zaro qiyoslashni taklif etish orqali o'quvchida tanqidiy tafakkur, fikrlar xilma-xilligi, masala mohiyatiga obyektiv yondashish, eng asosiysi, muallif maqsadini anglash imkoni yuzaga keladi.

Jarayon sxemasini quyidagi tartibda loyihalashtirish mumkin:

1-variant:

2-variant:

Demak, virtual laboratoriyalar o'quvchilar faoliyatini maqsadli boshqarish, bilimlarni yangilash, nazariyani amaliyotga bog'lash, o'quv ishlaridagi faollik va mustaqillikni oshirish, axborotlarni qabul qilishni osonlashtirish, materiallarga istalgan vaqtda murojaat qilish kabi qulayliklar yaratishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyotlar:

1. [Ibraymov A. Ye. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizikadan virtual laboratoriyalarni tashkil etish // Fizika, matematika, informatika. T.: 2013. №1. B. 48-54.
2. Джурев Р.Х., Тайлаков У.Н. Электрон таълимда қўлланиладиган дастурий педагогик воситалар // Uzluksiz ta'lim. T.: 2013. № 3. [2], [4] B. 77.
- 3.[Сангирова З. Электрон воситалар асосидаги дарс // Umumta'lim fanlari metodikasi. T.: 2012. № 9. B. 16.
4. Шердонов З. Кимё фанини ўқитишда ахборот коммуникацион технологиялардан фойдаланиш // Maktabda kimyo. T.: 2013. № 4. B. 5-9.
5. Ergashev Sh., Kolantarov A. Umumta'lim maktablarida axborot-kommunikatsion muhitni shakllantirish va rivojlantirishda elektron axborot-ta'lim resurslarining o'ni va ahamiyati // Xalq ta'limi. T.: 2016. № 4. B. 84-92.
- 6.Насритдинова У.А. Узлуksiz таълимда мультимедия дастурий воситаларидан фойдаланиш // Uzluksiz ta'lim. T.: 2015. № 4. B. 74-80.
7. Зохидова Б. Лаборатория машгулотларига замонавий ёндашув – самарадорлик омили сифатида. // Uzluksiz ta'lim. T.: 2013. № 4. B. 42-44.

M.XOLMURADOVA, KIXI (O'ZMU)

“QUTADG‘U BILIG” ASARIDAGI NUTQ MADANIYATIGA OID QARASHLAR

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari turkiy tilda bitilgan dastlabki falsafiy-didaktik xarakterga ega bo‘lgan dostonidir. Asar o‘z davrida turkiy tilning obro‘sinu yuqori darajaga ko‘targan.

Hali XI asrdayoq, ya‘ni turkiy tilga e‘tibor kuchaymagan bir vaqtda, Yusuf Xos Hojibning o‘z asarini turkiy tilda nomlashi va shu tilda ifoda etishi tahsinga loyiq.

Asami o‘rganishda jonbozlik ko‘rsatgan Abdurauf Fitrat “Qutadg‘u bilig” haqida shunday deydi: “Bu kitob tarix ham tilimiz jihatdan juda muhim, juda qimmatli bir kitobdir”.(1,14)

Adib arabcha-forscha aruz vaznini o'zbek tiliga moslashtirib, uning yangi, turkona qirralarini ochdi. Asarda omonim, sinonim, antonim, polisemiya so'zlari va ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalardan va takrorlash usullaridan foydalandi. (1,39)

"Qutadg'u bilig" matni qoraxoniylar davriga xos turkiy tilda bitilgan bo'lib, turkiy so'zlarning keng miqyosda qo'llanganligi bilan ahamiyatlidir. Asar bo'yicha tadqiqot olib borgan Qayum Karimov asarda "...arab va forscha tillardan qabul qilingan so'zlar to'qsondan oshmaydi", hatto aniq fanlar (astronomiya, matematikava b)jga oid terminlar ham "faqat va faqat turkiy so'zlar asosida yozilgani, boshqa tillardan so'zlar deyarli iste'mol qilinmaganini" ta'kidlab o'tadi. (2,143)

Asar muallifi turkiy til haqida shunday deydi:

Kedük tağ ikördum bu türkça söziüg

Anaqrututtumyaqurdumara

"Bu turkcha so'zni (yovvoyi) tog' kiyigi kabi bildim, Uni ohista ushladim, oldab yaqinlashtirdim [ya'ni qo'lga o'rgatdim]"(6381-bayt) (6,949)

Asarda yozma til "bitig söz" deb atalgan. Qadimgi turkiy tilda bitig – "bitig, yozuv; xat, kitob; yozma hujjat" ma'nolariga ega. U "yozmoq, bitmak" ma'nosidagi biti- fe'lidan yasalgan. Bitig söz atamasi "bitilgan so'z; kitobiy so'z; matn", tilshunoslik tushunchasi bilan aytganda, "yozma til, adabiy til" ma'nosini beradi.(3,4)

Asarda til va nutq masalasi, nutq madaniyati, nutq talablari, so'zlash imoyillari haqidagi mulohazalar bayon etilgan. Asarning 3-bobi "Til ardami" deb nomlandi va unda bilim olishda tilning ahamiyati, mazmunli so'zlash, behuda so'zlamaslik borasida o'gitlar berilgan.

Uquş körki til ol bu til körki söz

Kişi körki yüz ol bu yüz körki köz

"Zakovat ko'rki so'zdir, bu tilning ko'rki so'zdir, Kishining ko'rki yuzdir, bu yuzning ko'rki ko'zdir (271-bayt)(6,101)

Bu o'rinda Yusuf Xos Hojib go'zal tashbeh namunasini yaratgan. Inson aql-zakovatining ifodasi uning so'zlarida aks etadi. Kishining qanday so'zlashiga qarab uning bilimi, dunyoqarashini bilib olsa bo'ladi. Shuning uchun ham zakovatning ko'rki, bezagi so'z bo'lganidek, insonning ko'rki yuz, bu yuzning ko'rki ko'zdir. Inson o'z so'zini tili orqali so'zlaydi, so'zi yaxshi bo'lsa, yuzi suvlanadi, ya'ni obro' topadi.

Biliglig sözi yerka suw teg turur

aqitsa suwug' yerdä ne'mat öniür

"Bilimlining so'zlari yer uchun suv kabidir, Suvni oqizilsa, erda anvoyi ne'matlar umadi" (6,197)

Bilimli insonning so'zlari suvga qiyos qilingan. Suv tabiat va inson, jamiki jonzotlar uchun obi-hayot manbaidir. Bilimli kishi ham jamiyat, davlat uchun suv va huvodek zarur. Birgina oqil va dono kishi minglab nodon va aqlsiz odamlardan afzalroqdir. Nodon kishi jamiyat uchun xatarlidir. Chunki nodonning aqli bo'lmaydi, uni turli g'arazli niyatli kishilar o'z oqimlariga yurgizishlari mumkin. Dono va oqil kishi esa o'z qarashlarida sodiq turadi. Hech qanday kuch uni o'z maqsadidan va maslagidan chalg'ita olmaydi.

“Qutadg‘u bilig” – hadislardan ilhomlanib yozilgan asar. Undagi purma‘no fikrlar, teran mulohazalar hadislarining ta‘siri o‘laroq yuzaga kelgan. Yuqoridagi baytda bilimli kishining so‘zi yerga hayot bag‘ishlovchi suvga o‘xshatilgan. “Ilm o‘rganmoq” haqidagi hadisda ilm yomg‘ir suviga o‘xshatiladi. Ilm o‘rganuvchilar esa yerga qiyoslanadi. Shunday yerlar borki, yomg‘ir suvini shimib, butun o‘simliklar dunyosiga hayot bag‘ishlaydi. Xuddi shuningdek, insonlar borki, ilm o‘rganadilar, boshqalarga ham o‘rgatadilar – ular mo‘minlardir. Ayrim yerlar yomg‘ir suvini o‘ziga singdirmaydi, ammo jonzotlar uchun surv manbasi sifatida to‘plab beradi. Shunga o‘xshash odamlar borki, o‘rganadilar, ammo o‘zlari amal qilmaydilar – ular fosiqlardir. Ba‘zi yerlar yomg‘ir suvini na o‘ziga singdiradi, na to‘plab bera oladi. Shunga o‘xshash, o‘zi ham o‘rganmaydigan, birovga ham o‘rgatmaydigan kishilar bor – ular fosiqdirlar.

Köni ermäsäküygäy erdi ulun

Köni turmasa kör bolur er bulun

“To‘g‘ri bo‘lmaganida yog‘och o‘tda kuyardi, to‘g‘ri turmasa mard tutqun bo‘ladi (2859-bayt)

Inson so‘zi va amali doimo to‘g‘ri bo‘lishi kerak. Yolg‘on so‘zlash kishi boshiga kulfat keltiradi. Boshga balo faqat tildan keladi. Qiyshiq va egri-bugri yog‘och faqatgina olovda o‘tin bo‘lishga yaraydi. Yog‘och to‘g‘ri bo‘lsa, u chiroyli ayvonlarda ustun bo‘ladi. Xuddi shuningdek, fe‘li egri inson ham vaqti kelib hayotda qoqiladi. Shuning uchun ham inson doimo rost gapirishi va faqat haqiqat uchun harakat qilmog‘i lozim.

Urup bergä başı bütär terk sonar

Tilin söksä bütümäs açığı yulun

“Kaltak yarasi bitadi, tez sedan chiqadi, til bilan so‘ksa bitmaydi, zahri abadiy qoladi (2541-bayt)

Keltirilgan baytdagi ma‘no bugungi kunda o‘zbek maqoli bo‘lgan “Tig‘ jarohati bitar, til jarohati bitmas” maqoliga to‘g‘ri keladi.

Davlatlar o‘rtasidagi dastlabki diplomatik munosabatlar haqidagi ma‘lumotlar aynan “Qutadg‘u bilig” asarida berilgan. Ikki davlat o‘rtasidagi diplomatik munosabatlarni o‘rnatishda davlatning asosiy xizmatchilaridan biri elchilar bo‘lgan. Elchilikning o‘ziga xos mas‘uliyati bo‘lgan. Elchilar birgina noto‘g‘ri aytilgan so‘zi yoki xatti-harakati bilan ikki davlat o‘rtasidagi aloqalarni salbiy tomonga o‘zgartirib yuborishi mumkin. Shuning uchun ham elchilar nutq madaniyati qoidalariga rioya qilishlari kerakligi aytib o‘tilgan. Elchining hazilni tushunadigan, so‘z uqqan, hozirjavob bo‘lishi maqsadga muvofiqdir. U turli xil ziddiyatlarni muloyimlik bilan hal qila bilishi, so‘zning o‘z va ko‘chma ma‘nolarini yaxshi anglay olishi zarur. Chunki elchining uddaburonligi va so‘zamolligi ikki davlat o‘rtasidagi aloqalarning yaxshilanishiga va jamiyat taraqqiyotiga katta xissa qo‘shgan.

Yalawaç işi kör neçä söz bolur

Sözi yaqşi bolsa tiläkin bulur

So‘zi yumshoq, shakardek shirin bo‘lsa, shirin so‘zga ulug‘ ham, kichik ham yumshaydi (2626).

Asar matnida qo‘llangan so‘zlar orqali bugungi kun uchun ham qiymatini yo‘qotmagan, amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan fikrlarni, rahbar ma‘naviyati, nutq

o'zlash odobi, o'zaro munosabatlar, turli ijtimoiy tabaqalar faoliyatiga doir, turli soha vakillari fe'l-atvoriga tegishli mulohazalarni, mamlakatni adolat bilan boshqarish strategiyasi, davlat boshqaruvi, davlat tizimi haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirish; asar matnida qo'llangan ijtimoiy-iqtisodiy terminlar mohiyatini o'zlashtirish mumkin.

Adabiyotlar:

- 1 Abdurahmonov G'. To'xliyev B., Rustamov A., Dadaboyev H. Qutadg'u bilig. I,II,III,IV,V jildlar. Toshkent: "Jahon print", 2011.
- 2 Karimov Q. Ilk badiiy doston. Toshkent: 1997.
- 3 Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. T.: 2009.
- 4 Resid Rahmeti Arat. Qutag'u bilig (index). Istanbul: 1979.
- 5 O'zbek xalq maqollari. Toshkent: 2005.
- 6 Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу биліг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсифкилувчи. Ё. Каримов. Тошкент: "Фан", 1972.

О.ОЛТИНБЕК, КИХИ (ТошДУТАУ)

РАУФ ПАРФИ ОНА ТИЛИ ҲАҚИДА

Рауф Парфи она тилига бағишланган биринчи шеърини ёзганида ўн икки эъди ёшда эди. Бу шеър 1958 йилда тартиб берилган дафтarda келади. У "Ўзбек тили" деб номланган, тўрт банддан иборат, ҳар банди сўнгида "Ўзбек тили, ўзбек тили" сўзлари рефрен сифатида такрорланиб келган. Мана, унинг сўнги банди:

*Сени нақадарлик севаман, она,
Оҳ, юрагимнинг булбули
Бўлиб сайрагансан гудак чоғимдан,
Ўзбек тили, ўзбек тили.* (1: 29)

Шоирнинг она тили ҳақидаги иккинчи ижод намунаси, бу – Валерий Брюсовнинг "Она тил" шеърининг таржимаси. (2: 6) Шеър: "Подшоҳим! Қулим! Она тил" (*Мой царь! Мой раб! Родной язык!*) мисраси билан бошланади. Таржима тагида иккита сана қўйилган: "31.12.1911", "28.12.1959". Уларнинг биринчиси шеърнинг ёзилиш санаси, иккинчиси эса таржима этилган йил. Таржима эълон қилинмаган. Лекин унинг биринчи мисраси шоирнинг она тили ҳақидаги навбатдаги шеърига эпиграф этиб олинган. "На жозиба, на ажиб рангу..." деб бошланадиган бу шеър йигирма тўрт мисрадан иборат. Мана, удак баъзи бандлар:

*На жозиба, на ажиб рангу,
Ва тириклик мафтунинг мангу,
Зар бер, мезбон, меҳмонингман-ку,
Шодон дамим, гамим, она тил...*

*Қулоғимга аллалар айтдинг,
Ширин-ширин яллалар айтдинг,
Бари ёдда сен нелар айтдинг,
Шодон дамим, гамим, она тил...*

*Жанг-жадалда захрим, ҳамдамим,
Зимистонда энг порлоқ шамим,
Сен борсанки, йўқ менинг гамим,
Шодон дамим, гамим, она тил.* (3: 16)

Шеърнинг биринчи варианты “1960.01.28” да ёзилган. Қизиғи шундаки, 1960 йилда айнан шу шеърнинг яна учта варианты яратилган. Шоир ушбу вариантларнинг бирортисидан ҳам қониқмаган. Ниҳоят, 1964 йилда ёзилган “Мен ўткинчи, мен фақат меҳмон...” сатри билан бошланувчи сўнгги вариантини китобига олиб кирган. Аввалги нусхаларининг барчасида эпиграф “*Мой царь! Мой раб! Родной язык!*” эди. Демак шоир ушбу мисранинг ўзи таржима қилган дастлабки шаклидан (“*Подшоҳим! Қулим! Она тил*”) кўнгли тўлмаган. Сўнгги вариантда эса уни “*Сен шоҳимсан, сен қулимсан, / Сен – она тилим*” кўринишида таржима қилган. Шеър ўн уч сатрдан иборат:

*Мен ўткинчи, мен фақат меҳмон,
Даргоҳингда, эй она тилим.
Менга бир шеър керак, эй мезбон,
Ёзилмаган шеър зрур дилим.*

*Айтгил, нечун бунчалар қизиқ
Эски жаҳон, бу эски жаҳон?
Бир шеър керак нон каби иссиқ,
Менга бир шеър керак, эй мезбон.*

*Маъдул этма мени, онажон,
Сен – абадий мен – лаҳза, бироқ
Итоат эт менга шул замон
Ё айлагил телбани тупроқ.
Мен ўткинчи, мен ахир меҳмон... (4: 53)*

Рауф Парфининг она тили ҳақидаги биринчи эълон қилган шеъри ҳам шу. Бундан олдинги шеърларнинг бирортаси чоп этилмаган эди...

Собик иттифоқнинг тилшунослик сиёсати Н.Я.Марнинг “барча тиллар йўқолиб, битта тил қолади” хулосасини берувчи назариясини халққа сингдиришга ҳаракат қилар эди. 60-йилларда юзага келган эркинлик эпкинлари боис ушбу назарияга муносабат билдириш имкони пайдо бўлди. Натижада “ука” халқлар шеъриятида юракка оғриқ берган бу қарашларга қарши шеърлар пайдо бўла бошлади. (1) Миллий шеъриятимиздаги Эркин Воҳидовнинг “Она тилим ўлмайди”, Абдулла Ориповнинг “Она тилимга”, Рауф Парфининг “Она тилим” шеърлари айнан шу назарияга қарши кўтарилган исён эди. Марр қарашларини ўша даврда қай даражада тарғиб-ташвиқ этилганини Э.Воҳидов шеърининг биринчи бандиданок ҳис қилиш мумкин: *Нотиқ деди: / “Тақдир шул, / Бу жаҳоний ирода. / Тиллар йўқолур буткул, / Бир тил қолур дунёда...”*. (5: 72)

Рауф Парфининг “Она тилим” шеърида ҳам худди мана шундай кайфият мавжуд. Шоир ушбу шеърнинг илк вариантыда:

*Йўқолиб кетармиш шу она тилим,
Олимлар сўйлайди менга афсона,
Ҳаётга ўлим йўқ, сенга йўқ ўлим,
Менинг журъатимни афу эт, она, – (6: 94)*

деб ёзган бўлса, кейинги нусхаларидан бирида дадиллик билан:

*Сен-да абадийсан, эй она тилим,
Сенда аён бўлмай нафратим, қаҳрим.
Ҳеч қачон ҳеч кимса ололмас юлиб,
Ҳақиқатни юлиб ололмас, бағрим, – (7: 16)*

дея, ўз она тилини ҳақиқат каби абадий эканлигини комил ишонч билан кўйлайди. Лекин, шуни ҳам қайд этиш лозимки, 1965 йилда ёзилган бошқа бир шеърда Рауф Парфининг лирик қаҳрамони ҳам, унинг жонажон тили ҳам Марр назарияси қаршисида бир қадар заиф ва ожиз тасвирланган. Куйидаги сатрлар шундай фикрлашимизга асос бўлади:

*О, кунларим кўндир олдинда,
Етиб келар энг сўнги нафас.
У пайт биров она тилимда
Бошим узра сўзлаб турса, бас! (4: 66)*

Муҳими шундаки, бундай тушкин кайфият шеърдан-шеърга ўзгариб, шоир борган сари она тилининг чўнг кудратини ва унинг бақувват илдизлари тарихнинг қаър-қаъридан келаётганини англай борди. Ва ниҳоят, 80-йилларнинг бошига келиб Рауф Парфи она тили ҳақида шундай бир мулосаларга келдики, ҳар қандай марчилик чўпчакка айланди:

*Она тилим, сен руҳимнинг қаноти,
Абут турк нафаси, Олтой чечаги.
Хун давридан омон қолди Ғиротнинг,
Қутлуғ Энасойнинг эзгу эртаги.*

*Ўрхун бўйларида тошга айландинг,
Кўкларга санчилдинг. Турон бўлдинг Сен.
Мангулик сафарга қачон шайландинг?
Қачон бу аламга – кучга тўлдинг сен?.. (8: 196)*

Шоир энди аниқ биладики, унинг она тили ҳазрити Нухнинг тўртта ўғлидан бири – Ёфас (Абут-турк – туркнинг отаси)дан келаётган, у билан кўннафас бўлган тил. У Олтойда чечакка айланди, Хун давридан Ғирот бўлиб (огзаки адабиёт тимсоли) бизгача омон келди, Энасой ва Ўрхун бўйларида тошга битилган (ёзма адабиёт тимсоли) “эзгу эртак”ка дўниб, кўкка қад ростлаган Турон бўлди. “Кўкларга санчилган”, бу тилини йўқотиб бўлмайди. Шоир энди бунга аниқ ишонади. Унинг: “Мангулик сафарга қачон шайландинг? Қачон бу аламга – кучга тўлдинг сен?..” сатрлари эса тажохилул-орифона усулидаги, катта ишонч ва фаҳр билан қўяётган риторик сўроғидир. Она

тилимизнинг азалий ва абадийлигини бундан-да ўтказиб бир нарса дейиш мумкинми? Ҳатто Рауф Парфининг ўзи ҳам бу борада бошқи сўз очмади. Чунки бошқа гапга ҳожат ҳам йўқ эди.

Кўриниб турибдики, Рауф Парфининг она тили ҳақидаги қарашлари ўзига хос бир тадрижга эга. Уни тахминан уч даврга бўлиш мумкин: эллингичи, олтмишинчи ва саксонинчи йиллар. Шоирнинг ушбу мавзудаги шеърлари йиллар ўтиши билан оддийликдан мураккабликка, умумийликдан аниқликка томон ўсиб-ўзгариб борган. Энг муҳими, унинг лирик қаҳрамони жонажон тилининг тарихий илдишлари чуқур ҳамда бақувват ва уни йўқотиб бўлмаслигини ич-ичидан идрок қилди.

Рауф Парфи она тилининг шунчаки куйчиси эмас, балки унинг янги поэтик имкониятларини очувчиси ва яратувчиси ҳам эди. Шоир умрининг охиригача жонажон тилидан подшоҳдай фойдаланди, айна пайтда, бир қулдай унинг хизматини ҳам қилди. Зеро, у ўз шеърига “*Сен шохимсан, сен қулмсан, / Сен — она тилим*” (В.Брюсов) сўзларини беҳуда эпиграф этиб олмаган эди.

Адабиётлар:

1. Расул Ҳамзатовнинг “Она тилим” шеъри ҳам айнан шу муносабат билан ёзилган. Шеър она тилимизга Э.Воҳидов томонидан таржима этилган эди.
2. Рауф Парфининг шахсий архиви, 4-дафтар (Ч.Рўзиевда сақланади).
3. Рауф Парфининг шахсий архиви, 5-дафтар (С.Жалиловада сақланади).
4. Рауф Парфининг шахсий архиви, 6-дафтар (С.Жалиловада сақланади).
5. Рауф Парфи. Кўзлар. Т.: “Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1978.
6. Эркин Воҳидов. Асарлар. Ёз ҳарорати. Т.: “Sharq”, 2015.
7. Рауф Парфининг шахсий архиви, 19-дафтар (Ч.Рўзиевда сақланади).
8. Рауф Парфи. Хотирот. Т.: “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1975.
9. Рауф Парфи. Сакина. “Muharir”, 2013.

Ф.РАДЖАПОВА, КИХИ (УрДУ)

ҚИССАЛАР ТИЛИДА ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ЎРНИ

Қиссаларда поэтик тил юксаклигини таъминловчи воситалардан бири фразеологизмлардир. Лингвистик жиҳатдан тилнинг барқарор сўз бирикмалари (гап) ва иборалардан ташкил топган фраземалар бадий матнда муҳим бадий ва услубий вазифа ташийди, улардаги лексик маъно ва образлилик контекстда тасвирийлик ва ифодалиликни оширишга хизмат қилади. Дарҳақиқат, “Фразеология ва муаллиф образи бир-бирига маҳкам боғлиқ. У муаллиф баённи халқ тили билан алоқадор қилади, бу баённинг эмоционал бадий томонининг мақсадга мувофиқ тарзда қуради (1). Фраземалар одатда от, сифат, равиш, феъл сўз туркумлари синтези қурилмасидан шаклланиб, нарса-ҳодиса, ҳолат образларни тасвирли, хиссий акс эттиришга йўналтирилади. Эркин Аъзам қўллаган фраземаларда от+феъл модели салмоқли. Улар икки компонентлидир. Масалан, “Сув ёқалаб” қиссасидаги Болта Мардон “Дамида ош пишарди-я!(2)” фраземасидаги маъно қаҳрамон характерининг туб моҳиятини кўчма тарзда образли тасвирлайди, яъни Б.Мардонга хос барча ижобий хислатларни умумлаштиради. Бошқача айтганда, бу фикр қаҳрамон обрўси баландлигини фразеологик маъно орқали ифодалайди, иккинчидан фраземаларнинг муайян халқнинг турмуш тарзи,

мишлийлиги, ўзиги хос аънаналари билан боғлиқ хусусияти ушбу мисолда акс этади. (“ош пишиши”), учинчидан шаклий ихчамлик услубга равошлик бағишлайди.

“Забаржад қиссасидаги персонажлардан бири Диля тилидан айтилган куйидаги фраземалар ҳам характерлидир.

1). “Ўртадаги бола баҳона, сиртига сув юктирмайди-я” (103)

2) ” Лойимиз хар жойдан бўлгани билан, эски ўртоғимсан” (103)

Биринчи гап Дилянинг эри ҳақида, иккинчи гап Забаржадга қаратилган. Биринчида, персонажнинг хатти-ҳаракати, иккинчида, характери талқинлари фразеологик фикр асосидир. Улар таркибидаги сўзларнинг ўзаро турғун муносабатидан тузилган кўчма маъно умумлаштирувчи хусусиятга эга бўлиб, у воқеа ёки образ тасвиридан келиб чиқади, уни изоҳлайди, бадий фикрни ойдинлаштиради. Бу ўринда Диля эрининг “сўтак ахволи”, “қўлидан бир иш келмаслиги”, “уйга бир сўм топиб кела олмаслиги”, “уйни ижарага қўйиб пул ишламоқчи” бўлгани каби салбий хислатлари “сиртига сув юктирмайди” фраземасида мужассамлашади ва китобхонда бу образ хусусида конкрет тасаввур ҳосил қилади. Агар адиб “қайсар, ўз нуқсонини тан олмайдиган ўжар шахс” деб тузса, барибир маъно бир хил чиқар эди, аммо гап ифодасидаги образлиқ таъсирчанлик йўқолар эди.

Иккинчи фразеологик бирикмадаги маъно Диля ва Забаржад муносабати аспектида акс этади. Бу хусусият уларнинг хар бирига хос характер орқали очилади. Диля-бизнес мақсадида чет элга қатнайдиган ўз сўзи билан шўртганда, “кўзи оч”, “бўлса яна кўпроқ бўлсин” дейдиган аёл. Забаржад эса шўр, каноатли, Дилянинг таърифича, “фаришта”, “онаси ўпмаган хуру-гилмон”. Икки дугона сажиясидаги бу зиддиятли кутблар (“Лойимиз хар жойдан олинган”) сўзларининг барқарор бирикмасидаги тағмаънодан тугал шўрлашилади ва мажозий талқинда “лой” характерни, “хар жой” характернинг турлича эканини билдиради.

Шунингдек, қиссада тасвир ва ифода ранг-баранглигидан келиб чиқадиган фраземаларда уларни турфа маъно қирралари ҳам зухурланади. Чунончи, “Мен эсимни едим. Хотира опа” (106) фраземасида кинояли икромлик, “Сал нарсага тўнини тескари қияди-кўяди” (107) да қахрамоннинг қизиққон характерни, “Қалит ўзининг қўлингда бўлса, қулфингни биров босроқ оча оладими?” (107) фраземасида рамзий-фалсафий мушоҳада маънолари аксланади.

“Тули-гули” қиссасида ҳам фразеологик бирикмаларнинг бир неча намуналари учрайди. Улар, асосан, лавҳа, эпизод ва қахрамонлар руҳияти тасвири билан боғлиқ ўринларда эпик баён ва персонажлар нутқида келтирилади. Куйидаги гапга диққат қилайлик: “Ҳамманинг оғзида-Ҳасанча, довондаги қор бўрон чоғи унинг кўрсатган жасорати”. Бу икки қисмли жумлада фразеологик фикрга хос ҳаётий ва бадий мантиқ ҳамда сабаб-оқибат муносабати амал қилади. Дарҳақиқат, бир қарашда ғализ туюлган (Оғизда одам на жасоратнинг бўлиши) маъно одатдаги мантиққа эмас, балки адабиётнинг шартлилик хусусияти билан изоҳланувчи бадий мантиққа адиб идеали ва гоёси асосида қайта идрок этилган фикрга асослангани учун ғайритабиий

туюлмайдди. Шу боис, фразема таркибидаги образ, деталь ва фикрнинг турғун, рамзий ва кўчимлилик билан боғлиқлиги ёрқин кўринади. Зеро, Ҳасанча жасоратининг ҳамма томонидан мақталиши маъносини англлатувчи ушбу сўз бирикмаларининг биринчи қисми оқибат, иккинчи қисми эса уни воқе қилган сабаб вазифасини ўтайди.

Муаллиф нутқидаги қуйидаги манзара тасвирида бошқача ҳолатни кўрамиз. Адиб ёзади: “Айвон аҳли эҳтиром юзасидан бир кўзғалиб қўяди. Одатдагидек салом-алик. Шўробобо отидан тушай демайди. Эгарни ҳам бой берганига кўп замонлар бўлганига қарамай, сира отдан тушмаган.” (18). Одатда, фразеологик бирикма моҳияти уларнинг тузилиши ва маъноси таҳлилида кенг тарқалган, катгароқ мансаб ёхуд мавқедадан ажралганига иқрор бўлмаётган шахсга қаратилган “Отдан тушса ҳам эгардан тушмаган” фраземасининг кенгайтирилган вариантдир. Унинг тузилмасидаги “Шўро” сўзи ва “кўн замонлар бўлганига қарамай” ибораси эркин бирикма, қолганлари бевосита бир кўчма маъноли фраземаларни ифодаловчи турғун бирикмалардир. Муаллиф маҳорати шундаки, у “отдан тушишни истамаётган” Шўро бобо руҳиятини ушбу лавҳадаги талқин ҳолати орқали таъсирли кўрсатади. Шўробобо “Эгарни бой бергани” ҳақидаги фикр умумлаштирувчи маънони равшанлаштиради. Шунингдек, асосий маъновий урғу олган “от” ва “эгар” тушунчаларидаги рамзийлик ва мантикий боғлаш фраземанинг мазмуний яхлитлигини таъминлайди.

Маълумки, фраземалар сюжет таркибидаги муайян компонент билан муносабатга киришар экан, асар мазмун-моҳиятига мос теранлик, образлилик, таъсирчанлик бағишлайди. Табиийки, бу жараёнда у образ ёки нарса, воқеа талқини билан алоқадорликда намоён бўлади. Бунга мазкур парча мисолдир: “Ўзи-ку хом сут ичган банда, бунинг устига ичадиган сувиям хом бўлса-я, э худойим-эй, - деб қўяди Аҳад махсум фиғон аралаш” (17). Ушбу фраземанинг матндаги бадий ва услубий вазифалари қуйидаги ҳолатларда акс этади: 1) Муаллиф айтмоқчи бўлган “Инсон билиб-билмай хато қилувчи, ожиз, гуноҳкор жонзот” деган фикрни “хом сут ичган банда” фразеологик бирикмаси тағмаъносига яширинган; 2) иккинчи гапдаги “сувиям хом” ибораси муаллиф топилмаси бўлиб, асосий кўчма маънога мантиқан боғланади, уни тўлдиради, 3) “хом сут” ва “хом сув” ибораларининг қиёсий талқинида параллелизм усули ўринли қўлланилган.

Адабиётлар:

1. Тўйчиев Умнат. Ўзбек адабиётида бадийлик мезонлари ва уларнинг маромлари Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2011. Б. 224.
2. Эркин Аъзам. Жаннат ўзи қайдадир. Асарлар тўплами. Тошкент: “Шарқ”, 2007. Б.70. Забаржад қиссасидан кўчирмалар ҳам шу тўпламдан олиниб, қавсда саҳифаси кўрсатилади.

ТЕРМИН ВА ИСТИЛОҲ МУАММОСИ

(Тасаввуфий маъно ифодаловчи сўзлар мисолида)

Ўзбек тилшунослигида амалга оширилган жамики тадқиқот ишлари ўзбек тилининг такомиллашувига, унинг қўлланиш кўламининг яна ҳам кенгайишига, қолаверса, халқаро муносабатларда ишлатиладиган тиллар каторига киритилишига қаратилгандир. Бу борада ўз ечимини ҳануз топмаётган муаммолар ҳам талайгина. Ўзбек лексикологияси ва терминологиясида мавжуд бир қатор масалалар шундай муаммолардан ҳисобланади.

Термин ва *истилоҳ* сўзлари ҳар қандай матнда бирининг ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин бўлган лексик дублетлар саналадими ёки ўзаро фўркланувчи хусусиятларга эгами? Тасаввуф илмига оид сўзлар *термин*ми *истилоҳ*ми? Қуйида мазкур мунозарали саволлар атрофида мулоҳазалар юритилади.

Луғатларда *истилоҳ* сўзи айнан *термин*ни ифодаловчи сўз (яъни, абсолют маънодошлар) сифатида берилади. Бирок ўзбек адабий тилида *истилоҳ* билан *термин* сўзларининг ўз қўлланилиш ўринлари мавжуд. Улар лексик дублетлар эмас. Масалан, ёзма нутқда (оғзаки нутқда ҳам) математика, тилшунослик, биология, химия ва ҳоказо илм - фанларга оид тушунчаларга нисбатан *истилоҳ* сўзи ишлатилмайди: *математика истилоҳлари, тилшунослик истилоҳлари, биология истилоҳлари* тарзидаги қўлланиш мигнларда учрамайди. Бундай илмий соҳаларга оид тушунча ифодаловчи сўзларга нисбатан *термин/илмий термин/илмий-техникавий термин* қўлланилади. Мустақилликдан кейин юзага чиққан маънавий соҳалар – дин ва тасаввуфга оид матнларда *истилоҳ* қўлланилган: *тасаввуф истилоҳлари, диний истилоҳлар* тарзида.

Маълумки, *илмий-техникавий термин* республика миқёсида оммалашган, қонуний тарзда ўрта мактаблар, ўрта махсус билим юртлари ва олий ўқув юртларида ўқитиладиган муайян илм-фан, техника соҳасига оид бўлган тушунчани ифодаловчи сўз ҳисобланади.

*Термин*нинг таърифи махсус изоҳли луғатда шундай: *термин* (лот. *terminus* – чек, чегара, чегара белгиси). *Фан, техника ва бошқа соҳага оид нарса ҳақидаги тушунчани аниқ ифодалайдиган, ишлатилиши доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз ёки сўз бирикмаси; атама. Терминлар бир маъноли бўлиши, экспрессивлик ва эмоционалликка эга бўлмаслиги каби белгилари билан ҳам умумистеъмолдаги сўзлардан фарқланади ...* (5)104-6).

Бу ўринда касб-ҳунар сўзларини ҳам ёдга оламиз.

Касб-ҳунар сўзлари маълум ҳудуддаги шева вакилининг касб-корига тегишли бўлган сўзлардир. Шева вакилининг *касб-корсўзлари* фақат шу ерлик усталарнинг нутқидагина хос бўлади. Унинг касб-ҳунари республикада фан сифатида оммалашмаган, давлат муассасаларида ўқиш-ўқитиш ишлари олиб борилмайди. Маълумки, илм-фан, техникага хос *термин* билан *касб-кор* сўзлари ана шу жиҳатдан фарқланади.

Юқоридаги терминнинг изоҳига қайтсак, унда таъкидланганидек *илмий-техникавий термин* дастлабки ва энг муҳим талаблар - аниқлик ва ихчамлик, бир маъноlilik ва экспрессив бўқдорликка эга бўлмаслик талабларига тўла жавоб бериши керак. Тасаввуф илмига оид тушунчаларни ифодаловчи сўзларга бундай талабни қўйиш асло мумкин эмас. Тасаввуфий маъно англатувчи сўзлар илмий – техникавий терминлар ҳам эмас, айна пайтда муайян шева вакили нуткига хос касб – корга оид сўзлар ҳам эмас. Улар ўзига хос хусусиятлар касб этувчи, муайян ҳол илмига оид тушунчаларни ифода қилувчи лексик бирликлардир.

Тасаввуфий сўзларнинг илмий-техникавий термин деб аталишига имкон бермайдиган омиллар қуйидагилардир :

1. Тасаввуф маслагига кўра, сайру сулук ва нафс мақомларини босиб ўтмоқ илм билан чекланиб қолмай, илмдан ҳам юксакроқ ҳаётда яшашги, тажриба ва завқка асосланади. Шартларга амал қилмай туриб, юксак маънавий мартабаларга эришиб бўлмайди, яъни бу мақомларни ўқиб-ўрганиш орқали киши қомил инсон бўлиб қолмайди. Бу эса инсондан чин ғайрат, сабр ва мужоҳада талаб қилади. Хуллас, тасаввуфнинг қол илми (ўқиб ўрганиладиган илм) эмас, ҳол илми эканлиги.

2. Тасаввуфий луғавий қатламда маънодошлик ҳодисасига ижобий қаралиши.

Илмий-терминологик соҳаларда маънодошлик ҳодисасига салбий қаралса, тасаввуфий лексик қатламда аксинчадир. “Қалбнинг мосиводан алоқани узиб, ҳар он Аллоҳ билан бирга бўлиш” маъносини англатувчи *чилила, хилват, арбаин, ғўша, узлат, инзиво, тажарруд, эътикоф, риёзат, парҳез, тарки дунё, “Аллоҳга яқинлик тўфайли ўздан кетиши ҳоли”* маъносини билдирувчи *важд, истизроқ, завқ, сақр, “ҳис ва ақл йўли билан идрок этиши мумкин бўлмаган сирларни қалб кўзи билан кўриши, ортиқ даражада ҳаяжонга берилиши, ўздин кечили ҳолати”* маъносини ифодаловчи *тажалли, кашф, жишва/жило, жазъин, важд, истизроқ, зайбат-ҳузур* каби маънодош сўзлар тасаввуф илмига оид матнларда қалбларидаги Аллоҳ ишқи ва руҳларидаги софлик билан Аллоҳнинг лутфи илоҳийси натижасида “вусул” мартабасига эришган солиқнинг ахволу руҳиясини илмий – эҳтирос асосида ифодалаш учун хизмат қилган.

Мазкур лексик қатлам доирасига кирувчи шахсни англатувчи истилоҳларнинг сони 500 атрофида, “*тасаввуф илми*” мазмунини ифодаловчи сўзларнинг миқдори эса 30 дан ортиқни ташкил қилади. Улар қуйидагилар: *тасаввуф, маънавий камолот илми, руҳий камолот илми, маънавият илми, ирфон/илми ирфон, мистика (дунёдан беҳожат бўлиш), маърифат илми, тамаддун, катта илм, авлиёлар илми, тариқат//тариқат илми, суфийлар илми, ботиний илм, ҳақиқат илми, ҳақиқат йўли, тариқи Ҳақ, зайб илми, мавҳий илми, муқошафа илми, илми ладун, илми ваҳбий, ишқи илоҳий, илоҳий шароб, илоҳий қадаҳ, илоҳий бода, сир илми, руҳият илми, шиорат илми//илми шиорат, илми фаросат, футувват//футувват илми/илми футувват(амалдабажармоқ)*

3. Тасаввуфий луғавий қатламда кўп маъноlilikнинг фаол даражада эканлиги.

Кўп маъноли истилоҳ дейилганда, тасаввуф илми қуршовида кўп маънолилик касб этган лексемалар назарда тутилади. Бундай хусусиятга эга бўлган лексемалар миқдори соҳада катта қисмини ташкил этади. Улар қуйидаги кабилар: *ахфо* - инсонга оид руҳнинг бешинчи қўриниши, *ахфо* - зикрнинг махсус бир тури; *ойна* – инсони комилнинг қалби, *ойна* - инсони комил; *чироқ* - маърифат нури; *чироқ* - аърифат нури билан ойдинлашган қалб; *чироқ* - Ҳақнинг нур ва тажаллилари; *чироқ* - пир, раҳбар, муршид.

4. Тасаввуфий истилоҳларнинг экспрессив бўёқдорликка эгаллиги ва унинг ижобий жараён эканлиги.

Аллоҳга яқинлик туфайли пайдо бўлган важд ва истиғроқ ҳолининг таъсирида аҳли тасаввуф сўзларни ўз луғавий ва шаръий маъноларидан фарқ қиладиган сўфиёна маъноларини кашф этганлар. Улар Қуръон ва ҳадис ибораларининг шариатга далолат қилувчи мазмунларини инкор этмаган ҳолда уларнинг ботиний маъноларини баён қилиб беришга ҳаракат қилганлар. Натижада тасаввуф илмига доир бир қанча истилоҳий луғатлар дунёга келган [2|127-6]. Айни мазкур омиллар туфайли юзага келган бадиий бўёқдорликка эга бўлган тасаввуфий истилоҳлар юқорида таъкидланган илмий-техникавий терминнинг олдига қўйиладиган энг муҳим талаблар - экспрессивлик ва эмоционалликка эга бўлмаслик шартларига мутлақо мос эмас.

Демак, тасаввуф илмига оид сўзларнинг илмий терминлардан фарқланувчи бундай ўзига хос хусусиятларининг мавжудлиги туфайли улар *илмий-техникавий термин* эмас *истилоҳ* деб аталиши керак.

Шу ўринда *истилоҳ* сўзининг янги меъерий луғатда берилган изоҳини айнан келтирамиз: *истилоҳ* [اصطلاح – махсус қўлланувчи сўз, термин] *эск. Термин, атама. Фалсафа истилоҳлари* (3).

Бу сўзга *эск. (эскирган)* белгисининг қўйилганлиги ажабланарли ҳол. Чунки тасаввуф илми билан бироз машғул бўлган, у билан боғлиқ асарларни имкон қадар кўздан кечирган киши ёзма тасаввуфий таржима асарларда ҳам, бошқа манбаларда ҳам *фано, дарвеш, иймон, ибодат, зикр, ирфон, басират, боқо* кабилар қаторида *истилоҳ* сўзи ҳам бугунги ёзма ва оғзаки нутқда фаол истеъмолда эканлигига амин бўлади. Ҳаттоки, баъзи матнларда *истилоҳ* сўзи "*тасаввуфий илми*" нинг ўрнида қўлланилиб, у билан матний маънодошликни ташкил қилган ҳолатларни ҳам кўп учратиш мумкин. Масалан, "*адаб истилоҳда* (яъни, *тасаввуф илмида* дейилмоқчи) *тариқатдан сабоқ берувчи пир ёки шайх та сабоқ олувчи мурид ёки солиқнинг риюя қилиши зарур бўлган қонун – қондалар*"(1)35-6) маъносини ифодалайди.

Яна бир мисол: "*Зеро, шариат ҳукми буйича оят ҳадис ва бошқа барча манбаларнинг иборалари, у қайси тилда бўлмасин зоҳирий, луғавий ва истилоҳий маъноларига асосланган ҳолда талқин этилади*"(1)53-6).

Бундай ҳолат ўзбек тилидаги ҳар қандай тасаввуф назарияси билан илоқадор асарда кузатилади.

Истилоҳ луғатда айнан "*термин*"ни ифодаловчи сўз тарзида қўлланганлиги *истилоҳ*ни қўлламай, унинг ўрнида *термин* қўлланиши бевариқдир, деган фикрни қўзғайди, албатта.

Истилоҳ қарийб ўттиз йиллар мобайнида ўзбек тилида фаол қўлланиб келинаётганлиги, ихчам ва талаффузи кулай эканлиги ҳисобга олинса, бу сўзни истеъмолдан чиқариб, ўрнига бошқасини қўллаш керак, деган фикрга келишга ҳожат йўқ.

А.Ҳожиёвнинг “Термин танлаш мезонлари” қўлланмасида “*бирор сўзни истеъмолдан чиқариб, ўрнига бошқасини қўллаш учун биринчи ўринда эҳтиёл ва асос бўлиши керак*”(4) 10-б) дейилган. *Истилоҳни қўлламаслик* учун эҳтиёл ҳам, асос ҳам мавжуд эмас. Қолаверса, “*истилоҳни қўлламаслик*” дегани тилимизда янгитдан фаол қўлланилаётган *тажалли, тавҳид, робита* каби сўзларни сунъий равишда қўлламаслик керак, дегандай гап.

Агар *истилоҳни қўлламасликка* бевосита уринишлар давом этган тақдирда, ҳозир ҳам, орадан ўн–йигирма йил вақт ўтгандан кейин ҳам бу сўзни истеъмолдан чиқариш учун ҳар бир араб ёки бошқа тиллардан тасаввуфий асарни таржима қилиш билан шуғулланувчи мутасаввуф – таржимоннинг ҳар бири билан суҳбат ўтказилиб, *истилоҳнинг ўрнида бошқа сўзни қўллаш ҳақида* тушинтириш олиб борилишига тўғри келган бўларди. Шунда ҳам мақсадга эришилмасди.

Шундай қилиб, *истилоҳ* тасаввуф илми билан чамбарчас боғлиқ ҳолди мустақиллик даврида яна қайта тилимизга кириб келган ва фаол қўлланишдадир.

Келтирилган фикрларга асосланиб, ёзма ва оғзаки нутқда *истилоҳни* қўллашга тўла ҳақлимиз, деган қарорга келинган, тасаввуфий лексика борасида олиб борилаётган тадқиқот ишида араб тилидан ўзлашган *истилоҳ* сўзи (ўрни билан *термин, терминология* сўзлари ҳам) қўлланган.

Адабиётлар:

1. Ислон: энциклопедия (3. Ҳусниддинов таҳрири остида). Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2003.
2. Нақибандия тариқатига оид қўлёзмалар фикристи. Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 1991 Б.127.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. I, II, III, IV, V жилд. Тошкент: 2008.
4. Ҳожиёв А. Термин танлаш мезонлари. Тошкент: “Фан”, 1996. Б.45.
5. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Тошкент: “Фан”, 1985. Б.144-6.

Ҳ.Т.АҲМЕДОВА (Қўқон ДПИ)

АЛИШЕР НАВОЙИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ МАСАЛАЛАРИ

Алишер Навоийнинг қомусий ижодкор эканлиги яхши маълум. Адибнинг асарларидан фалсафа ва тарихда, сиёсатшунослик ва руҳшуносликда, социология ва тилшуносликда, адабиётшунослик ва табиий фанларни ўрганишда фойдаланиш имкониятлари ҳақида турли соҳа мутахассислари кизиқарли ва жиддий тадқиқотларни амалга оширишган. Шу силсилада адибнинг нотиқлик санъати учун ҳам ниҳоятда катта улуш қўшганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз кўринади.

Навоий сўз санъатининг, воизликнинг амалиётини ниҳоятда яхши ўзлаштирган. Шунинг учун ҳам у ўз асарларида тингловчи кўнглини ром этишни, уларга ижобий таъсир ўтказишнинг барча шакл ва воситаларини

ниҳоятда пухта ўзлаштирган. Энг муҳими, буларнинг барчаси адиб тасвирида юксак бадиият намуналари сифатида тақдим этилади:

Ҳар кимки, чучук сўз элга изҳор айлар,

Ҳар нечаки ағёрдурур ёр айлар.

Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар,

Юмшоғи кўнгуларни гирифтор айлар (1).

Мазкур рубойининг асл моҳияти “Лайин ул-каломи қайду кулуби”, яъни “Юмшоқ сўз қалбларни маҳбуб қилади” деган ҳадиси шариф мазмунини фритиб беришдан иборатдир. Бунинг учун муаллиф уч хил сўз синфларини ажратиб олади. Булар “чучук сўз”, “қаттиқ сўз” ҳамда “юмшоқ сўз”лардир.

Инсоннинг чучук (яни ширин, ёқимли) сўзларни ишлатишида катта имтиёзлар мавжуд. Бунинг натижасида у ёвларни дўстга, ғанимларни иккинларга, ағёрларни ёрга айлантира олади. Бу ердаги “эл” сўзи ўз маъносида қўлланган эмас. У матнда “бошқалар”, “атрофдагилар”, “мулоқотда бўлувчилар” сингари маъно нозикликларига эга. Демак, рубойининг дастлабки икки мисрасидаги асосий фикр ҳадиси шарифдаги асосий фикрнинг маъзани фритиб беришга хизмат қилади. Бунда ширин сўз хатто душманни ҳам иккинлаштириши мумкин деган ақида, ҳукм олга сурилади.

Учинчи мисра (“Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар”) сўз қўллаш билан боғлиқ бўлган битта ниҳоятда хатар ҳақида маълумот беради ва ундан сикланишга даъват руҳини мужассамлаштиради. Биз бу мисрада ҳам “эл” сўзининг яна бир марта истифода этилганини кузатамиз. Аммо энди у юқоридагидек “бошқалар”, “атрофдагилар”, “мулоқотда бўлувчилар” сингари маъноларни эмас, балки “ҳар бир киши”, “ҳар қандай киши”, “қўпчилик” сингари маъноларни акс эттириб турибди. Бунинг хулосаси шуки, қаттиқ сўздан ҳеч бир киши хурсанд бўлмайди, ундан ҳамма озурда бўлади, холос. Охирги мисра бутун рубойга яқун сифатида майдонга келган. Дастлаб у ундан олдинги мисрадаги маънонинг инкор шаклидаги такрори сифатида шмоён бўлади. Иккинчидан эса, юмшоқ сўз имкониятини, таъсир кучи ва қувватини кўрсатишга бағишлангани билан бошқаларидан ажралиб ҳам туради. Унинг ҳадис маъносига ҳам уйғунлигини этироф этиш жоиз. Муҳими, у бутун рубойининг якуний хулосаси сифатида жаранглайди.

Рубойининг ўзақ нуқталаридан яна бири унинг зид маъноли сўзларга таянишида кўринади. Бунинг учун муаллиф “ағёр” ва “ёр”, “қаттиғ” ва “юмшоғ”, “озор” ва “гирифтор” сўзларини танлаб олади.

Радиф учун “айлар” сўзининг танлангани ҳам бежиз эмас. Муаллиф унинг ўндан олдинги сўз билан қўшма от ташкил этишидан фойдаланиб анча мураккаб тушунчани бир қадар содда ва ихчам тарзда тасвирлашга йўл очган. Айни пайтда қофия ва радифнинг ўзаро “ҳамкорлиги” шоир кўзда тутган маънонинг аниқ ва таъсирчан тарзда ифодаланиши учун энг муносиб имкониятни юзага чиқарган.

Алишер Навоий “Назм ул-жавоҳир” асарида нутқ маданияти ва нотик маънавиятига доир бир ҳадис (“Мо надама ман саката” – “Сукут сақлаган одам ўзинг надомат қилмайди”)ни бундай шарҳлайди:

Ҳар кимсаки, нуктаси фаровон бўлмас,
Тил ранжига қолмоғлиги имкон бўлмас.
Кўп сўзлагучига гайри нуқсон бўлмас,
Ҳар кимки хамуш бўлди, пушаймон бўлмас (2).

Яъни, кимда бошқалар билмайдиган нозик маъноларнинг ифодасиди сероблик бўлмаса, (яъники худа-беҳуда гаплар айтилавермаса), у кишининг тил туфайли ҳар хил ноқулайликларга дучор бўлиш имконияти ҳам йўқолиб бораверади (камаяди ёки йўқ бўлади). Кўп сўзлайдиган одамда хатодан бошқа нарса бўлмайди (Навоий бошқа бир ўринда кўп сўзлаган кўп хато қилади, деб таъкидлаган эди). Тўртликнинг яқунловчи мисрасида асосий хулоса ўз аксини топган: кимки жим колса, унда ҳеч қачон пушаймонлик бўлмайди.

Нутқ ва нотикликка оид машғулотларда ҳар бир матннинг тегишли даражадаги тарбиявий куч ва қудратга эга бўлишига алоҳида эътибор бериш жоиз. Негаки, “таълим мазмуни таълим мақсадига кўра белгиланади”(3). Шунда ҳам таълимий мақсад амалга ошади, ҳам ўқувчи ва талабалардаги маънавий фазилатларининг кўпайиши сари табиий йўл очилади. Охир-окибатда эси уларнинг дунёқарашлари кенгайди, бадиий асарни тушуниш ва таҳлил қилиши оид кўникма ва малакалари янада такомиллашиб боради, яъники уларнинг умумий ривожланишларига ҳам муносиб бир ҳисса қўшилади. Мана шу мақсадлар учун Навоий асарларида жуда катта ички имкониятлар мужассамлашган дейиш мумкин.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўн бешинчи том. Назм ул-жавоҳир. Б.171.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўн бешинчи том. Назм ул-жавоҳир. Т.: Фан, 1999. Б.173.
3. Розиков О. Ўзбек тилидан дарс типлари. Тошкент: Ўқитувчи, 1976. Б.14.

Ш.МАҲМАДИЕВ, ф.ф.н. (СамДУ) МАҚОЛ ВА УНИНГ ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ТУТГАН ЎРНИ

Тил, фалсафа ва бадиий ижоднинг ўзига хос ҳодисаси сифатида юзати келган халқ мақоллари фольклорнинг ихчам шакл, аммо теран мазмунга эга бўлган бир жанридир. Ҳар бири тилимиз кўркини, нутқимиз нафосатини, ақл-фаросат ва тафаккуримиз мантиқини хайратомуз бир қудрат билан намойиш этган ва эта оладиган бундай бадиият катралари халқимизнинг кўп асрлик ҳаётгий тажрибалари ва маиший турмуш тарзининг бамисоли бир ойнасидир. Бу бадиий ойнада унинг ҳаётга, табиатга, инсон, оила ва жамиятга муносабати, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, ахлоқий-эстетик ва фалсафий қарашлари, қисқаси, Ўзи ва Ўзлиги тўла намоён бўлгандир. Шунинг учун ҳам мақоллар ғоятда кенг тарқалган бўлиб, асрлар давомида жонли сўзлашув ва ўзаро нутқий муносабатларда, бадиий, тарихий ва илмий асарларда, сиёсий ва публицистик адабиётда доимий равишда қўлланиб келган ва қўлланмоқда. Ўйиллараро, даврлараро уларнинг янгилари яратилиб турган, эскиларининг жонли муомалада, тилда мавжудларининг маъно доираси кенгайиб ёки торайиб бorgan. Ҳатто уларнинг муайян қисми унутилиб кетган. (5,3)

Тил кишилар ўртасидаги алоқанинг энг муҳим воситаси, фикрни бошқаларга етказувчи курулди. Бундан ташқари тил миллий маданиятнинг ойнаси, уни сақловчи хазина ва ҳар бир халқ яшаётган жойнинг табиати, у халқнинг иқтисодий тузуми, оғзаки ижодиёти, бадий адабиёти, санъати, фани, ўрф-одатини ўзида акс эттириб, тўплаб, авлоддан-авлодга етказиб бериш тилининг миллий-маданий семантикасиدير. (2,5)

Оғзаки формада кўчиб юривчи ихчам ва содда, қисқа ва мазмундор мантиқий умумлашма сифатида пайдо бўлган мақол, матал, афоризм каби ҳикматли ибораларнинг етиб келиши ва ўрганилишида ҳам тилнинг хизмати катта.

Ўзбек тилида ҳикматли ибораларни мақол деб аташади. Тилимизда бу тушунчани ифодалаш учун йигирмадан ортик терминлар қўлланилади: мақол, матал, масал, нақл, ҳикмат, танбех, зарбулмасал, ҳикматли мақол, халқ ибораси, халқ сўзи, қадимгилар сўзи ва бошқалар.

Ҳар бир мақол ва матал – халқ ҳукми ҳисобланади. Улар бирор нарсани лўнда қилиб тасдиқлайди ёки инкор қилади. Яъни уларда ҳақиқатнинг ифодаланишини кўришимиз мумкин.

Мақоллар кўп асрлик ҳаётий тажрибалар, доимий кундалик кузатишлар ҳулосасини тугал фикр тарзида қатъий кутбликда ифодалар экан, уларда ҳар бир сўзнинг маъно хилма-хиллиги, ибораларнинг турғунлиги, шаклий бирқарорлик устунлик қилади. Аммо қўлланиш ўрнига қараб уларнинг маъно доираси доимий равишда кенгайиб боради. Шунинг учун мақолдаги ҳар бир сўзга алоҳида эътибор бериш керак. Уларда шундай сўзлар борки, бу сўзлар тарихан бутунлай бошқа маънони англатади. Масалан, *туз* сўзи бугунги кунда минерал моддани билдириди. Тарихан бу сўз *тўғри, одобли; дала, текислик* маъноларни англатган ва бундай маънолар мақоллардагина сақланиб қолган: *Қиз сақласанг, туз сақла. Туздаги билан эмас, уйдаги билан бул.* Шунингдек, *меҳнат* сўзининг *азоб-қубат, бахтсизлик* маъносини ҳам фақат мақолларда ёки айрим шеваларда учратиш мумкин: *Меҳнат ҳам эгиз-эгиз, Давлат ҳам эгиз-эгиз.*

Сўз санъатининг маҳсули сифатида мақоллар ҳам бадийят ҳодисаларидир. Уларда бир сўзнинг ўнлаб маъно қирралари, бадий тасвир носиталари, поэтик кўчимларнинг барча намуналарини учратиш мумкин. (5,5-6)

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида мақолга қуйидагича таъриф берилган:

Мақол - (арабча мақола, кичик асар; сўз, нутқ) ҳаётий тажриба асосида халқ томонидан яратилган, одатда панд-насихат мазмунига эга бўлган ихчам, образли, тугал маъноли ва ҳикматли ибора, гап. (4,569)

А.Ҳожиев «Мақол - чуқур маъноли, тузилиши гапга тенг, алоҳида ритмик-мелодик белги хусусиятларга эга бўлган фольклор жанри. Мақолларда халқнинг кўп йиллик тажрибалари, ҳодисаларга берган баҳоси акс этади», - деб таърифлайди. (6,54)

Миллий энциклопедиямизда мақолга Ш.Шомақсудов ва Ш.Шораҳмедовларнинг ишларига таянган ҳолда юқоридаги мазмунни ифодаловчи, уларни умумлаштирувчи қуйидагича таъриф келтирилган: «Мақол - халқ оғзаки ижоди жанри; қисқа ва лўнда, образли, грамматик ва мантиқий

тугал маъноли ҳикматли ибора, чуқур мазмунли гап. Муайян ритмик шаклга эга. Мақолларда авлод-аждодларнинг ҳаётий тажрибалари, жамиятга муносабати, тарихи, руҳий ҳолати, этик ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатлари мужассамлашган. Асрлар мобайнида халқ орасида сайқалланиб, ихчам ва содда поэтик шаклга келган». [3,543]

Халқ оғзаки ижоди, хусусан, мақол жанрининг ўзига хос синтактик хусусиятларини ўзбек тилшунослигида атрофлича ёритиб берган олим Х.Абдурахмонов бу борада ўз қарашларини қуйдагича билдиради: «Сўзловчи ўз фикр ҳамда турли хил кайфиятларини шакллантиришда тил материалларидан фойдаланади. Бунда ҳар қандай гап фикрни шакллантириш ва ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилади. Бироқ киши ўз фикр-мулоҳазасини турли шароит ва замонда баён қилади. Чунки сўзловчи борлиққа, тингловчиги турлича муносабатда бўлади: Инсоннинг миёсида табиат акс этади. Инсон бу акс этишларнинг тўғрилигини синаб кўриб, уни ўз тажрибасида, техникасида қўллаб кўриб, объектив ҳақиқатга эришади. Демак, сўзловчи объектив борлиққа турлича муносабатда бўлади. Ўз фикрини маълум мақсадни ифодаловчи гап орқали амалга оширади. Сўзловчи шароитга қараб турлича мақсадда, турлича кайфиятда бўлади. айниқса халқ мақолларига мурожаат қилсак, унда кишилар ўз мақсад ва туйғуларини, фикр-мулоҳазаларини кўпроқ оддий, мураккаб бўлмаган мақол-гаплар орқали ифодалаганлар». [1,28]

Кўринадики, берилган таърифларда мақол қисқа ва лўнда, образли, тугал маъно ифодаловчи, грамматик жиҳатдан шаклланган, тузилишига кўра гапчи тенг тил бирлиги, шу билан бирга, кишиларнинг нутқ жараёнидаги турли модал муносабатларини ифодаловчи содда ва мураккаб бўлмаган кўриниши эканлиги эътироф этилади.

Дарҳақиқат, халқ оғзаки ижодининг йирик жанри ҳисобланган дostonлар матнида ҳам мақолларга кўп мурожаат қилиниши ана шундай синтезларнинг махсули сифатида қаралиши керак.

Масалан, «Ёдгор» дostonида давлат бошқарувининг Ултонтоз кўлини ўтиши, Алпомишнинг Қалмоққа асир тушганлиги ҳақидаги хабар кўплар каби унинг ёшлиқдан бирга ўсган дўсти, ҳам қариндоши, ҳам узангидош йўлдоши Шомирот ва унинг яқинларини довтиратиб қўяди. Сабабки, икки дўст ёшлиқда икковимиз фарзанд кўрсак ўғил бўлса, қўлқанот бўламиз, бирови ўғил, бирови қиз бўлса, қуда бўламиз деб сўз беришишган эди. Барчин Алпомишнинг ваъдасини бажариш учун бир кампирни Шомиротнинг эшигига жўнатиб, уни супуртиради ва ваъда бажарилганлигини маълум қилади. Аммо бундй вазиятда Шомирот ва унинг уруғдошлари Бойсундан кўчиб кетишга қарор қилади. Шунинг учун Барчиннинг бўлажак қудаси Ойжамол уларнинг қуди эканлигига ишора қилувчи бирор қимматли нарса бериб қўйишини, бўлмаса қизининг жавобини беришини сўрайди. Шунда дoston матнида Ой Барчин нутқида келтирилган мақол воқеликни аниқ ва сиқик тарзда ифодалашга, ани шу вазият билан боғлиқ жараёнларни ифодалаб беришга хизмат қилган: Бу сўзни эшитиб, Барчин: – Эй қудағай! «Қўноқ устига қўноқ» дегандай, сизнинг гапингиз ажаб бўлди. Бизнинг ваҳимиз ҳозир ўзимизга кўплик қилиб ётибди (Ёдгор, 10). Маълумки, қўноқ - тўй ёки ҳашамларга таклиф қилинган меҳмон

Демак, мақолнинг иккинчи қисмидан англашиладики, меҳмондан ташкари қутилмаган кишиларнинг ҳам келиши тўй ёки тадбир эгасини шошилтириб қўяди. Ҳаётда шундай дамлар бўладики, киши ўлғудай кийналиб, ҳориб-чарчаб, танг ҳолга тушиб турган бир пайтда бошқа бир одам келиб, уни баттар кийин аҳволга солиб қўяди, уни юпатиш, ҳамдард бўлиш, кўнглини овлаш ўрнига дилига озор беради, сўқади, ҳақоратлайди. Шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ийтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: «Чақирилмаган кўнок - Йўнилмаган таёқ» [5,167], «Ўлганнинг устига тепган», «Ўлганнинг устига кўмган», «Ўлдирганнинг устига - ўн таёқ», «Дард устига чипқон». [2,256]

Хуллас, халқ оғзаки ижоди турли хил жанр ва турлардан иборат бўлганлиги учун уларда қўлланувчи мақолларни ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. Тошкент: Фан, 1971.
2. Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-том. Тошкент: ЎзМЭ, 2003.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 2-жилд. Тошкент: ЎзМЭ, 2006.
5. Ўзбек халқ мақоллари (Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусоқулов, Б. Саримсоқов). Тошкент: Шарқ, 2003.
6. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1985.

ЖУМАНАЗАРОВА Г.У., ф.ф.н. (ЖДПИ)

ДОСТОНЛАР ТИЛИДА ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ БЎЁҚДОРЛИКНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Тилшунослигимизда ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик-стилистик қатламлари ўрганилган [1;2]. Бу фикрни халқ достонларининг айна жиҳатларига нисбатан тўлиқ татбиқ этиб бўлмайди. Ўзбек халқ достонларнинг стилистик қатламлари, айниқса, эмоционал-экспрессив бўёқдорлик касб этган лексикаси ва уларнинг бахшилар сўз бойлигини оширишдаги ўрни масаласи қинизгача мутлақо ўрганилмаган.

Фозил шоир достонлари тилида метафорик қўлланиш натижасида эмоционал-экспрессив маъно ҳосил қилувчи сўзлар фаол қўлланган. Булар орасида зооморфизмлар, яъни эпик қаҳрамонлар тимсолини бадийий-поэтик ифодалаш мақсадида бахшининг уй ва ёввойи ҳайвонлар, турли хил ширрандалар ва ҳашоратлар номларини метафорик маънода қўллаши алоҳида ўналишни ташкил қилади. Айтилган мулоҳазаларни далиллаш ва муайян даражада тўлдириш мақсадида мақолада эмоционал-экспрессив бўёқдорликнинг достонлар тилидаги аффиксация усули билан ифодаланиши масаласига тўхталамиз.

1. Эпик қаҳрамонларнинг, айниқса, ҳукмдорларнинг номига *-хон* шакл исловчиси қўшилиб, ижобий эмоционал-экспрессив маънолар ҳосил қилинган. Мисалан, эпик макон (юрт) ҳукмдорларидан *Гўрўғлихон*, *Авазхон*, *Ғаждумхон*,

Сангирхон, Ҳасанхон, Хисравхон, Зевархон, Қосимхон ва бошқалар шулар жумласидандир.

2. Достонлар тилида эмоционал-экспрессив бўёқдорликнинг аффиксация усули билан яна *-жон, -ой* каби форма ясовчи, шунингдек, сўз ўзгартирувчи (эгаллик) кўшимчалари қўшилиб қўлланилган ўринлар кўпчилик миқдорини ташкил этган. Ҳар иккала аффикс ифодалаган маъно ижобий эмоционал-экспрессив хусусияти билан узвий боғлиқ ҳолда ҳосил бўлган. Буни тадқиқ жараёнида қуйидаги ҳолатларда кузатдик:

а) эпик қахрамоннинг нутқ объектига ижобий-эмоционал муносабатни, хусусан, кучли ва чексиз ҳурмати, эркаланиш маънолари *-жон* аффикси воситасида матнда фаол ифодаланган, уларнинг ҳаммаси эпик макон (бирор юрт) ҳукмдори ва мансабдорларнинг ўғил фарзандлари исмига қўшилиб қўлланилган: *Соз бориб, саломат келгин, Авазжон* (Б.:22); *Қандай бўлса тезроқ қайтгил, Баҳромжон* (Б.Г.:17); *Арзим эшит, Зеваржоним, / Мингин тахтинга, султоним* (З.:121) каби.

Таҳлилга жалб қилинган достонлар матнининг баъзи ўринларида, хусусан, эпик қахрамоннинг нутқ объектига нисбатан чексиз ҳурматини, эркаланиш маъноларини ифодалашда *-жон* аффикси қиз фарзандлар исмига ҳам қўшиб қўлланилган: *Тоғ-давлат керак эмас, / Лайлижонни ахтарайин* (Л.М.:327); *Сўзима қулоқ сол, она Ҳимчаржон, / Тушибди бошимга қоронғи туман* (Р.:374)каби.

б) Фозил шоир достонлари тилида *-ой, -ойим(ой+им)* каби лексик маънодан четлашган элементлар аёл жинсига мансуб исмларга қўшилиб ишлатилганда эркаланиш, эъзозлаш каби ижобий муносабатни ифодалаган, яъни ижобий эмоционал-экспрессив маъно ҳосил қилишга замин тайёрлаган: *Ул пойгадан отинг ўзиб келганда, / От ўздириб, Қундузойни олганда* (Б.:42); *Орзуғуллойим ўрнидан туриб, қаватидан жой бериб, буюрди* (Б.:77); *Қулоқ сол, Гўлқизой, айтган тилима, / Қандай одам келди мазгил, элима* (М.а.:54); каби Яна таъкидлаш лозим: халқ достонлари матнида нафақат эпик қахрамонлар номларига, балки нейтрал бўлган муайян сўзларга *-жон, -ой* аффиксларининг қўшилиши натижасида, баъзан уларга ҳам сўз ўзгартирувчи (эгаллик) кўшимчаларининг қўшилиши орқали нутқ объектига кучли ҳурмат, чексиз иззат, муайян эркаланиш маъноларини ҳам ифодалаб келиш ҳолатлари ҳам учрайди. Бу ўринда *отажон, опажон, энажон* ёки *отажоним, опажоним, энажоним, ойим, хоним, султоним, бегим, бегижон, тўражон, тўрам* каби лексемаларнинг достонлар тилида фаол учраши бизнинг бу борадаги фикримизни тўлдирди.

3. Фозил шоир достонларининг тилидаги эмоционал-экспрессив бўёқдорликнинг аффиксация усули билан ифодаланишида муайян сўзга - *ча, гина, -лоқ, -чоқ, -чак, -вой, -бой, -той, -бону* каби форма ясовчи кўшимчалар қўшилиб, ижобий эмоционал-экспрессив маънолар ифодаланган ўринлар учрамади. Бироқ достонлар тилидаги сўз ўзгартирувчи (эгаллик) кўшимчалари ҳам ижобий ё салбий эмоционал-экспрессивлик муносабат ифодалашда фаол иштирок этади. Хусусан, буни эркаланиш маъноси асосан *арслон, йўлбарс* каби ёввойи, кучли ҳайвонларга; *бўтам, қўзичоғим, қўчқорим* каби уй ҳайвонлари

номларига; баъзан, инсон танаси аъзолари номларига, ўғил фарзандларга нисбатан ҳам эгалик аффикси (-и, -и) кўшиш орқали ҳам ифодаланганлигида кузатдик: *Жигарбандим, кўрар кўзим, Авазжон, сог-саломат келгин, Ҳаққа топишрдим*” (М.а.:301); *Бўтам, Аваз, борма Эрам шаҳрига, / Болам, ҳазил билма айтган сўзимни* (Б.:12) каби.

Тадқиқ жараёнида эмоционал-экспрессив бўёқдорликнинг дostonлар лексик қатламларидаги ифодаланиши хилма-хиллиги аниқланди. Мисол учун, бирорта нейтрал сўз (масалан, *гул*)нинг стилистик бўёқдор бўлиб қолиши, маъно кўчиши асосида ҳосил бўлиши ҳолатини кўздан кечирайлик. “*Қизил гулман, мени бунча сўлдирма, / Кўп тўхтаиб, йўлдан уриб ўлдирма*” (Р.:379) матнидаги стилистик жиҳатидан аслан нейтрал бўлган “*гул*” сўзи шу матнда кўчма маънода – “*покиза, ифбатли қиз*” деган маънода қўлланган. Айни пайтда, у эпик қаҳрамоннинг нутқ предметиға нисбатан норозилик кайфиятини, эмоционал-экспрессив муносабатни билдирган. Бу ерда “*қизил гулман*” сўзи ўрнида “*боши очикман*” бирикмасини халқ бахшиси эпик қаҳрамон номидан тўкидланаётган нутқда қўллаши мумкин эди. Бироқ бу ҳолда, нутқ предметиға нисбатан эпик қаҳрамоннинг эмоционал-экспрессив муносабати матндаги қолатдек ифодаланмай қолган бўларди. Билдирилаётган фикрни далиллаш мақсадида яна қиёслаб кўраимиз: “*Искаб кўрсам, тоза тоғнинг гулсан, / Қай шаҳрдан, қандай бекнинг ўғлисан?*” (Ш.Ш.:36). Бу матндаги *тоза тоғ* сўзи *обод юрт* сўзи маъносида, *гул* сўзи эса *фарзанд, шу обод юртнинг фарзанди* маъноларида қўлланилиб, матнда янада ёрқинроқ ижобий эмоционал-экспрессив муносабат ифодалашга хизмат қилган. Айни ҳол дostonнинг услубий хусусиятларини бойитишға хизмат қила олган.

Хулоса қилиб айтганда, тилшунослигимизда Фозил шоир қуйлаган дostonларнинг лексик-стилистик қатламлари, айниқса, эмоционал-экспрессив бўёқдорлик касб этган лексикаси эндигина ўрганилмоқда. Дostonлардаги лексик бирликлар ичида метафорик қўлланиш натижасида эмоционал-экспрессив маъно ҳосил қилувчи сўзларнинг ўрни муайян қимматға эга.

Адабиётлар:

1. Бегматов Э.Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Т.: “Фан”, 1985. Б.199; Ўзбек тили лексикологияси. Т.: “Фан”, 1981. Б.312.

2. Ғойилов С. Ўзбек тили лексикасининг стилистик қатламлари // Ўзбек тили лексикологияси. Т.: “Фан”, 1981. Б.158-198.

Қисқартма сўзлар:

1. Б. - Балоғардон. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

2. Б.Г. - Баҳром ва Гуландом. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

3. З. - Зевархон // Баҳром ва Гуландом. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

3. Л.М. - Лайли ва Мажнун // Баҳром ва Гуландом. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

4. М.А. - Малика айёр. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

5. Р. - Рустамхон. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

6. Ш.Ш. - Ширин билан Шакар // Орзигул. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

ТАРИХИЙ АСАРЛАРДА ЭСКИРГАН СЎЗЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Ўтмиш воқелигини номлаш зарурати билан ҳозирги тилда ишлатилган эски тил бирлиги бўлган(1) тарихий сўзлар – историзмлар асарда тасвирланаётган давр руҳини, қаҳрамонлар қалбини очиб беришда асосий ўрин тутувчи воситалардир. Историзмларнинг ҳар иккала тури: историзм-лексемалар ва историзм-семемалар ҳам тарихий мавзулардаги асарларда фаол ишлатилади. Жумладан, Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романида тилимизнинг қадимийлиги ва бойлигини кўрсатиб берувчи ушбу воситалардан кенг ва ўринли фойдаланилган.

Масалан: ...Маликул шароб қул бозоридан ўн беш-ўн олти яшар бир *жорин* сотиб олган эди. *Жория* – арабча сўз бўлиб, чўри, оксоч маъносини билдирадиган историзм ҳисобланади. Чунки ҳозирги замонда бу сўзнинг ўзи ҳам, у ифодалаган тушунча ҳам эскирган.

Яна бир мисолга мурожаат этсак: *Бу ғариб қулба Маликул шаробга отасидан, фотиҳи музаффар амир Сабуктегиннинг содиқ надини Қорағулмоддан қолган. Маълумки, надим сўзи “яқин, сирдош дўст, ҳамсухбат” ва “шоҳ саройида маслаҳатчи” маъноларини билдиради. Юқориди келтирганимиз жумлада мазкур сўзнинг иккинчи маъноси назарда тутилганлиги матндан англашилиб турибди. Бу эса унинг историзм эканлигини кўрсатувчи асосий мезон ҳисобланади.*

Мисоллар: Султоннинг ўзи аллақачон кенжа ўғли шахзода Муҳаммаднинг *валиаҳд* деб фатво берган. ...гулзор ва хиёбонлардаги тош фонуслар ёқилганди, боғ яна ҳам яшнаб кетади. Ўйлайдию, *қатлу ом* қилиб бўлса-да, ўз урф-одатларини бошқа юртларга ёймоқчи бўлади.

Кеча ҳатто содиқ *вазири* Абул Ҳасанакка айтиб, сарой мутрибларини чақиртиргон ва озгина кўнгилхушлик ҳам қилгон эди. Асар ёзилган даврда архаизм саналган *вазир* сўзи кейинчалик ўзбек тилида яна фаоллашган. Бугунги кунда мазкур лексема фаол сўзлар луғатидан ўрин олган. Чунки “Архаизм ҳар бир давр учун ўзига хос бўлиб, ҳозирги даврда фаол қўлланилаётган луғавий бирлик бир-икки ўн йилликдан кейин архаизмга айланиб қолиши мумкин”(2). Демак, романда фаол қўлланган *вазир* лексемаси, асар ёзилган давр нуқтаси назаридан караганимизда архаизм ҳисобланади.

Историзм-семемалар, гарчи ҳозирги адабий тилимизда ишлатилса-ди, қадимда унинг бошқа бир семаси мавжуд бўлган, ҳозирда эса сўзнинг ўзи маъноси ҳам, у ифодалаган тушунча ҳам эскириб, йўқолиб кетган бўлади. Жумладан, “Кўҳна дунё” романида кўп жойларда келтирилган “*туман*” семемаси контекстда “ўн минг кишилиқ отлиқ аскарый қисм” маъносини ифодалайди. Маълумки, айна шу сўзнинг ўзи ҳозирги тилимизда вилоят ичидаги маъмурий-худудий бирликни англатади. Унинг асарда келтирилган семаси йўқолганлиги сабабли, уни историзм-семема сифатида ўрганиш мумкин. Ҳозирда бу лексема маъноси кенгайиб, тубдан ўзгариб, бутунлай бошқа маънода “район” маъносида ишлатилади.

Тарихийлик маълум бир сўзнинг лексик маъноси сифатида кечса, семантик тарихийлик ҳам деб юритилади. Масалан: *На кўзида уйқу бор, на кўнгида таскин, ҳар оқишом саройда соя янглиг танҳо кезиб чиқади.* Ушбу мисолдаги *сарой* сўзи ҳозирда ҳам ишлатилади, аммо унинг “хон яшаш жойи” маъноси эскирган, бу сўз эса бошқа маънода қўлланилади. Демак, *сарой* сўзининг “хон яшаш жойи” маъноси историзм-семемадир.

Бундан ташқари, романда историзм-парафразалар ҳам кенг қўлланган ва улар орқали асарда Беруний ва Ибн Синолар яшаган давр руҳияти очиб берилади: *офтоби олам, хастаи нотавон, шамъи шабистон, пошишойи олам* ва бошқалар.

Синонимлар нутқда бир хил ишлатилмаслиги сабабли улардан баъзилари архаизмга айланади (1). Архаизмлар ифодалаган тушунча ҳозирда ҳам мавжуд, фақат у ҳозир бошқа ном билан юритилади, яъни унинг ўрнида синоними ишлатилади. “Кўҳна дунё” асарида мавзу талабидан келиб чиққан ҳолда қўплаб архаизмлар қўлланган ва бу ҳол унинг бадий қимматини оширган. Масалан: *Ҳиндистонда шаҳарма-шаҳар дарбадар кезиб юрган чозларида кекса коҳинлардан эшитган галати бир ривоят эсига тушиди...* Маълумки, *коҳин* “дин аҳли, руҳоний, ромчи, фолбин, бирор воқеа-ҳодисани олдиндан билиб қибар берувчи” маъноларини англатади. Бироқ бу атама ислом динига алоқадор эмас, балки кўпинча ўзга дин вакиллари, руҳонийларига нисбатан ишлатилади. Келтирилган парчада эса бу лексема ҳиндувийлик дини вакилларини англатиб турибди.

Ул алломаи даврон Ғазна саройида хизмат қилишни тиламаса тилмас. Ушбу мисолдаги *тилмамоқ* сўзи “хоҳламоқ, истамоқ” маъноларида келган. Бироқ бугунги кунда ушбу лексема мазкур маънони ифодалаш учун ишлатилмаслиги сабабли у архаизм ҳисобланади.

Баъзан сўзнинг ўзи ёки унинг маъноларидан бири эмас, балки талаффузи эскиради. Натижада шу сўзнинг эскирган талаффуз варианты, яъни лексик-фонетик архаизм юзага келади. Ҳозирги ўзбек тилидаги *инонмоқ* сўзи “Кўҳна дунё” асарида *инонмоқ* тарзида берилади: *Бу сирни мен сизга инониб айтдим, мавлоно.*

Архаиклашиш ҳодисаси тилнинг грамматик бирликларида ҳам учрайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд қўшимчаларнинг эскирган шакллари асарда жуда фаол қўлланади: *Таслимдан бош тортган қалъага ўт қўйгил, ўт! Улар тоғда тоат-ибодат ила парвардигорга нола қилмиш. Гуноҳимиз не, деб итгламиш улар.*

“Кўҳна дунё” романида қўлланган эскирган сўзлар асар тилининг чиройли ва мантлики чикишига, тасвирланаётган давр руҳини акс эттиришга хизмат қилган. Шу билан бирга, мазкур бирликлар тилимиз тарихини, унинг бегажорлигини кўрсатувчи нодир дурдоналар ҳамдир.

Адабиётлар:

- 1 Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. –Toshkent, 2006, 97-b.
- 2 Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент. 2004, 197-б

ЗООНИМ КОМПОНЕНТЛИ МАҚОЛЛАРИНИНГ УСЛУБИЙ-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Зооним компонентли мақоллар ўзбек халқ мақолларининг салмоқини қисмини ташкил этади. Уларнинг ифода семалари шахсга ишора қилиб, мақол семантикасидан мажозий маъно англашилади. Буни ўзбек тилининг ўзига хос ифода имкониятлари, халқимизнинг фикрини ошқора ифодаламай, ишора илҳамлар воситасида етказиш, ифодаланаётган фикрнинг таъсирчанлигини ошириш, маънавий ва хиссий таъсирнинг салбий оқибатларидан сақланиш каби ментал хусусиятлари билан изоҳлаш мумкин.

Халқ мақолларида инсон характер-хусусияти, яхши ва ёмон жиҳатлари, маънавий, руҳий ва жисмоний ҳолати зоонимлар тимсолида ёритилиб, уларнинг аташ ва ифода семалари намоён бўлади. Шу боис бирор мақолнинг прагматик маъносини, унда илғари сурилган фикр мазмунини англаш учун мақолда келтирилган образларнинг моҳиятига етиш талаб қилинади.

Сўзнинг ҳосила маъноси юзага келар экан, у фақат денотатив сема ёки информатив семаларнинг ўзидан таркиб топиш билан чегараланмайди. У прагматик семага ҳам эга бўлиши мумкин. Шунга кўра ҳосила маънолар икки типга бўлинади: 1) прагматик семали ҳосила маънолар; 2) прагматик семасиз ҳосила маънолар.

Прагматик семали ҳосила маънолар сўз ҳосила маъноси тушунчада ифодаланган референтини акс эттириш билан бирга унга бўлган субъектив муносабатини ҳам билдиради.

Прагматик семасиз ҳосила маънолар воқеланганда фақат ўз референтини ифода этиш билан чегараланади [1].

Зооним компонентли мақолларни семантик хусусиятларига кўри таснифлаганда улардаги маънонинг қандай ифодаланиши, яъни мақолларнинг прагматик семага хосланган ёки хосланмаганлиги асос қилиб олинади. Бу хусусиятига кўра уларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

- Прагматик сема ифодаси учун хосланган мақоллар: *Арслон боласи арслон бўлур, сичқон боласи сичқон; Ит итлигини этар, тўн этагини йиртар.*

- Ҳам денотатив, ҳам прагматик сема ифодаси учун хосланган мақоллар: *Туя минган узоқни кўзлар, эшак минган – яқинни; Итдан бўлган қурбонликка ярамас; Кўйингни қассобга сўйдир. ўликни мурдаишўйга ювдир.*

- Фақат денотатив сема ифодаси учун хосланган мақоллар: *Кўй керак бўлса сунбулада қирқ, жун керак бўлса – мезонда; Туя ўйин тушса, қор ёзар.*

Лексик маъно одатда бир предмет, белги, ҳаракатнинг номини бошқа бир предмет, белги, ҳаракатга кўчириш йўли билан ривожланади. Бундай кўчиришнинг табиатини, мавқеини ҳар бир тилнинг ўзидаги семантик қонуниятлар белгилайди.

Кўчириш, асосан, метафора, метонимия, функционал ва синекдохил усуллари асосида юзага келади. Қоришиқ ҳолда (метафора-функционал, метафора-метонимия, метонимия-функционал тарзида) ҳам учрайди [2].

М.Миртожиев мазкур ҳодисани куйидагича таснифлайди: Ҳосила маъно

ҳосил қилувчи маъно референтларининг ўзаро ўхшашлигига қараб метафора, шлокадорлигига қараб метонимия, бири бутун ва иккинчиси унинг бўлаги бўлишига қараб сенекдоха, бирининг вазифасини иккинчиси олишига қараб назифадошлик, бирининг ҳосиласи иккинчиси бўлишига қараб тобелилик каби кўринишларда белгиланади [1].

Зооним компонентли мақолларда ифодаланган прагматик маъно кирралари ҳам мазкур усуллар воситасида амалга оширилади. Улар услубий бўёқдорликнинг ортиши, эмоционал-экспрессив таъсир доирасининг кучайиши, шунингдек, мақолнинг дидактик аҳамиятини таъминлашга хизмат қилади. Фикрни образли ифодалаш имконини беради ва зоонимларнинг прагматик маъносига таянади.

М. Миртожиев метафора ва унинг кўринишларини куйидагича тўрифлайди: Метафора ҳосила маъно юзага келиши ҳодисаларининг энг фаоли ҳисобланади. У, тилшуносликда қайд этилишича, ҳосила маъно юзага келишининг ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтлари ўзаро ўхшаш келишига асосланади.

Метафоранинг оддий метафора, персонификация ва синестезия деган кўринишлари ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларининг ўзаро ўхшатилиш ҳолатига қараб белгиланади.

Оддий метафора референтларнинг оддий қиёси, ўхшашлигига асосланса, персонификация жонсиз референтнинг жонли референтга ўхшатилишига; синестезия бир сезгида ҳис қилинган референтни бошқа сезги билан ҳис қилинган референтга белгиларининг онгда умумлаштириб қиёсланишига, ўхшатилишига асосланади [1].

Топган қўй келтирар, топмаган бир бош тиёз мақоли оддий метафорага мисол бўла олади. Бунда *бош* отининг 'сабзавотнинг' 'истеъмол қилинадиган' 'юмалоқ ўрами' ҳосила маъноси шаклий ўхшашликка асосланиб юзага келган [1].

Сувсизликдан балиқ ўлса дарёга нима гам мақолида *дарё* оти ҳосила маъно референтига жонли ҳолат бахш этилган. Яъни *дарё*нинг гам чекиши, иччиши ёки куюниши инсонга хос ҳиссий-таъсирий ҳолатга ўхшатишган. Бу мақол метафоранинг персонификация деган иккинчи кўринишига мисол бўла олади.

Ғар қариса замзаси қолмас, кўл қариса қурбақаси мақолида ҳам *кўл* лексемаси жонлантирилган ва метафорик асосда *кўл қариса* ифодаси орқали *кўл* сувининг қуриши, эскиришига ишора қилинган.

Одамнинг куюги бўлгунча, ўрмоннинг кийиги бўл мақолида келтирилган *куюк* сўзи бирор нарсанинг куйган жойи, куйган қисми, деган маънони ишлатади. Мажозий маънода, биров эришган муваффақиятни кўра олмайдиган, ўнгалар ютуғидан ғазаби кўзидиган ичи қора ва аламзада кимсалар табиати тинқид қилинган. Бундай феъли тор, ҳасадгўй бўлгандан, ҳеч ким билан иши бўлмай, табиат гўзаллигидан баҳра олиб яшайдиган кийик бўлиш афзаллиги тинқидланган. Мақолдаги *куюк* сўзининг генетик маъноси кўз сезгиси воситасида англашилса, ҳосила маъно қалб ва ички овоз таъсирига таянади. Бунда ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларининг сезгига таъсир этиш

хусусиятлари ўзаро ўхшатиш ва метафоранинг синестезия кўриниши юзага келган.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, зоонимларнинг прагматик маънолари улар табиати, алоҳида хусусияти ҳамда кундалик ҳаёт тарзидан келиб чиқиб белгиланади. Мазкур белгилар халқ оғзаки ижоди намуналари орқали инсон тасвирини ҳосил қилишда қўлланилади. Мақолларда турли ижтимоий гуруҳ, ёш, жинс, фаолият соҳиблари зоонимларга қиёсланади, уларни баҳолаш ва тўғри хулоса чиқариш халқ ҳукмига ҳавола этилади. Бундай мақолларда инсонларнинг ижобий ёки салбий хусусиятларига, фазилат ва нуқсонларига зоонимларнинг коннотатив маъноси ишора қилиб туради.

Адабиётлар:

1. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. -Тошкент: Мумтоз сўз, 2010.
2. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. -Тошкент: Мумтоз сўз, 2010.

Д.АНДАНИЁЗОВА, КИХИ (ТошДУТАУ) “ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР” ҚИССАСИДА АНТРОПОНИМЛАРНИНГ ЎРНИ

Бадий матндаги антропонимлар ономапозтика (поэтик ономастика) нинг алоҳида ўрганилиши лозим бўлган қисмидир. Бу тил бирликларининг лингвопоэтик ёндашув асосида ўрганиш орқали ижодкорнинг бадий нияти ва асар қатламларидаги яширин маънолар теранроқ англонади. Ономастик тилшунослар фикрига кўра, поэтик антропонимларни ўрганишдаги зарур жиҳат уларнинг матн қатламлари билан алоқадорлиги масаласидир. Тилшунослар бу масалани тагматли антропоним термини билан изоҳлайдилар [1, 30]. Бунда ном билан боғлиқ мазмунни бир қарашда тушуниб бўлмайди. Асар қаҳрамонининг характери ёритилиб борган сари антропонимга юклатилган маъно ҳам ойдинлашади. Бадий матндаги барча антропонимлар поэтик мақсадда қўлланилмаслиги мумкин, бироқ антропонимлар муайян бир халқнинг исм қўйиш маданиятидан хабар беради ва бадий матннинг ономастик қўламини белгилайди.

Антропонимларнинг ижодкор бадий ниятига қай даражада хизмат қилиши лингвопоэтик тадқиқотлар орқали амалга оширилади. Чунки “лингвопоэтик таҳлилда бадий матнда поэтик актуаллашган тил воситаларининг аниқлаш ҳам муҳим тамойиллардандир. Бундай воситаларнинг лингвистик ва бадий моҳиятини очиб бериш орқали бадий мазмуннинг шаклланиши ва ифодаланиши механизмларини аниқ тасаввур қилиш мумкин” [2, 172]. Атоқли отларнинг назарий масалалари бўйича йирик тадқиқотлар олиб борган олим Э.Бегматов бадий матндаги антропонимларнинг лингвопоэтик хусусиятларини ўрганиш ўзбек филологиясидаги долзарб ва янги масалалардан бири эканлигини таъкидлаб, бу борада қуйидаги фикрларни айтади: “Бундай тадқиқ антропономик материалга нафақат лисоний жиҳатдан, балки этнолингвистик, этномаданий, руҳшунослик, социоллингвистик, эстетик, тарихий-диний нуқтаи назардан ҳам ёндашишни талаб қилади” [3, 261]. Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида ҳам бу масалаларга эътибор қаратилаётгани, яъни антропонимлар лингвопоэтик, лингвокультурологик,

социолингвистик ёндашувлар асосида ўрганилаётганлигини кўриш мумкин. Хусусан, лингвопоэтик ёндашув асосида олиб борилган ишларда бадиий матндаги поэтонимларнинг матн қўламини, мазмун ва услубини шакллантирувчи муҳим воситалардан бири эканлиги таъкидланмоқда [4,69-78; 101-105;].

“Ўтмишдан эртақлар” асарининг ономастик қўламини, асосан, лақаблар ташкил қилади. Маълумки, оғзаки нутққа хос жуда кўп хусусиятлар муайян мақсадлар билан бадиий матнга ҳам олиб кирилади. Шундай хусусиятлардан бири лақаблардир. Халқ тилида кишиларга лақаб қўйиш кенг тарқалган. Тилимиздаги айрим белги-хусусият билдирувчи сўзлар инсонларнинг маълум бир хатти-ҳаракати, характерига нисбатан қўлланади ва бундай сўзлар бора-бора лақаб мақомига ўтади. “Муайян бир ёзувчининг асарларидаги ономастик бирликларга эътибор берилса, бирлаштирувчи нуқталар кўзга ташланади. Қаҳрамонларга исм беришда амал қилинган усул ижодкорнинг барча асарларига хос бўлса бундай ном **поэтоним-медиатор** дейилади”[5,176]. Маълум бир ёзувчи антропонимикасининг лейтмотивини ташкил қилувчи умумий бирлаштирувчи нуқталар мазкур термин билан ифодаланади.

Маҳоратли сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртақлар” киссаси ономастик бирликларнинг нечоғлик поэтик имконларга эгаллигини намоён қилувчи бетакрор асардир. Ушбу асар автобиографик характерда бўлгани учун унда қўлланилган ономастик бирликлар асосан реал объектларни ифодалаб келган. Бундай бирликларни ўрганиш муайян даврда ҳамда муайян ҳудудда киши номлари, жой номларининг қай тарзда қўлланилгани ҳақида тасаввур беради. Киссада антропонимик бирликлардан исм, отаисм ва лақабларнинг қимматли намуналарини ҳамда халқимизга хос исм қўйиш амалиётининг ўзига хос шакллариини кузатиш мумкин: “*Ёш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди: “Мадамин-талмов, бу одам ҳаммани талмовсирар экан; Гани-саланг, бу одам жуда новча бўлиб, саланглаб юрар экан; Нурман-тажсанг, бу одамнинг ҳеч тўғри гапи йўқ, нима деса хуноб бўлиб айтар экан. Жувон буларнинг қилигини ҳам қилиб кўрсатди. Жувон дадамга “Чиноқ” деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулгу бўлди: аям шунча йил туриб дадамнинг қулоғи кемтик эканини кўрмаган экан*”. Мисолдан кўриниб турганидек, қаҳрамонларнинг исми лақаб билан бирга қўлланилган. Лақаблар ҳаётий бўлгани боис қаҳрамон тавсифи ва феъл-атворига мос. Бундай лақаблар асар антропонимик фондининг поэтик-медиаторини ташкил қилади. Тилимиздаги *талмовсирармоқ* феълнинг *довдирармоқ, ўзини йўқотиб қўймоқ* маъноси, *салангламоқ* феълнинг *у ёқдан бу ёққа ҳаракатланмоқ, бориб келмоқ; лапангламоқ* маъноси мазкур лақабларнинг шаклланишига асос бўлган. Мазкур лақаблар хосланган бўлиб, фақат маълум шахс исми билан бирга қўлланилади. *Тажсанг* сўзи эса бироз бошқача. Лақаб сифатида кўп қўлланиладиган бу сўз ҳар қандай сержаҳл, аччиғи тез киши учун шплатилаверади. Масалан, “*Нурилла Нарвоний “бир ичак узди” қилиш учун шигига “Ҳасратхон” деб ёзилган нимқоронги хонага Эшпўлат тажсангни олиб кирибди*” (Муштум). А.Кодирийнинг “Тошпўлат тажанг”и мазкур лақабли поэтонимларнинг энг машҳури ҳисобланади. “Ўтмишдан эртақлар”да ҳам айни

лақаб билиш аталдиган *Нурмат тажсанг*, *Обид тажсанг* каби қахрамонлар бор. Бадийий матнда қахрамонларнинг лақаби одатда, унинг хатти-ҳаракати, нутқи характери орқали изоҳланади. Куйидаги мисолда *Обид-тажсанг* деган қахрамоннинг ўзини тутиши ундаги тажанглик белгиларини янада бўрттириди. *Маҳаллада Обид-тажсанг деган новча, озгин бир банги бор эди, шу одам кўчанинг охиридан ҳайқириб, хотинини уриб-тепиб келаётибди... Обид тажсанг тўхтади, қизарган кўзлари билан дадамга еб қўйгудек бўлиб қаради ю, чапароста қилиб сўка кетди...* Белгиланган сўзлар “тажсанг”нинг оттенкасини кучли тарзда акс эттирган.

Таъкидланганидек, лақаблар инсон образини яққолроқ тасвирлаб берувчи, унинг муайян характерини, яъни ижобий томонини ёки камчилигини кўрсатувчи бирликлардир. Баъзан бадийий матнда ҳам салбий лақабга эга бўлган қахрамоннинг суҳбатдошлари томонидан пичинг қилиниши, шахсиятини тегилиши кузатилади. “*У дудуқ, хийлагина дудуқ бўлишига қарамай шу хушчақчақ, яхишигина аския ҳам қилар экан. Қулала аскияда енгилганида унинг даммини қайтариш учун: “Сиз менинг отимни айтгунингизча онам яна битта Қулала тугади” деб шахсига текканида, Азим хафа бўлиш ўрнига қотиб-қотиб кулди*”. Ушбу мисолда *Азим дудуқ* деган қахрамоннинг дудуқлигини рақибини очик-ойдин айтмасдан, балки “*Сиз менинг отимни айтгунингизча онам яна битта Қулала тугади*” жумласи орқали пичинг қилишида *Азимнинг дудуқлигига* ишора қилинади. Лақабнинг изоҳини бу ҳолатда “*қоғозга ўриш*” айтиш ҳақиқий қаҳҳорона маҳоратдир.

Лақабнинг мустақил равишда киши исмидан ажралган ҳолда қўлланиши, унинг киши исмига айланиши учун шароит яратиб берувчи муҳим омиллардан биридир. Бунда лақабнинг кундалик турмушда кенг истеъмол қилиниши натижасида шахс асосий исмини сиқиб қўйиши ва истеъмолдан суриб чиқариши мумкин. Ушбу парчада эса эскичилик қилиб одамларни тузатадиган домланинг номи халқ орасида ўз исми билан эмас, балки, танасидан камчилигини англатувчи “пес”лик белгисининг лақабга айланиши ва ушбу эвфемик йўл билан “*Оқ домла*” деб “*ҳурмат билан*” аташганини кўрамыз. “*Оқ домла пешонаси, кўз остлари, бир чаккаси ва бутун буйини оппоқ пес, бироқ нафасидан жинни шифо топадиган бўлгани учун халқ Пес домла дегани озги бормай, Оқ домла деркан*”.

Мазкур асарда қахрамонлар жамиятнинг турли қатламларига мансублиги билан диққатга сазовор. Бу ҳолат лақаб қўйишнинг қай даражада кенг тарқалганлиги билан изоҳланади. Халқимизда *хўжа*, *махсум*, *тақсир* каби унвон ва турли касб-хунар номларини лақаб сифатида ишлатиш одати бор. Бу ҳолат асарда қўлланилганда унинг жонли чиқишини, халқона урфларга ёзувчи муносабатини белгилайди: “*Дадам қуръон, аврод сотиб олиб унинг ёстиғи остига қўйди. Буларнинг ҳеч бири фойда қилмади – дард туттишини қўймади. Биров дадамга: “Учармахсумга ўқитинг, нафаси ўтқир”*”, дебди. Бу одам жудун зўр, дуонинг кучи билан қулф очадиган азайимхон бўлиб, айтилган жойга бир зумда етиб боргани учун “*Учармахсум*” деб номчиқарган экан. Дадам бориб шу азайимхонни олиб келди. Учармахсум ҳақиқатан елдай келиб уйга кирди,

кишга доқа тутган аямдан берироққа чуққалаб, бешиктерват сингари тебраниб майин товуш билан ўқий кетди”.

Ёки: “Амакимнинг қудамлик **Тўракул вофуруш** деган бир таниши бор экан, шу одам дадамнинг қишлоққа кўчиш нияти борлигини билиб: “Бизнинг Қудамга ҳам темирчи ярашади, кўчиб борадиган бўлсангиз йўлингизга поёндоз солимиз”, дебди”. Асарда “вофуруш” сўзи қосибларнинг молини кўтара ташаббус билан савдогар деб изоҳланган. Бу ўринда айтиш жоизки, даврлар ўтиши билан луғат тизимидаги бошқа сўзлар қаторида лақабларда ҳам эскилик ёки янгилик бўёғи кузатилади. Бадий асарларда бу ҳолатни аниқ кузатиш мумкин. Мисалан, тарихий асарларда учрайдиган касбга ишора қилувчи *баззоз, боққол, чимқоч* каби сўзлар бугун архаизмга айланган. Табиийки, замонавий мавзудаги асарларда бундай лақабларга деярли мурожаат қилинмайди. Юқоридаги мисолда *вофуруш* сўзи ҳам бугун истемолдан чиққан сўзлардандир.

Баъзан асарда изоҳсиз қўлланган лақаблар ҳам учрайди. Ўқувчи бундай лақаблардан изоҳ кутмаслиги ҳам мумкин, чунки ўша лақаб ҳақида унинг тасаввурини тасаввурда муайян ахборот мавжуд бўлади. Масалан, *лайлак* лақабли қаҳрамоннинг, *бўйни* узунлиги ёки *лайлакка ўхшаб лўкиллаб* юриши ҳақида тасаввуримиз мавжудлиги учун ортиқча изоҳ талаб қилмаймиз. Ёзувчи ҳам бундай ҳолатларда сўз исрофига йўл қўймазлик учун тафсилотга берилмайди: “*Бўйни дадам Али-лайлакка кула-кула гаптириб берди*”.

Умуман олганда, антропонимларнинг бадий матндаги хусусиятларини ўрганиш ўзбек тилининг бой имкониятларини янада чуқурроқ ёритишга ёрдам беради. Бу борада “Ўтмишдан эртақлар” қиссаси антропонимларнинг нечоғлик поэтик имконларга эгаллигини намён қилувчи боқий асардир. Антропонимлар ушбу асарда воқеалар бўлиб ўтган жойга хос колоритни мукамал ифодалаш билан бирга қаҳрамонларнинг ўзига хос характери ни ёритишга, комик эффектни ифодалашга хизмат қилган. Қолаверса, А.Қаҳҳорнинг ҳар бир қаҳрамонга нисбатан синчковлик билан эътиборли бўлиши уларга танланган лақаблар орқали ҳам ифодаланган.

Адабиётлар:

1. Зиннатуллина Ф.Х. Функции антропонимов в произведениях А.Еники. Филология и культура. Philology and Culture. 2012. №1(27).
2. Юлдашев М. Бадий матнинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. док. дис... – Тошкент, 2009.
3. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, 2013.
4. Худойберганаева Д. Ономастик бирликларга лингвомаданий ёндашув хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. – № 6; Анданиёзова Д. Ономастик бирликларга лингвопоэтик ёндашув // Илим сарчашмалари. – Урганч, 2016. – № 4. ; Улуков Н. Ф. Фуломнинг “Шум бола” қиссасидаги антропонимларнинг услубий хусусиятлари / Ономастика. Илмий мақолалар тўплами. Самарқанд, 2015. 3-сон.
5. Алтухова О. Н. Ономастический контекст в постмодернистской литературе (на материале произведений В. Пелевина): дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2004.
6. Мисоллар олинган манба. Қаҳҳор. А. Ўтмишдан эртақлар. - Тошкент, 1987.

OYBEK LIRIKASINING LISONIY JOZIBASI

O'zbek adabiyotining zabardast ijodkori Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek o'zining qaynoq manzumalari hamda taftli mansuralari bilan o'zbek xalqining qalbidan joy olgan. Uning asarlari badiiy ko'lami jihatdan ma'naviyatimizni yuksaltirishda o'rni beqiyos. Shuningdek, Oybek asarlarida o'zbek tili lingvistik xususiyatlarining ham o'rganilishi uning ijodi har tomonlama yetuk asarlar sirasiga kiritilishiga munosib ekanligini tasdiqlaydi.

Oybek lirikasi jo'shqinligi bilan o'quvchini o'ziga maftun etadi. Unda ekspressiv-emotsional ma'no bildiruvchi so'zlarning qo'llanilishi she'r jozibasini yanada oshirib yuboradi. Jumladan, unlini cho'zish orqali ekspressiv-emotsional ma'no hosil qilinadi. Masalan:

Chust do ppi yarimta, ke-ng ko'krak ochiq.

Temir qafasdagi arslonday shu chog'

Ko'rkam va ma'yusdi - qovog'i soliq.

O'rtog'i xovliqib keldi xushchaqchaq. (Oybek. Asarlar. II jild.)

Kuchaytirma sifatlar inson tana a'zosi rangining me'yoridan ortiqligini bildirish uchun qo'llanadi:

Lablari naq pishgan gilos qip-qizil.

Oq tiniq yuzlari kulumsar har on.

(Oybek. «Tanlangan asarlar». I jild)

Orttirma daraja shaklidagi *yashil, ko'k, qizil* so'zlarida urg'u birinchi bo'g'inga tushadi. Urg'uli bo'g'inning kuch bilan talaffuz etilishi hisobiga ma'no kuchaytiriladi. Quyidagi misolga diqqat qiling:

Tevaragi ko'm-ko'k o'tloq,

Tabiati juda quvnoq. (Oybek. «Tanlangan asarlar». I jild)

Tilshunos olim A.Abdullayev ham ma'no kuchaytirishning bu turida so'z oldidan orttirilgan qismning oxiridagi tovush, asosan, portlovchi *m, k, p* tovushlaridan bo'lib, (*yam-yashil, ko'm-ko'k, qip-qizil*) bu usulning fonetik hodisa ekanligini, uning ma'lum sharoit bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. (1)

Oybek asarlarida bir bo'g'inli oxiri *m, n, ng* sonor undoshlari bilan tugagan takroriy yoki juft so'zlarda ekspressivlikni hosil qilish unlini cho'zish hisobiga emas, balki bu so'zlarda birinchi qismdagi oxirgi undoshni talaffuzda qavatlash hisobiga amalga oshiriladi. Qiyoslang:

Bulut kabi yosh quyding tug-kun

Ba'zan bo'lding momoqaldiriq. (Oybek. «Tanlangan asarlar». I jild)

Qismlari o'zaro *-ma* elementi yordamida birikkan juft so'zlarda uning ikkinchi qismidagi unli cho'zib talaffuz qilinadi va ma'no kuchaytiriladi:

Besh azamat ketdi birma-bir,

Olimi ham, ketmonchisi ham. (Oybek. «Tanlangan asarlar». I jild)

Badiiy matnda bir xil undoshlarning ketma-ket takrorlanishi o'ziga xos ritmni vujudga keltiradi. Bu usul orqali kitobxonga hissiy ta'sir ko'rsatiladi. Quyidagi misraga diqqat qiling.

Sabolar kelur, bahorlar kelur,

O'ynab, quvonib yorlar kelur.

Bu misrada r, l undoshlari ketma- ket ishlatilgan, r undoshi 8 marta, l undoshi 6 marta qo'llangan.

Oybek asarlarida ma'noni o'ta bo'rttirish uchun qizil rangli qon qora deb tasvirlanadi:

Qalbingdan mehr emganlar murdor

Yovni qora qon qilib urur. (Oybek. «Tanlangan asarlar». I jild)

Adib badiiy matnda emotsional-ekspressivlikni hosil qilish uchun sinonim, antonim so'zlardan ham unumli foydalangan. U badiiy matnga sinonim so'zlarni, ularning ma'no nozikliklarini nazardan qochirmagan holda, o'ta did bilan tanlaydi. Adib asarlarida sinonimik qatomi tashkil etuvchi so'zlar ijobiy, salbiy, betaraflik kabi ma'noviy xususiyatlarga ega bo'ladi. Badiiy matnda sinonimlardan o'rinni foydalanish Oybekning yuqori darajadagi so'z qo'llash mahoratidan dalolat beradi. Fikrimizni quyidagi misollar asosida dalillaymiz:

Axtarib topganimda o'n ikki buloq,

Qalbindao'n ikki she'r birdan jo'sh urdi.

Hammasi shivirlaydi sizdek shan, inoq,

Ko'ksingna naq o'n ikki bahor yugurdi. (Oybek. "Tog' sayri")

Bu to'rtlikda qo'llangan sinonimik munosabatdagi *qalbinda*, *ko'ksimda* so'zlari shoirming so'z tanlash mahoratini ko'rsatadi. Bu ikki sinonim ham adibning voqelikka ijobiy baho munosabatini oshkora ifoda etishga xizmat qilgan.

Ishda olov, uyatchan – yuvvosh. (Oybek. «Qizlar»)

Bu misrada *olov* va *uyatchan*, *yuvvosh* leksemalari o'zaro zid qo'yilgan. Misrada antonimlar orqali inson xarakteriga xos bo'lgan xususiyatlar ochib berilgan.

1. Birinchi va ikkinchi misradagi lug'aviy birliklar o'zaro zidlanadi. Masalan: *Ham xirmonda jiddiy chayir u*

Bolalarcha samimiy sho'x, quv... (Oybek. «Qizlar»)

Berilgan misolning birinchi misrasidagi *jiddiy* so'zi ikkinchi misradagi *sho'x* so'ziga zidlangan bo'lib, antitezani hosil qilgan. Adib antiteza yordamida she'ming ohangdorligini oshirishga, uning ta'sir kuchini kengaytirishga erishgan.

Quyidagi misolda esa o'zaro zidlanuvchilardan biri ko'chma ma'noda qo'llangan:

Kechagi bosmachilar izg'ir har yonda,

Qaybir bo'rida tasbih, salla – taqvodor!

Tunlarda shayxning, boyning uyida mehmon. (Oybek. «Hamza»)

Keltirilgan bu misolda birinchi misradagi *bosmachilar* so'zi ikkinchi misrada ko'chma ma'noda qo'llangan *bo'ri* bilan zidlanib, qarama-qarshilantirishni hosil qilgan.

2. Bir misra tarkibida qo'sh antiteza hosil qilinadi.

«Ko'k suv»ning to'lqinlari yozgi osmonday,

Chaqnar o'ngdan va so'ldanyaqin, uzoqdan ... (Oybek. «Hamza»)

Adib bu she'riy parchada ayni bir misraning o'zida ikki marta antitezani hosil qilgan. Parchada qo'llangan *o'ng* va *so'l*, *yaqin* va *uzoq* lug'aviy birliklari o'zaro zidlik munosabatiga kirishib, she'ming ta'sir kuchini oshirgan.

Oybek nutqning obrazlilikini, ta'sir kuchini oshirishda ko'chma ma'noli leksik birliklardan ham unumli foydalanadi. Uning asarlarida qo'llangan ko'chma ma'noli so'zlar ko'proq metaforik ma'noni ifodalaydi. Oybek asarlarida metaforik ma'no voqelikning go'zal tavsifida kuzatiladi. Masalan:

Nafis chayqaladi bir tup na'matak

Yuksakda, shamolning belanchagida.

Quyoshga ko'tarib bir savat oq gul,

Viqor-la o'shshaygan qoya labida. (Oybek. «Na'matak»)

Ushbu she'riy parchada qo'llangan *nafis chayqaladi, shamolning belanchagi, o'shshaygan qoya, qoya labi* metaforik qo'llanishlari she'ming musiqiyiligini, ta'sir kuchini oshiradi.

O'zbek tilida kattalashtirish, ulug'lash, faxrlanish o'ttenkalarini hosil qiluvchi qo'shimchalar ekspressiv-emotsional ma'noni ifodalashda faol ishtirok etadi. Bu turga *-vor, -kon, -don, -g'on, -on* kabi shakl yasovchilar hamda egalik qo'shimchalarini kiritish mumkin. Bu qo'shimchalardan *-on* arxaik qo'shimcha bo'lsa ham, ba'zan badiiy asarlarda uchrab turadi. Masalan, *o'g'lon* so'zi nutqda yoshlarga nisbatan ishlatiladi. Bu so'z orqali nutq egasining shaxsga nisbatan ijobiy munosabati ifodalanadi. Quyidagi misollarga diqqat qiling:

Chollar aro boladab o'g'lon

O'spirinlar aro bilimdon. (Oybek. Asarlar. II jild. 112-bet.)

Yigit kimdir, kim u pahlavon?

Qay xalqdandir shunday mard o'g'lon? (Oybek. Asarlar. II jild. 148-bet.)

Shuningdek, *-kon* qo'shimchasi ham sof kattalashtirish ma'nosini hosil qilib, emotsional-ekspressiv ma'noni ifodalaydi. Masalan:

Tashir ham qish, ham yoz qo'sqi bir po'stin,

(Unda qolmagandir yamoqsiz o'rin),

Belida kattakon bir nos qovog'i... (Oybek. «Mashrab»)

Asardan olingan bu parchada ham *kattakon* so'zi emotsional-ekspressiv ma'noni hosil qilgan. Bu misolda ham *-kon* qo'shimchasi predmetni yanada kattalashtirish ma'nosini ifoda etgan.

Oybek asarlarida *-don* qo'shimchasi ham ekspressiv-emotsional ma'noni ifodalab keladi. Bu qo'shimcha nutqda *-li* qo'shimchasining ma'nodoshi sifatida ba'zan almashib qo'llanadi. Biroq *-don* qo'shimchasida emotsional-ekspressiv ma'noni ifodalash xususiyati kuchli. Bu qo'shimchada orttirish, kuchaytirish o'ttenkasi mavjud. Masalan:

Chollar aro boladab o'g'lon

O'spirinlar aro bilimdon. (Oybek. Asarlar. II jild)

Oybek asarlarida fe'l shakllari qo'shimchalarining ikkilamchi vazifada qo'llanishi nutqning emotsionalligini kuchaytiradi. Masalan:

Tog'larda ochildingiz,

Yo'llarda sochildingiz,

Shoirning ko'ngli kabi

Kuldingiz yoyildingiz. (Oybek. «Sozim»)

Bu misralarda *ochildingiz, sochildingiz, yoyildingiz* so'zlaridagi shaxs-son qo'shimchalari ko'plik shaklida, ammo aslida bir kishiga nisbatan qo'llangan.

Oybek asarlarida egalik, ko'plik qo'shimchalarining birgalikda kelishi va ikkilamchi vazifada qo'llanib, emotsional-ekspressiv ma'noni hosil qilishi kuzatiladi. Masalan:

O'n ikki piyolaning yaltiroq mavji

To'qingan lablarimda qolar bir umr.

Ko'zlari seni o'pgan biron yo'lovchi

Balki bir chog' sevgimni hikoya qilur! (Oybek. «Tog' sayri»)

Bu misrada qo'llangan *lablarimda* so'zida ko'plik va I shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasi ishtirok etgan. Ko'plik qo'shimchasining juft predmetga nisbatan qo'llanishi bu predmetning ko'pligini hosil qilmaydi, aksincha, ma'noni kuchaytirishga, bo'rttirishga xizmat qiladi. Bu holat keyingi misralarda ham kuzatiladi:

Porloq va shan o'n ikki ko'zning ishqida

Ko'zlarim xiyla zamon adashib qoldi.

Sevinch qaynar, jildirar sof kumushida.

O'n ikki qiz izidan xayol yo'l soldi. (Oybek. «Tog' sayri»)

Oybek ko'plik qo'shimchasini mavhum otlar tarkibida qo'llash orqali ham nutqning ta'sirchanligini oshirishga erishadi. Masalan:

Nurlardan halqachalar oqar, jimirlar,

Toshlarda sinar mayin tabassumlar!

Oltin ipga chizilar jonli injular,

Bo'sadan ham shirindir, ich, yutulmari! (Oybek. «Tog' sayri»)

Oybek asarlarida ba'zan egalik qo'shimchasi tushib qoladi, bunda ham ekspressivlik yuzaga chiqadi, faxrlanish ma'nosi bo'rttiriladi. Masalan:

Bog'lar, go'zalravoqlar,

Bizning asarlar bilan. (Oybek. Tanlanganasarlar. II jild)

Bu parchada aslida *bizning asarlarimiz* tarzida birlikma tuzilishi lozim edi. Biroq egalik qo'shimchasini tushirib qoldirish orqali adib g'ururlanish hissini hosil qiladi.

Xullas, Oybek lirikasidagi konnotatsiyani hosil qiluvchi ayrim birliklarni tahlil qilish asosida shunga amin bo'ldikki, adib nutqida ekspressiv-emotsionallik tilning turli birliklari orqali ifoda etilgan. Adib badiiy nutq orqali voqelikka baho munosabatini bayon etar ekan, bu jarayonda til birliklariga turli ekspressiv-emotsional ma'nolarni yuklay olgan va bu bilan asarlarining badiiy qimmatini yanada oshirishga muvaffaq bo'lgan.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлиқнинг ифодаланиши. Тошкент: 1987. Б. 8.

ZAMIRQULOVA, o'qituvchi (TerDU) BADIY ASARLARDA FRAZEOLIZMLARNING QO'LLANILISH JIHATLARI

Mamlakatimizda demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish maqsad qilingan va bu amalga oshirilayotgan ekan, bu jarayonda yoshlarning ta'im va tarbiya olishi alohida hamiyatga ega. Zero, yoshlar bizning kelajagimiz, avlodlardan meros qolgan muqaddas zaminni yuksaltirish, ilg'or davlatlar darajasiga ko'tarish ularning bilimi, istedodi, jasorati, ma'naviy barkamolligiga bog'liq. Bu haqida muhtaram

prezidentimiz I.A.Karimov shunday yozadi: “Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo‘lmasligi, farzandlarimizning bizdan ko‘ra kuchli, bilimli, dono va, albatta, baxtli bo‘lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etiyotgan ekanmiz, bu borada ma‘naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi.” (I.A.Karimov. Yuksak ma‘naviyat- yengilmas kuch. - T.2008-yil, 4 b.)

O‘zbek (ona) tilini o‘qitish markazida til o‘rganuvchilarning o‘zaro hamda o‘qituvchisi bilan nutqiy muloqoti alohida o‘rinda turmog‘i lozim bo‘ladi. Ammo mana shu muloqot to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi uchun grammatika qonun qoidalaridan to‘g‘ri foydalanishni yaxshi bilish, shuningdek iboralarning hutqning ta‘sirchanligi oshirishdagi ahamiyatini o‘rganish ham zarur.

Shu asnoda frazeologizmlarning sevimli adibimiz Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asarida qo‘llanilishi haqida to‘xtalib o‘tamiz. Iboralar tilda tayyor bo‘lgan birliklar bo‘lib, asosan til hodisasidir. Biroq, bu holat iboralarning nutqiy imkoniyatlarini cheklamaydi. Binobarin, iboralar til birligi sifatida ma‘no ifodalasa, uning manosi lug‘aviy ma‘no emas. Balki semantik ma‘nodir. Shunga ko‘ra iboralarga lug‘aviy birlik sifatida emas, balki semantik birlik sifatida yondashish maqsadga muvofiqdir. Chunki, iboralar tarkibidagi so‘zlar o‘zi butun holda ko‘chma ma‘no ifodalaydi. Masalan; og‘zining tanobi qochdi, kapalagi uchdi, boshi osmonga yetdi, quloqni yorgudek bo‘ldi, boshi aylanib qoldi, jimlik cho‘kdi kabi iboralarning til tizimidagi o‘mi, ulardagi ma‘no ko‘chish asosida fikr ifodalanishidir. Iboralarning so‘zdan farqli bir tomoni borligiga e‘tiborni qaratish lozim. Bu iboralarga xos xususiyatdir. Iboralar nutqda, shu jumladan badiiy nutqda ham o‘zgaragan holda qo‘llaniladi. [Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili, 2-86] Shning uchun ham iboralar nutqda o‘zining muayyan ma‘nosidan tashqari, qo‘shimcha ma‘no bermaydi. Ammo bu holat iboralarning nutqiy imkoniyatini cheklamaydi. Chunki iboralar yordamida yangi ma‘no ifodalaganidek, fikrning ta‘sirchanligini kuchaytirishda ham iboralarning ro‘li katta. Shu boisdan iboralar badiiy nutqda ko‘p qo‘llanilib, badiiy tilning jozibadorligini ta‘minlovchi vositalardan biri sifatida ifodalanadi. Badiiy nutqda iboralar qo‘llanilganda ayrim holatlarda iboralarni ham ko‘chma, ham to‘g‘ri ma‘nosida tushunish ham mumkin bo‘ladi. Masalan: Hammasiga oqsoqol bosh bo‘ladi, endi gapning po‘st kallasi shu, belida belbog‘i bor degani kelaversin. [O‘ Hoshimov, 3-36] gaplaridagi bosh bo‘ladi, belida belbog‘i bor kabi iboralarda ikkitadan ma‘no bor. Birinchi ma‘no „ Boshliq bolmoq“, „Belida belbog‘ bog‘lamoq“ ma‘nolari to‘g‘ri ma‘no hisoblanadi. Ushbu ma‘nolarning ifodalanishiga ko‘ra bu lug‘aviy birliklarni ibora deb bo‘lmaydi. Ikkinchidan „Bosh bo‘ladi“ deganda „tepada turmoq“ ma‘nosida „beliga belbog‘ bog‘lamoq“, „Erkak kishi“ ma‘nosi mavjud. Bu ma‘nolarning ifodalashiga ko‘ra, ushbu lug‘aviy vositalarni iboralar deyish mumkin.

Iboralar aslida nutqda bir tomonlama, yani bir ko‘chma ma‘no ifodalashi nuqtayi nazardan yondashiladigan hodisa bo‘lsa ham ularning ko‘chma va to‘g‘ri ma‘nolari mos keladigan tiplarga ham, e‘tibor qaratish lozim bo‘ladi. Chunki, bunday holatlarda iboralar ikki tomonlama ma‘no ifodalab, nutqni semantik jihatdan boyitadi. Iboralarning nutqiy xususiyati semantik ma‘no ifodalash bilan bog‘liq.

Shu xususiyatiga ko‘ra iboralar obrazli va ta‘sirchan vositalardir. Chunki iboralarda ko‘pincha aslida kutilmagan, obrazli ifoda mavjud bo‘ladi. Shunga ko‘ra,

iboralarning nutqiy ta'sirchanligi ikki tomonlamadir. Yani iboralar, avvalo ko'chma ma'no ifodalashi asosida nutqiy ta'sirchanlikni taminlasa, ikkinchidan iboralarda mavjud bo'lgan obrazli ifodaning o'zi ta'sirchanlikni ta'minlash vositasidir. Masalan: Ochilboy, oh desa o'pkasida oy ko'rinib yuribdi, [O'.Hoshimov, 3-48] Ushbu gapdagi "o'pkasidan oy ko'rinmoq" iborasi ma'no ifodalashga emas, ifoda xususiyatiga ko'ra xarakterlidir. Chunki bu iboraning ifodasida obrazlilik mavjud bo'lib, nutqning ta'sirchanligi ifodadorligi natijasida kuchaygan. Iboralar shunday til birliklariki, ularning paydo bo'lishining zaminida ijodkor xalq topqirligining, donishmandligining natijasi yotadi. Shu boisdan ko'pgina holatlarda iboralar sinonimiyasi vujudga keladi va nutqiy rang-baranglikni ta'minlanadi. Masalan: Boshiga kichginagina salla o'ragan cho'qqi soqol chol, negadir, qovog'ini solib turadi. [O'.Hoshimov, 3-69] gapidagi qovog'ini solib turmoq qovog'idan qor yog'iladi iborasiga sinonimdir. Iboralarda sinonimlarning mavjudligi tilning imkoniyatlari bo'lganligi bilan birga ijodkorning individual so'z qo'llash mahorati tufayli vujudga keladi va lug'aviy takrordan qochish, nutqda hilma-xillikni ta'minlash uchun qo'llaniladi.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, adibning bu asarida frazeologizmlar asar nutqining rang-barangligi va badiiy ta'sirchanligini oshiruvchi vosita sifatida qo'llanilgan.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - T., 2008.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik). - T.: Universitet, 2006.
3. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi.-T., 2011.

К. ЖАЛИЛОВ (ТошДЎТАУ)

ТАРЖИМАДА ЭКСТРАЛИНГВИСТИК КОНТЕКСТНИ ЕТКАЗИШ МУАММОСИ

(“Евгений Онегин” шеъринг романининг ўзбекча таржималари мисолида)

Бадий асар таржимони олдида турган асосий вазифа - бу нафақат оригинал асарнинг фактологик мундарижасини, балки асар муаллифининг ғояси, эмоционал-экспрессив ва маданий мазмунини ҳамда асардаги экстралингвистик контекстни адекват тарзда етказиб беришдир. Экстралингвистик контекст - бу ўқувчи ёки тингловчининг матндаги тил бирликларининг маъносини тўғри тушуниши учун керакли бўлган замон, макон ва реал воқелик тўғрисидаги маълумотлар йиғиндисидир (1). Экстралингвистик контекстни тушуниш - бу сўзлар ортидаги реал воқеликларга ишорани тушунишдир, чунки кўпинча матнда ишлатилган сўзлар маъноларининг йиғиндиси экстралингвистик маълумотни англаш учун етарли эмас. Эдвард Сепирнинг фикрича, тил - бу ижтимоий воқеликнинг ифодасидир, демакки, халқ яшайдиган ижтимоий воқеликлар бир-биридан қандай фарқ қилса, тиллар бир биридан шунчалик фарқ қилади (2. 36-193). Юрий Лотман бу фикрни давом эттирар экан, ҳеч қайси тил маданий контекстан ташқарида яшай олмаслигини таъкидлайди (3). Демакки, матнни бир тилдан бошқа тилга таржима қилаётганда оригинал тилнинг ижтимоий ва маданий контекстини ҳисобга олиш ва бу контекстга жо бўлган маълумотларни ҳам таржима тилида етказиб бера олиш муҳимдир. Рус ва жаҳон таржимашунослигида бу борада муайян тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, ўзбек таржима мактабида бу масалани назарий жиҳатдан тадқиқ қилишга ҳали етарлича эътибор берилмаган.

Бадий асарни бир тилдан бошқа бир тилга адекват тарзда етказиб беришдек мушкул вазифани муваффақиятли бажариш жараёнида қийинчилик туғдирувчи асосий омилларни лингвистик ва экстралингвистик муаммолар гуруҳига ажратиш мумкин. Биринчи (лингвистик) гуруҳга реалияларни (4) таржима қилинаётган тилда бериш муаммоси ҳамда шу ўринда келиб чиқадиган лақналар (5) муаммосини (6) киритиш мумкин бўлса, иккинчи (экстралингвистик) гуруҳга асардаги аллюзияларни – асарда тасвирланаётган воқеалар замони ва маконига боғлиқ воқеа-ҳодисаларга ишоратларни киритиш мумкин. Таржимон асарни бошқа бир тилда ифодалашга жазм қилар экан, оригинал асардаги вербал маълумот билан бирга, асар муаллифининг новербал коммуникатив мақсадини ҳам тушунишга ва уни таржима тилида етказиб беришга ҳаракат қилади (7).

Жаҳон адабиётида шундай асарлар борки, уларга таржимонлар қайта-қайта мурожаат қиладилар ва ҳар сафар асар мазмуни ва экстралингвистик контекстидаги маълумотларни етказишнинг янгича усуллари кашф қиладилар. Буюк рус ёзувчиси Александр Сергеевич Пушкиннинг “Евгений Онегин” шеъринг романи шундай асарлар сирасига қиради. Роман 19-аср бошларидаги рус халқи ҳаётини реал ифодалайди ва ҳақли равишда рус мунаққиди В.Г.Белинский томонидан “рус ҳаётининг қомуси” дея таъриф

берилган. Асар матнида вербал ва экстралингвистик маълумот шу даражада бир-бирига чамбарчас боғланиб кетганки (8), Пушкин яшаган давр ноқеликларини билмасдан туриб асарни тушуниш ва айниқса таржима қилиш имконсиздир. Асар кўп тилларга, жу жумладан, ўзбек тилига бир неча марта таржима қилинган ва бу таржималарда асарнинг мазмуни, руҳи ва Пушкин даври реалияларини адекват етказиб беришга ҳаракат қилинган. Асар ўзбек тилига Ойбек ва Мирзо Кенжабек томонидан, инглиз тилига Элтон, Юджин, Владимир Набоков ва бошқалар томонидан таржима қилинган. Қуйида Ойбек ва Мирзо Кенжабек таржималарида экстралингвистик маълумотни етказиш муаммоси қандай ҳал қилинганига эътибор қаратамиз.

Асар Онегиннинг амакиси ҳақидаги фикрлари билан бошланади ва Онегиннинг ички монологи орқали унинг қандай инсон эканлиги ҳақида маълумот олишимиз мумкин. Аслиятда ўқиймиз: *"Мой дядя самых честных правил, Когда не в шутку занемог / Он уважать себя заставил, / И лучше выдумать не мог."* (1, I:1-4). Бу мисраларда Онегиннинг амакиси ва умуман бошқаларга нисбатан беписанд муносабати, худбинлигини кўришимиз мумкин (9). *"Самых честных правил"* - буюк рус масалнависи Криловнинг *"Эшак ва мужик"* масалига ишора (*"Осёл был самых честных правил"*). Онегиннинг фикрича, амакиси жиддий касал бўлиб колганида ўлиб (*"уважать себя заставил"* - қазо қилди) яхши иш қилди (*"Его пример - другим наука"*), уни (Онегинни) касалга қараш ташвишидан халос қилди (*"Но, боже мой, какая скука / С большим сидеть и день, и ночь"*). Ойбек ва Мирзо Кенжабек таржималарида бу маънони кўрмаймиз - таржимани ўқийтган китобхонда Онегин касал амакисини тўғри инсон сифатида билади, лекин унга қарашга мажбурлигидан нолимоқда деган хулосага келади: *"Тақводор қондапараст амаким, / Буларкан касалга чинакам дучор, / Ўзин иззатлашини у қурди лозим, / Бундан соз тадбирни топмоққа ночор."* (10) (Ойбек таржимаси) *"Тартибпараст, покдил амаким, / Чин дардгаки дучор ўлмишлар, / Авло тадбир топмай, қарангким, / Иззатталаб бўлиб қолмишлар."* (11) (Мирзо Кенжабек таржимаси). Мирзо Кенжабек таржимасида киноя синтактик воситалар орқали ифодаланган бўлса-да (қарангким, ўлмишлар, қолмишлар), ҳар иккала таржимада ҳам Онегиннинг амакисига ва унинг ўлимига муносабатини кўрмаймиз. Бунинг сабаблари - Крилов масалига ишоранинг ва *"уважать себя заставил"* фразеологизмининг сўзма-сўз таржима қилинганидир. Бу ўринда мисралар тахминан қуйидагича етказилса муаллиф етказмоқчи бўлган маъно қисман бўлса ҳам сақланиб қолинган бўларди: *Покдомонгина амакижоним, касал бўлиб ётиб қолмишлар, аришга рихлат қилмоқликни мақбул чора дея билмишлар.*

Асарнинг ўзига хос хусусияти - муаллиф (шоир) образи. Шоир асарда нафақат воқеани сўзлаб берувчи, балки уларни шарҳловчи, уларга муносабатини билдирувчи ва фаол иштирок этувчи ҳамдир. Шунинг учун ҳам асарда Пушкин ҳаётидаги воқеаларга ишоратлар жуда кўп учрайди. Шундай ишоратлардан бири - унинг сиёсий шёрлари туфайли Петербургдан сургун қилинишига ишора: *"Там (на брегах Невы, т.е. в Петербурге) некогда гулял и я: / Но вreden север для меня."* (1, II:13-14) Ўзбекча таржималарда ушбу мисралар сўзма-сўз таржима қилинганлиги туфайли аслиятдаги маъно йўқолган: *"У*

ерларда мен ҳам кезгандим бурун: / Лекин зарарлидир шимол мен учун." (Ойбек)
"Сайр этганман мен ҳам бир замон, / Алмо шимол мен учун зиён." (Мирзо Кенжабек) Шу уринда "гулять" феълининг сайр қилмоқдан ташқари, кайфу-сафо қилмоқ (кутить, веселиться (прост.)) например: гулять на свадьбе) (12) маъноси ҳам мавжудлигини инобатга олсак, ушбу мисралар тагидаги маъно (яъни муаллифнинг Петербургдан сургун қилиниши юзасидан киноя) янада ойдинлашади: *Уерда (Петербургда) мен ҳам айшим сурардим, Менга шимолни зарар дейишмагунча (ёки: шимол ҳавосини менга қўп кўришмагунларича).*

Асарда 19-аср рус халқи ҳаётининг турли қирралари очиб берилган. Биринчи бобда Онегиннинг ҳаёт тарзини тасвирлаш оркали дворянлар ҳаёти, урф-одатлари кўрсатилади. Онегиннинг театрга ташрифи ифодаланган ўринларда куйидаги мисраларни ўқишимиз мумкин: *"Ещё усталые лакеи / На шубах у подъезда спят;"* (1, XXII:3-4) Пушкин даврида театрларда гардероблар бўлмаганлиги туфайли лакейлар (қароллар) ўз хожалари театрдан чиққунча уларнинг уст кийимларини қўриқлаб туришлари керак бўлган. Набоков романнинг инглизча таржималарини шарҳлар экан, шундай дейди: "Таржимонлардан ҳеч қайсиси тушунмадики, лакейлар - бу дангаса ва уйқучи халқ - хўжайинларининг уст кийимлари устида бемалол ястаниб ухлаганча ўз вазифаларини адо қилишарди" (13) Дарҳақиқат, инглизча таржималарнинг аксарида бу мисралар маъноси очиб берилмаган. Ўзбекча таржималарда маъно деярли сақланиб қолинган: *"Чарчаган лакейлар ухлаб ётишар / Пустинга ўралиб тош остонада"* (Ойбек) *"Қароллар-чи, ҳориб пўстинлар / ичра ухлар йўлакда бу он"* (Мирзо Кенжабек) Лекин бу ўринда икки жиҳатга эътибор қаратиш керак: аслиятда "на шубах" (пўстинлар устида) дейилган, таржималарда эса - пўстинга ўралиб ёки пўстинлар аро дейилмоқда, аслиятда "в подъездах" (киришда) дейилган, Мирзо Кенжабек таржимасида йўлакда (коридорда) дейилган. Ушбу ўзгаришлар сабаб таржималарда экстралингвистик маълумот, яъни Пушкин давридаги театрлар хақидаги маълумот (театрларда гардеробларнинг мавжуд бўлмаганлиги ва лакейларнинг пўстинларни қўриқлашганликлари) етказиб берилмаган.

Юқорида келтирилган мисоллардан хулоса қилиш мумкинки, асарни бир тилдан бошқа бир тилга таржима қилиш мураккаб жараён бўлиб, нафақат аслиятнинг лексик ва грамматик ифодасини ҳамда эмоционал бўёгини таржима тилида етказиб бериш, балки экстралингвистик маълумотларни, яъни муайян халқ маданияти ва турмуш тарзига оид деталларга, ёзувчи ва асарни оригинал тилда ўқувчи китобхонга маълум тарихий воқеаларга ва асарларга ишоратларни ҳам иложи борича сақлаб қолиш ва асарни таржимада ўқувчи китобхонга ҳам тушунарли қилиб етказиб беришни талаб қилади. Бунда таржимон асардаги тағмаъноларни тушуниши, керак ўринларда сўзма-сўз таржимадан воз кечиб, вербал ва новербал маълумотни сақлаб қолишнинг бошқа йўллари қидириши лозим бўлади.

Адабиётлар:

1. Толковый переводоведческий словарь. <http://perevodovedcheskiy.academic.ru/1960/>

2. Сепир.Э. Язык.. Введение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс.1921/1993: 36, 193)
3. Лотман Ю. М. Семiosфера. М.: 2000.
4. Реалиялар - муайян халқ маданиятига тегишли бўлган предмет ва тушунчаларни ифодаловчи сўзлар.
5. Канадалик лингвист олимлар Ж.Вине ва Ж.Дарбельне томонидан илмга киритилган "лакуна" атамаси бир сўзнинг бошқа бир сўзда муқобили, эквиваленти мавжуд эмаслигини билдиради
6. Коптева О.В. Лакунарность и развитие языка // Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики. Часть I. Материалы ежегодной международной научной конференции. 3-4 февраля 2012 года, г. Екатеринбург, Россия.
7. Клущина Ю. И. Факторы лакунарности в английских переводах «Евгения Онегина» А. С. Пушкина. // Вестник ПСТГУ III: Филология. 2011. Вып. 4 (26).
8. Лотман Ю. Роман А. С. Пушкина «Евгений Онегин». Комментарий. Пособие для учителя. М.:1995.
9. Непомнящий В.С. Из наблюдений над текстом "Евгения Онегина". Москва, 2000.
10. Пушкин А.С. Евгений Онегин. Ойбек таржимаси. Тошкент, 1979.
11. Пушкин А.С. Евгений Онегин. Мирзо Кенжабек таржимаси. Тошкент, 1988.
12. Толковый словарь Ожегова. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/43754>
13. Клущина Ю. И. Факторы лакунарности в английских переводах «Евгения Онегина» А. С. Пушкина. // Вестник ПСТГУ III: Филология. 2011. Вып. 4 (26).

N.Z.ABDURAXMONOVA,

N.B.ISMATULLAYEVA (ToshDO‘TAU)

MASHINA TARJIMASI UCHUN ILMIY MATNLARDAGI BARQAROR BIRIKMALARNING ALGORITMIK TAVSIFI

Tilshunos olimlarning o‘ziga xos yondashuvlari natijasida barqaror birikmalar(BB) turlicha nomlar bilan atalib kelingan: idioma, frazeologizm, frazema, turg‘un birikma, frazeologik birliklar kabi. Barchasining xususiyatlarini hisobga olib "barqaror birikma" degan termin obyektini har tamonlama o‘rganishda qo‘l keladi. Ingliz tilida BBlar murakkab tabiatlidir, negaki ikki yoki unda ortiq birliklarning o‘zaro semantik, grammatik jihatdan birikuvi natijasidayagona birlik hosil bo‘ladi. Ilmiy matnlarda BBlarining qo‘llanilishi muallifning shaxsiy uslubiga xosdir. Masalan, iqtisodchi M.Dobb va J.M.Keynsning 100 betlik sahifasida 21ta idioma ishlatilganligi qayd etiladi (1).Ilmiy matnlar boshqa uslublardan aniqligi, qolipga solinganligi, termin va undagi so‘zlarning bir ma‘noga egaligi bilan ajralib turadi. Ilmiy matnlarning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida bir qator ilmiy ishlar bajarilgan. Biroq ilmiy va texnikaviy matnlarni tarjima qilish borasida ba‘zi mulohazalar ko‘pincha bahsli munozaralarga sabab bo‘ladi. Masalan, Eva Mastnning "The nature of scientific/technical texts from viewpoint of translation studies" (2010, 38) bakalavrlik ishida tarjimashunoslikda ilmiy matnlarning tabiati tahlil qilingan, shuningdek, ilmiy matnlarni tarjima qilishda mashina tarjimasidan foydalanish samaradorligi, iqtisodiy tejamkorligi bilan kelajakda muhim o‘rin egalashini ta’kidlab o‘tadi. Mashina tarjimasida "Ilmiy matnga oid bo‘lgan klisherlarni, ya’ni turg‘un birikmalarni ajratib olish va ularning mazmuniy tarjimasini bilan maxsus lug‘atlarga kiritish lozim. Shuningdek, quyidagi lisoniy qoliqlar keltiriladi:

Phrases	[We+V V+u jour +Noun]	[Verb+suffix] +preposition= >Adj	Adverb	Passive voice	Phrasal verbs
much less limited almost all of which very effective much the same most essential very diverse sorts very far from conservative	we are coming to realize we have taken it to be the tube has shown us we are beginning to see we deal with we are now speaking	to be attendant on to be conducive to to be destructive of to be incidental to to be responsive to to be tolerant of	clearly completely y considerably essentially fairly greatly significantly markedly materially perfectly positively reasonably	the voltage is applied the magnetic field is set up the line is terminat ed the switch is closed	look for look into look down look up look forward

Inglizcha ilmiy matnlarni o'zbek tiliga tarjima qiluvchi dasturiy ta'minot uchun matn birliklarini avtomatik tarjima qilishda ana shunday Bblaming ekvivalentligini to'g'ritanlash, lingvistik algoritmini tuzish, qolaversa, quyidagi masalalarni hal etish juda muhim sanaladi:

- kiritilayotgan har bir birlikni lingvistik modeli mukammal holda kiritilgan bo'lishi;
- muayyan leksik birlikning qiymati so'z birikmasi, termin, barqaror birikma, qo'shma so'z tarzida alohida lug'atlarda aks etishi;
- dasturiy ta'minot uchun o'zbek tilida har bir birlikning ekvivalenti tavsifiy xarakterga ega bo'lishi kerak.

Terminlarni kontekstga bog'liq bo'lmay yahlit ekvivalentligini lingvistik ta'minotga kiritish tarjima jarayonini yengillashtiradi. Bu sohada terminlarni tarjima qilishda leksikgarfiyaning oldiga muhim masalalar qo'yiladi. Terminlarning munosib ekvivalentini topishda yoki ularni ikkinchi bir tilga kalkalashtirishda muhim shartlarga e'tibor qaratish lozim. Shu boisdan ham mashina tarjimasida bilimlar bazasi hamda lingvistik ta'minot tarjima faoliyatini yengillashtirish bilan birga matnda anglashilgan umumiy konseptni aniqlashtiradi ham.

Fe'lli frazemalar (FF)ham o'timli va o'timsiz (*transitive and intransitive verbs*) turlargabo'linadi.:

- **Verb+preposition (transitive)** => *Listen to this record. Listen!*
- **Verb+particle (transitive)** => *Take off your hat. Take your hat off.*
- **Verb+particle (intransitive)** => *Sit down!*
- **Verb+particle +preposition (transitive)** => *We've run out of matches.*

Ingliz tilida predloglarning asosiy vazifasi gap bo'laklarini sintaktik munosabatga kirishiga yordam berishdir. Ular fe'lli frazemaning o'zgarimas qismi

(particle) deb ataladi. Ba'zi o'rinlarda ular o'zi anglatyotgan ma'noni saqlab qolsa, ba'zan semantik yahlitlanib, bir butun leksemani hosil qiladi.

Frazemalarni ma'no ko'chirishning o'z va ko'chma ma'no guruhlariga ko'ra ham ajratish mumkin: a) drop off (to'kilmoq- o'z ma'no); b) drop off (mudramoq, ko'zi ilinmoq-ko'chma ma'no). Ularni yana quyidagi namunalar misolida ham uchratish mumkin: 1. I think, you have picked up a flu (kasal bo'lmoq); 2. I picked up Spain when I was in it (o'rganib olmoq, bilib olmoq); 3. I was picked up for speeding my car (so'roqqa tutilmoq); 4. I am picked up at 6 p.m.(olib ketmoq); 5. Fortunately, economy is starting pick up(yaxshilanmoq, o'smoq, yuksalmoq). Frazema fe'llar shunday nozik xususiyatga egaki, o'zgaruvchi qismning tartibini o'zgartirish yoki boshqa u bilan turdosh bo'lmagan leksemaning kelishi ma'noning umumiy yahlitligini o'zgartirishi mumkin:blow off -1) uchirib ketmoq, esmoq, esib turmoq; 2) g'azablanmoq, jahli chiqmoq; 3) vaqtni bekor sarflamoq; blow *smb.* off - e'tiborsiz qoldirmoq, e'tiborga olmaslik, nazar-pisand qilmaslik; blow *smth.*off-kutilayotgan joyga bormaslik yoki qatnashmaslik, biror kimsa bilan uchrashuvni qoldirmoq. Demak bu kabi frazemalarni tarkibiy qismlari ajralish yoki ajralmasligi mumkin: 1) ajraladigan (seperable- shut down -*shut it down*; 2) ajralmaydigan (inseperable -*go in for*)

Shu bois ayrim o'rinlarda fe'lli frazeologik birliklar bilan gumon olmoshlarini (GO) (*smth., smb., somewhere*) birgalikda berishi maqsadga muvofiq. Bu esa u yoki bu frazemalarni ajralish yoki ajralmasligini ko'rsatishga xizmat qilsa, yana bir tomondan uni fe'l nisbatlarini ham o'zgarishiga sabab bo'ladi: *wake up -uyg'onmoq; wake smb. up -uyg'otmoq.* Yana bir jihati gumon olmoshlari (GO) fe'lli frazalar tarkibida bo'lsa, ma'noga ta'sir etmasligi yoki umumiy semani o'zgartirib yuborishi mumkin. Masalan, quyidagi jumalalarda ma'noga ta'sir etmaganligini ko'rishimiz mumkin: *I invited him to come to our party but he turned me down. -Men uni kechamizga taklif etdim, lekin u meni rad etdi; I hope my project will not be turned down. -Umid qilamanki, mening loyiham rad etilmaydi.* Yana bir misolda esa GOLarni o'zgartirish bilan ma'noga ta'sir etganini ko'rish mumkin:**perksmb. up** -ruhlantirmoq, dalda bermoq, ko'nglini ko'tarmoq; **perksmith.up-** 1) tozalamoq, yangilamoq, musaffo qilmoq; 2) (iqtisodni) jonlantirmoq, ko'tarilishiga sabab bo'lmoq (narxni); **perk up -1)** (boshini) ko'tarmoq, faollashmoq; 2) (narh-navo haqida) ko'tarilmoq, o'smoq; 3) jonlanmoq, ruhlanmoq, jon kirmoq; 4) (kasallikdan keyin) sog'aymoq, tuzalmoq, sog'ayib ketmoq.

Shuningdek, GOLari o'mida jonli yoki jonsiz ot leksemlarnig qo'llanilishi ma'nolari bir xil bo'lsa ham predloglar bilan farqlanishi mumkin: **agree with smb.** — biror kishi bilan kelishib olmoq; to **agree to** — biror narsaga kelishmoq, qo'shilmoq; to **be angry withsmb., to be angryatsmth.** -jahli chiqmoq; to **be sorry for smb., cp. to besorry aboutsmth.** -kechirim so'ramoq.

Ingliz tilidagi FF o'ziga xos yana bir jihati o'zbek tiliga tarjima qilishda ko'zga tashlanadi. U yoki bu frazemaning ma'nosi bir leksemaga yoki so'z birikmasiga, hattoki ba'zi o'rinlarda iboralarga teng kelishi mumkin. Masalan, wantsmb. orsmth.outofsmth.-kimningdir ketishini yoki chiqishini xohlamoq (so'z birikmasi) yoki wantforsmth. -ehtiyoj sezmoq, muhtoj (hojatmand) bo'lmoq, talab qilmoq (qo'shma fe'l), want for -xohlamoq, istamoq (sodda fe'l) tarzida.

FFlar murakkab tabiatli bo'lib, **fe'I+predlog** sifatidagina hisoblash mumkin emas; fe'ldan keyin keladigan otlarning jonli yoki jonsiz turlarining kelishi va hattoki hayvon leksemalarining kelishi ham ma'noga ta'sir etishi mumkin.

Fe'llar **fe'I+leksema {predlog}** tarzida ham nomoyon bo'ladi. Bunday birikmaning murakkab tabiati shunda ko'rinadiki, kontekstdagi holatiga qarab uni erkin birikma yoki barqaror birikma tarzida ham tarjima qilish mumkin.

take off one's hat (to smb.)

shlyapani yechmoq

kinningdir oldida ta'zim qilmoq, tahsin o'qimoq, tasanno aytmoq

Yana bir jihati, ba'zi FFlar o'zbek tiliga tarjima qilinayotganda unga qo'shimcha leksemalar qo'shilish holatlari ham kuzatiladi:

think smth. up

atroficha (uxta, udon, chunar) o'ylab ko'rmoq

o'ylab *chiqarmoq, ixtiro qilmq*

Buning uchun biz tadqiqotimizda ingliz tilida mavjud 12 mingta fe'lli frazemalarning lug'atini yig'ib, ularning o'zbekcha tarjimasini elektron lug'atga kiritdik. Ularning lingvistik modellari quyidagilar (7):

- I. V+ADV=>calm down
- II. V + PREP.=> keep on
- III. V+PREP+PREP=> put up with
- IV. V+ADV+ PREP.=> change out of smth. (kiyimlarni yechib almashtirmoq)
- V. V+N/PRON+ADV =>call smth. down (to smb.)
- VI. V+ADV+pro/N =>pull down smth.
- VII. V+PRON+ADV=> call smth. down (to smb.)
- VIII. V+ N/PRON + PREP=>give something away
- IX. V+a/ an+Noun=>make a noise
- X. V+a/ an+V=>have a smoke } qo'shma ot

FFlarning yana bir xarakterli tomoni ayrimlari o'tgan zamon shaklida bo'lib, ular sifat yoki sifatdoshga aylangan bo'ladi: **bent on doing smth.**; **bereft of smb. orsmth.** - 1) *ayrilgan, judo bo'lgan*; 2) *bo'sh, quruqdan-quruq, yuksiz*. Shu bois bunday tuzilishdagi birliklar ham lug'atda o'rin olgan bo'lishi lozim.

Fe'lli frazemalarning ba'zilarida o'zgaruvchi qismlar (fe'llar) hamda o'zgarmas qismlar (predloglar) o'rtasidagi sinonimiyani ham kuzatiladi: *have at smb.-go at smb.* (*tashlanmoq, hamla qilmoq, hujum qilmoq*); *turn off -turn out (o'chirmoq)*.

Shuningdek, fe'lli frazemalardan hosil bo'lgan otlar ham mavjud bo'lib, ular yahlit holga kelib qolgan. Bu kabi otlar ikki tuzilishga ega: 1) **predlog+fe'I (offspring -a) zot zurriyot**; b) **mahsulot, natija**; 2) **fe'I+predlog{ravish} (takeover -a) o'lja**; b) **davlat to'ntarilishi**.

Ular og'zaki nuqtda bir xil talaffuz qilingani bois farqlash biroz mushkul, ma'nolari ham o'zga. Shuning uchun ba'zi iboralarda shunday shakllarni ham keltirilishi lozim.

Matndagi barcha lingvistik holatlar inobatga olingandan so'ng, kiritilgan matnning leksik tahlil qilamiz.

Kiruvchi matnning leksik tahlil qilamiz. Leksikni qidirish algoritmitiga ko'ra joriy leksemani leksemalar jadvaliga (LJ) joylanadi. LJ da leksemaning tartib raqami, leksema nomi, kodi, turi va tarjimasini joylashadi.

Joriy leksema (L1) o'qilgandan so'ng, bunday leksema mavjudmi, agar mavjud bo'lsa u qaysi jadvalda joylashgan, kodi qandayligi aniqlanadi. L1 V (verb) jadvalida uchrasa, keyingi leksema (L2) o'qiladi. L2 leksema proN, Prep, Adv jadvallaridan qidiriladi, agar uchrasa, L1+L2 ulanadi, keying L3 leksema o'qiladi va keyingi qidiruv ishlari davom ettiriladi. Bu holat L1+...+Ln leksemalar ketma-ketligi VpronAdv, VpronNPred, VPP, VP, VAdv jadvallarida uchraguncha yoki aksi bo'lgan holatgacha davom etadi. Mos jadvalda uchrasa L1+...+Ln leksemalar ketma-ketligi bitta leksema deb qaraladi va LJ ga mos tartibda joylanadi.

Agar uchramasa, L2 leksema artiklni (a/an)ligi aniqlanadi. L2 artikl bo'lsa, keyingi L3 leksema o'qiladi va u Noun yoki V jadvallaridan qidiriladi, L3 ushbu jadvallarda uchrasa, L1+L2+L3 leksemalar ketma-ketligi bitta leksema deb qaraladi va LJ ga mos tartibda joylanadi. Uchramasa L1 ning o'zi LJ ga V sifatida joylanadi.

Leksemalar jadvali

T/r	Nomi	Kodi	Turi	Tarjimasini
1	I	I02	N	Men
2	put off	254	VP	
3	my	110		
4	meeting	203		

1-qadam. Joriy leksemani (L_i) o'qiyamiz. L_i bo'sh bo'lmasa, 2-qadam, aks holda ishni to'xtatamiz.

2-qadam. L_i ni V jadvaldan qidiramiz, uchrasa 3-qadam, aks holda 1-qadam.

3-qadam. L_{i+1} ni o'qib, uni proN, Prep, Adv jadvallaridan qidiriladi. Jadvallardan birortasida mavjud bo'lsa, 4-qadam, aks holda 6-qadam.

4-qadam. L_{i+2} leksemani o'qiyamiz. L_{i+1} leksema ProN jadvalidan topilgan bo'lsa, L_{i+2} leksema Adv, Prep jadvalidan qidiriladi. L_{i+2} ushbu jadvallarda uchrasa 5-qadam, uchramasa L_i ni V sifatida LJ ga joylanadi va 1-qadam.

L_{i+1} Adv jadvalida bo'lsa, L_{i+2} leksema Prep, proN jadvalidan qidiriladi, uchrasa 5-qadam, uchramasa $L_i + L_{i+1}$ bitta leksema sifatida LJ ga joylanadi va 1-qadam.

L_{i+1} Prep jadvalida bo'lsa, L_{i+2} leksema Prep jadvalidan qidiriladi, uchrasa 5-qadam, uchramasa $L_i + L_{i+1}$ bitta leksema sifatida LJ ga joylanadi va 1-qadam.

5-qadam $L_i + L_{i+1} + L_{i+2}$ ulanib, bitta leksema deb qaraladi va L_{i+2} ni LJ ga joylanadi va 1-qadamga qaytiladi.

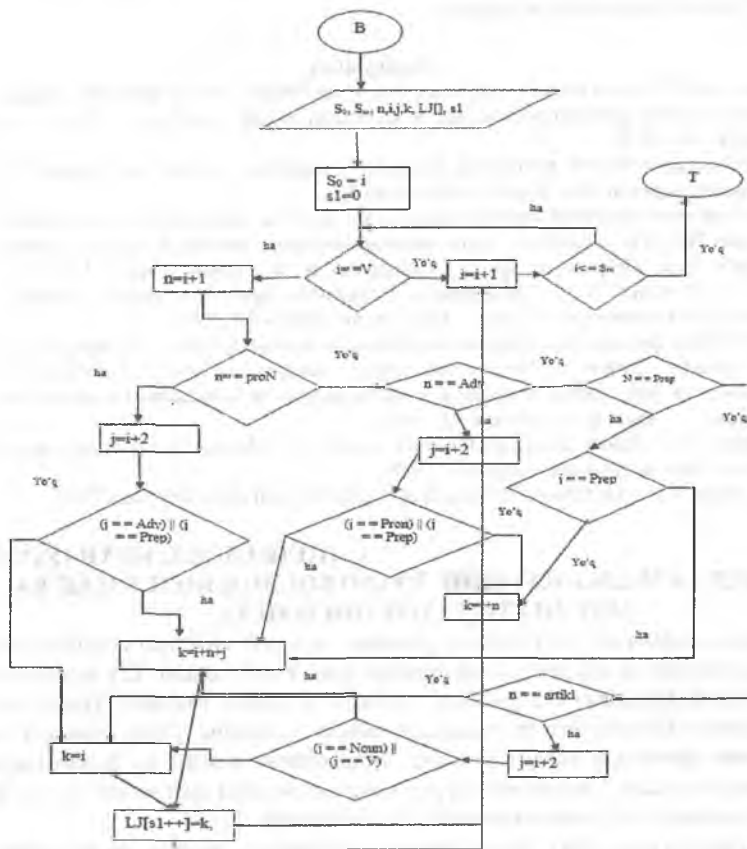
6-qadam. L_{i+1} ni artikl ekanligi tekshiriladi. Artikl bo'lsa, L_{i+2} Noun yoki V jadvallaridan qidiriladi. Jadvallardan birortasida mavjud bo'lsa, 5-qadam, aks holda L_i ni LJ ga mos tartibda joylanadi, 1-qadam.

Shunday qilib, LJ jadvalni to'ldirib olinadi. Natijada matndagi barcha Verb, Phrasal Verb larni mos qiymatlari bilan birga ajratib olamiz. Va ular ustida kerakli ishlovlarni amalga oshiramiz.

Leksemalar jadvali

T/r	Nomi	Kodi	Turi
1.	put smth down	102	PhSV
2.	put off	254	PhV
3.	put	110	MV
4.	take a shower	336	CV

Algoritmining blok sxemasi:

Bu yerda:

S_0 – birinchi leksema

S_m – oxirgi leksema

i – joriy leksema

n – $i+1$ chi leksema

j – $i+2$ chi leksema

k – natijaviy leksema

$s1$ – sanagich

$LJ[]$ – leksemalar jadvali

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mashina tarjimasida uchun lug'at yoki grammatik qoidalarning berilishidan tashqari ularning semantik bazasi ham berilishi maqsadga muvofiq. Su bois ingliz tilidagi fe'lli frazemalarning o'zbekcha tarjima

linguistik ma'lumotlar bazasiga kiritildi. Endilikda ingliz tilidagi barcha so'z tarkiblari bilan bog'liq barqaror birikmalarning o'zbek tiliga tarjimai bo'yicha ishlar amalga oshirilishi nazarda tutilgan.

Adabiyotlar:

1. Вершинина М.И. Идиоматическая фразеология в английском языке делового общения: лексикологический, лексикографический и функциональный аспекты. – Дисс. ... док. филол. наук. – М., С 24
2. Н.З. Компьютерда илмий матнларни таржима қилишнинг асосий масалалари// Илм сарчашмалари журнали № 5. Хоразм, 2013 –Б. 40-45.
3. Н.З. Машина таржимасининг лингвистик асослари. Тошкент, Академнашр, 2012, 160 бет.
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – С.140– 161.; Изотова А.А. Деформация английских фразеологических единиц в функциональном освещении. – Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1992.;
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Изд. 2-е, перераб. – М.: Высшая школа, Дубна: Издательский центр «Феникс», 1996.; Луконина Е.К. Идиоматическая фразеология в языке и речи(на материале современного английского языка) – Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1986.;
6. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Московский государственный университет. Филологический факультет, 1998.
7. Oxford Phrasal Verbs Dictionary for learners of English. Oxford university press. 2002

С. ПОЛВАНОВА, КИХИ (ЎЗМУ) ТИЛ ВА МАДАНИЯТНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ ТИЛЛАРИ МИСОЛИДА

Тил ва маданиятни уйғунликда ўрганиш тилларни қиёслаш асосида олиб бориш учун муҳим ва зарурий вазифалардан бири ҳисобланади. Шу муносабат билан биз тил ва маданият тушунчасига тўхталиб ўтмоқчи эмасмиз. Чунки улар алоҳида масала бўлиб, биз бу мақолада айнан уларнинг ўзаро таъсири ва муносабатини ёритишда инглиз ва ўзбек тилларининг лексик ва фразеологик бирликларига ёндашиш тариқасида кўриб чиқишни мақсад қилганмиз. Бу эса ўз навбатида лингвокультурология фани билан боғлиқдир.

Лингвокультурология тилда намоён бўладиган миллат маданиятини бирлаштириш масаласини ифодалаш билан шуғулланади (1) деб В.А.Маслова таъкидласа, В.В. Воробьевэса “лингвокультурология - “комплекс синтезловчи илмий таълимот типига кириши билан бирга, тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири ва алоқаларини, маданий бирликлар(нормалар тизими ва умуминсоний қадриятлар), ҳозирги приоритетлар йўналишлари билан тизимли методлар ёрдамида уларнинг лисоний ва нолисоний(маданий) мазмунининг бирлигидаги яхлит структура сифатида бу жараёнларни акс эттирувчи вазифаларини ўрганати” (2) деган фикрни билдиради.

В.В.Красных фикрича, лингвокультурология бу тил ва дискурсда маданиятни тўплаш, ифодалаш ва намоён қилишни ўрганувчи таълимот (3)деб ҳисоблайди. Демак, бу иккала фаннинг уйғунлиги тил, лисон ва нутқнинг маҳсули бўлиб, миллатнинг маданий белгиларида намоён бўлади.

Маданий белгилар деганда унинг семиотик яъни белги функцияси муҳим аҳамият касб этади. Ҳар қандай семиотик белги бирор бир этносҳақида маълумот ташувчи вазифани бажаради. Шулардан бири **артефактлар** (лот. *art-sanъat* ва *factus-* қилинган) бўлиб, улар маданий феноменлар ҳисобланади. Улар инсонлар томонидан яратилган нарсалар, ғоялар, топилган услуб ва ҳаракат воситаларининг қўлланилишидир.

Ю.Н.Солоник ва М.С.Каган “Культурология” китобида изоҳлаганидек, маданият феномени бу ўзида маъно олиб келувчи истаган артефакт бўлиб, мазмунга эга бўлган белги сифатида намоён бўлади. Белгилар йиғиндиси социал информацияни ўз ичига олувчи матнларни ҳосил қилади. Демак, инсон томонидан яратилган моддий ва маънавий маданиятнинг ҳар бири алоҳида белгилар ҳисобланиб, улар ўша миллат маданияти ҳақида бизга номаълум бўлган қизиқарли маълумотларни ташийди. Масалан, ўзбек миллатининг белгиси сифатида дўппини мисол қилиб оладиган бўлсак, у ҳам битта артефактдир.

Дўппи тўртбурчак, думалоқ шаклли, гулдор ва гулсиз эркак ва аёллар киядиган бош кийим бўлиб, бошни офтоб уриши ва совуқдан асраш вазифаларини бажаради. Бундан ташқари ҳозирда аёллар узун оқ рўмоллар ўраши ва эркаклар дўппи кийиши диний маросимлардан бири, азани англатади. Шу ўринда ўзбек миллатига хос бўлган дўппи билан боғлиқ бир талай фразеологик бирликларни келтириб ўтиш ўринлидир.

Дўппини алмаштиргандек; дўппини ерга қўйиб; дўппининг тагида одам бор; дўппини осмонга отмоқ; дўпписини ол деса, калласини олмақ; дўпписи ярилмта, дўппи тор келганда.

‘Дўппини алмаштиргандек’ фразеологик бирлик денотат маъноси дўпписини бошқасига ёки янгисига алмаштириб кийиш бўлса, коннотатив маъноси жуда осон, кийинчилик туғдирмайдиган демакдир. Масалан, *Боши омон бўлса, иш топши дўппини алмаштиришига ўхшаши бир нарса* (А.Обиджон, Аканг қарагай Гулмат). *ЎТИЛ* 1 жилд. Б.676.

Буни ўзбек миллатининг маиший ҳаётидан бир лавҳа сифатида хамир артефакти билан келтириш мумкин. *‘Хамирдан қил сугургандек’* фразеологик бирликда хамир белги вазифасида маданий маънога эга. Бу ибора бадий асарда ёзувчининг ижодий маҳорати орқали матн ёрдамида янада ойдинлашади. ... *Ҳамма ишни хамирдан қил сугургандек қилиб силлиқ битирадиган, сизлаб туриб, қулиб туриб, жон оладиган, қайнатаси-чи?* (О.Ёқубов Эр бошига иш тушса. Сайланма.)

Дўппи билан боғлиқ инглиз тилидаги сўз ва иборалар кўпинча *hat*ва *sаркомпоненти* билан берилади ва биз уларни дефинициялари билан келтиришни лозим топдик. *Go hat in hand to sb*—ўта мулоиймлик билан бирор бир нарса, айниқса пул сўрамоқ; *keep sth under your hat*—бирор нарсани бировга айтмасдан сир сақламоқ; *my hat*—ҳайрон бўлмоқ; *hats off to sb/I tip my hat to sb*—бировнинг ишидан завқланганда айтилади; *throw your hat into the ring*—бирор бир мусобақада ёки сайловда қатнашишини эълон қилмоқ; *to cap it all*—хунук хабарни етказмоқ.

Душманлиқ компонентли фразеологик бирликларнинг инглиз ва ўзбек тилларидаги хос муштарак маъноларга эгаллиги: *дўшнинг тағида одам бор* - keep sth under your hat; *дўшнинг осмонга отмоқ* - hats off to sb/I tip my hat to sb. Иккала маданиятдаги бу артефакт аза семиотикасини англатади. Айниқса, инглизларда *Black cap/Judgement cap* – маҳбусга ўлим ҳукми ўқилганда судья томонидан кийилади. Бош кийимини кийиш бошқа миллатлар, яъни исроилликлар, юнон, рим, англо ва саксонлар орасида ҳам аза семиотикасини ифодалайди.

Фақат инглиз маданиятига хос семиотик белгилар *hat/cap билан қўйидагиларда яққол кўзга ташланади:*

Cap of Liberty – Республикачилар рамзи

Cap of Maintenance – шляпа удум ва маросимларда юқори мансабдаги кишиларни ажратиб туриш учун кийиб юриладиган бош кийим. Бу билан уларнинг социал мақомини ҳам белгиловчи семиотик белгилардан бири ҳисобланади.

Cap of Father days – болалик/ ёшлик давр

The Blue caps – Шотландлар томонидан кийиладиган бош кийим бўлиб, уларни ирланд, инглиз ва уэллсликлардан ажратиб турувчи семиотик рамзи ҳисобланади. Ҳозирда ҳам Бирлашган Қиролликда кўклар спорт жамоаси бўлиб, улар ‘The light Blues’, ‘The dark Blues’ оч ва тўқ кўклар деган ибора билан юритилади.

Cap a pie иборасининг эквиваленти *from head to foot* бошдан-оёқкача деб таржима қилинади.

Cap/hat money – кема эгасига саёҳат охирида соғ-саломат етказиб келгани учун бериладиган миннатдорчилик пули, у шапка, ёки шляпаларга солиб терилган. Бу ўзбек цирк артистларининг гастролларида қўйган томошаси учун йиғиладиган хизмат ҳаққига мувофиқ келади.

To wear caps and bells бу фразеологик бирлигининг денотати шапка ва кўнгирак тақмоқ, коннотати эса мазах ва кулги, профессионал масхарабозлик семиотикасидир. Маълумки, Англия қиролларининг ёнида ҳар доим масхарабоз бўлиб, у кўнгиракчалар осилган қалпоқ кийган.

Юқорида келтирилган таҳлиллар шуни кўрстадики, ҳар иккала тилда ҳам тил ва маданият муштараклиги лексик ва фразеологик бирликлар семиотиклигидадир. Чунки семиотик белгилар яширин лисоний ва маданий маълумотлар ташувчилар ҳисобланади. Тиллар қиёсида улар экстралингвистик омиллар билан тадқиқи семиотик концептларни келтириб чиқаради. Бу тушунчаларни кенгроқ кейинги мақолаларда ёндашишимизга тўғри келади.

Адабиётлар:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – С. 27.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М.: Из-во Российского университета дружбы народов. 2006. – С. 37.
3. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. – С. 12.
4. Сабитова З.К. Лингвокультурология. – М.: Наука Флинта, 2014. – С. 524.
5. Культурология: Учебник/ под ред. Ю.Н. Солонина, М.С. Каган. – М.: Высшее образование, 2007. – С. 566.

Г.Х.ВАЛИЕВА, КИХИ, (ФарДУ)

ПАРЕМАЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ ОРҚАЛИ УМУМБАШАРИЙ ТАФАККУР МЕЗОНЛАРИНИ АНИҚЛАШ

Халқ тажрибаси асосида шаклланиб унинг маънавий дунёси, воқеа-ҳодисаларга муносабатини ўзида мужассамлаштирган паремиологик бирлик сифатидаги мақоллар айни пайтда мазкур халқнинг ментал хусусиятларини ҳам акс эттиради. Улар замирида мужассам ғоялар доимо инсонлар учун тарбия ўчоғи бўлиб хизмат қилиб келган, улар ҳеч бир шубҳасиз мақолларга ишонганлар. Дарҳақиқат, халқнинг турмуш, ҳаёт ҳақидаги тажрибалар асосида шаклланган қарашларини, маънавий дунёсини акслантирган мақоллар донолик ва тўғрилиқдан йироқ бўлиши мумкин ҳам эмас. Шунга қўра йиллар тўфонини ортда қолдирган, ҳар бир муаммоли вазият ечимини бера оладиган, энг тўғри яшаш назариясини тарғиб қиладиган мақоллар замирида ётган фикрлар барча халқлар учун умумийликни касб эта олади.

Яхши ва ёмонни ажратиш, хислатлар ва иллатлар чегарасини билиш, кечаги кундан хулоса чиқариш, эртанги порлоқ ҳаётга ишониш, меҳнатсеварликни ўзида шакллантира олиш қабилар ушбу мақоллар мундарижасини ташкил этаркан, энг муҳими улар баркамол инсон чизгиларини яратишга хизмат қилади. Ҳар бир халқ, миллат учун умумий бўлган эзгу ғоялар, улар томонидан қораланган иллатлар бирлиги мақолларни қиёсий ўрганганимизда янада яққолроқ кўзга ташланади. Асрий ҳикматларда яширинган ҳаётий сабоқлар бутун инсониятни тўғри йўлга чорлаётганлиги маълум бўлади. Масалан, бир нодон инсон жамият эмаслигини, унинг фикри кўпчилик қарашларини акс эттирмаслигини ўзбеклар “Бир қарға билан қиш келмас” мақоли орқали образли далиллайдилар. Айнан шу фикр учун хитойлар “Бир актёр пьесани ўйнолмайди” мақолини, французлар эса “Бир инсон бал ташкил этолмайди” мақолини ишлатадилар. Мазкур намуналардан турли халқлар ўзига хос ментал хусусиятларга эга бўлишига қарамай уларнинг юзага келган вазиятни баҳолашда умумий фикрга эгаллигини кўришимиз мумкин. Ушбу мақолларда ифодаланган фикр турфа воқелик асосида шаклланган бўлса, баъзан географик жойлашувдаги узоқ масофага қарамай турли халқларнинг яқдил ғояси айнан бир воқелик билан ҳам ифодаланилади:

{ Инглизларда: First think, and then speak (Аввал ўйла, кейин сўйла)
 { Ўзбекларда: Аввал ўйла, кейин сўйла.[1]
 { Ўзбекларда: Кўздан нари-кўнгилдан нари. [2]
 { Русларда: С глаз долой-из сердца вон.[3]
 { Қардош халқлар орасидаги мақоллар мантиқан бир-бирига жуда яқин бўлиши билан бирга айнан бир хиллари ҳам учрайдики, бу ҳам бўлса ушбу халқлар ўртасидаги маънавий яқинликдан дарак беради. Масалан, “Ватансиз инсон -куйсиз булбул” ўзбек халқ мақоли киргизларда “Мекенсиз адам –унсуз булбул” тарзида ифода этилади. Бу эса асрлар давомида яшаш тарзи, ҳаёти бир

бўлган туркий халқлар дунёқарашининг ҳам муштараклигидан дарак беради. Чунки улар яшаган маконларнинг географик жойлашуви, яхлит бир юртда яшаганлиги, давлат тузилмасининг бирлиги ўзаро интеграциялашув жараёнини янада тезлаштирган.

Баъзан эса қардош халқлар ўртасидаги мақолларни қиёслаш билан мантикий тўғрисига дуч келиниб лингвокультурологик муаммоларга ечим топилади. “Отамнинг (?) ўлишини билсам, бир қоп кепакка алмашиб ердим”, “Отамнинг (?) ўларин билсам, чекса кепакка сотиб ердим”, мақоллари халқимиз орасида кенг ишлатилиб келинади. Лекин ушбу мақоллар ғояси мантиққа ҳам, одабийликка ҳам, ахлоқий назарияга ҳам тўғри келмайди. Шунини эътиборга олиш керакки халқ бундай ғайриинсоний ва ғайриахлоқий гапни айтмайди ҳам, уни маъқул қўриб мақол тариқасида айтиб юрмайди ҳам. Фақат мақолнинг тилдан тилга кўчиш жараёнида товуш алмашиши ҳодисаси юз бериб автоматик ёдлов юзага келган. Маълум бўлишича мазкур мақолнинг мантиққа тўғри варианты туркман халқида сақланиб қолган ва у: “Атымын олжегини билсем, дуза чалкашардым” (таржимаси: “Отимнинг ўлишини билсам, тузга алмаштирардим”) деб қўлланар экан[4].

Шундай ҳоллар ҳам учрайдики, маъно моҳиятига кўра бир бўлган мақоллар бошқа бир тилда ўзгача метафорик ўхшатиш билан шаклланган бўлади. Масалан, меҳнат ва меҳнатсеварликни улуғловчи “Элнинг кўрки ер билан, Эрнинг кўрки тер билан”, “Балиқ сувнинг чуқурини, Мард ишнинг қийинини излар” мақолларининг турк тилида ўзига хос ифодаланган варианты ишлатилади: “Даг basına kis gelir, insanın basına is gelir” (тоғ бошига қиш келар, инсон бошига иш келар). Лекин ўзбек тилидаги вариантларда меҳнат қилиш шукроналик ғояси билан тарғиб қилинса, турк тилидаги вариантда меҳнатга сабр ғояси етакчилик қилади. Чунки қиш фасллар ичида турғун фасл бўлиб ундан баҳорга чиқиш байрамдек нишонланган.

Мақоллар халқ донолиги, тажрибаси асосида шаклланган экан, бир халқда мавжуд мақоллар моҳияти ўзга бир халқ тафаккури чегарасидан ташқарида бўла олмайди. Халқнинг ўзигагина хос миллий минталитетини акс эттирган айрим намуналарни ҳисобга олмаганда, аксарият ҳолларда, мақолларда умумбашарий қарашлар намоён бўлади. Бундай қарашлар сабоғи эса ҳар томонлама етук шахсни тарбиялашга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Караматова К.М., Караматов Ҳ.С. Proverbs, мақоллар, пословицы. – Тошкент: Меҳнат, 2000. Б. 98.
2. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1989. Б. 220.
3. В.П.Фелицына, Ю.Е.Прохоров. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. – Москва: Русский язык, 1980г. Стр.84
4. Ш. Шомақудов, Ш.Шораҳмедов. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990. Б. 10.

МУНДАРИЖА

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Сирожиддинов Ш.С.	Ёзма нутқ маданияти – давр талаби.....	3
Махмудов Н.	Ўзбек адабий тили: алифбо ва имло муаммолари...	6
Собиров А.	Сўз қўллашда ҳеч кимнинг адашишга ҳаққи йўқ...	11
Йўлдошев И.	Терминологияда диахрон таҳлилнинг аҳамияти....	13
Акбаров А.	Глобаллашган дунёда ўзбек (давлат) тили ва инглиз (чет) тилларининг муносабати.....	16
Лутфуллаева Д.	Тил эгалари лисоний заҳирасини ўрганишда ассоциатив тажриба методининг аҳамияти.....	22
Азимов И.	Она тили таълими тизимининг шаклланишида жаҳид намояндаларининг ўрни.....	27
Раҳматов М.	Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асаридagi ажратилган бўлақларнинг синтактик семантик хусусиятлари.....	33
Маджидова Р.	Тил ўрганиш муаммолари ва психолингвистика....	37
Ҳақимова М.	Абстракт сифатларнинг лексик-семантик гуруҳланиши.....	39
Ёдгоров Ҳ., Худойкулова Ш.	Қариндошлиқни ифодаловчи айрим терминларнинг этимологияси хусусида.....	41
Джаббаров Х.	Синонимы в земледельческой терминологии узбекского языка.....	45
Давлатова Р.	Ўзбек тилида макон дейксиси ва унинг ифодаланиши.....	46
Пардаев А.	Дискурс ҳақида айрим мулоҳазалар.....	49
Ahmedova N.	Sintaktik birliklarda mo‘tadillashuv.....	51
Ибрагимова Ф.	“Тилимизнинг тилла сандиги” ҳақида мухтасар мулоҳаза.....	53
Исмоилов Ф.	Фразеологизмларда “маънавий код”ларнинг ифодаланиши.....	57
Қурбонова М.А.	Ўзбек болалар нутқининг дейктик хусусиятлари...	59
Усмонова С.	Қўқон шахри мадрасалари номлари.....	62
Абдунабиев С.Б.	Араб тилидан ўзбек тилига ўзлашган сўзларнинг лексик-семантик хусусиятлари.....	64
Умурзоқова М.	Сегмент қурилмаларнинг шеърый асарларда қўлланилиши.....	66

Искандирова Г.Т.	Онтогенез жараёнида лисоний онг тавсифи хусусида.....	69
Сиддинова Н.	Бадийий матнда контрастнинг ифодаланиши.....	73
Валиев Т.	Автоўлсозлик терминларининг тил лексик системасида тутган ўрни.....	76
Мусаева Ф.	Жинс маъносини ифодалашда миллий кадриятларнинг роли.....	79
Тўраева Д.	Топишмоқ-шеърларнинг болалар лексиконига бўлган таъсири.....	81
Қурбонова Б.	Ўзбек тилида “ўрин” белгисини ифода этувчи лингвистик бирликлар.....	85
Сайидирахимова Н., Кабулова У.	Тил, нутқ ва нуткий фаолият концептуал системаси -тилшуносликнинг ўрганиш объекти сифатида.....	87
Жуманазарова Г.У., Жуманазарова Д.У.,	Лексик-стилистик қатламлар ва уларнинг семантик табиати.....	90
Усмонова М.С.	Алишер Навоий асарларида дарахт номларининг қўлланилиши.....	94
Махкамова Д.	Терминологиянинг айрим назарий масалалари.....	96
Ёқубов А.	Тарихий адабий тилимиз тўғрисида мулоҳазалар..	100
Ширинова Е.	Ўзбек тили банк-молия терминологиясида гипер-гипонимия.....	101
Султонова Ш.М.	Лингвистик тадқиқотлар ва корпус тилшунослик борасида.....	104
Dustmurodov M.	Ilk o'rtta asrlarda markaziy osiyoda til vaziyati.....	106

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ВА ТАЪЛИМ

Менглиев Б.	Ўзбек филологияси бакалаврларининг касбий компетенцияси хусусида мулоҳазалар.....	109
Ниёзметова Р., Мавлонова К.	Она тили ва адабиёт дарсларини ўзаро интеграциялаш.....	111
Мухамедова С.Х., Юлдашева Ш.Ш.	Педагогик дастурий воситалар ва тил таълими.....	113
Сапарниязова М.	Ўзбек тилини ўқитиш методикаси: муаммо ва ечимлар.....	117
Абдурашидов З.Ш., Сотиболдиева С.Р.	Шарқ тилларини ўқитишда ўзбек тилидаги манбаларнинг аҳамияти.....	119

Юсупова Т.	Она тили таълимидаги муаммолар ва уларнинг ечимлари.....	123
Зиядова Т.	МЯБТ–4 модули асосида бадий матн яратиш технологиялари.....	125
Юлдашева Ш.Ш., Уразбоева Д.А., Гулманова Қ.Э., Янгибоева Г.М.	Тил таълими: виртуал ўқув-методик мажмуалар яратиш технологиялари ҳақида.....	127
Зиёдуллаева Г.Ш.	Муҳокамадан татбиққача.....	130
Ashurova N.A.	Ona tili darslarida maqollardan foydalanish.....	134
Худайкулова Л.А.	Ўзбек тилини ўргатишда халқ оғзаки ижодининг аҳамияти.....	137
Nurmonova S.	O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda savol-topshiriqlarning o'rni.....	140

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА УСЛУБИЯТ

Улуков Н.	Ўзбек халқ мақолларида нутқ одоби талқини.....	144
Kambarova S.I.	Adabiyot fanini o'qitishda virtual laboratoriya tashkil etish masalalari.....	147
Xolmuradova M.	“Qutadg‘ubilig” asaridagi nutq madaniyatiga oid qarashlar.....	152
Олтинбек О.	Рауф Парфи она тили ҳақида.....	155
Раджапова Ф.	Қиссалар тилида фраземаларнинг ўрни.....	158
Ахатова М.С.	Термин ва истилоҳ муаммоси (тасаввуфий маъно ифодаловчи сўзлар мисолида).....	161
Аҳмедова Х.Т.	Алишер Навоий ва нотиклик санъати масалалари..	164
Маҳмадиев Ш.	Мақол ва унинг ўзбек халқ дostonларида тутган ўрни.....	166
Жуманазарова Г.У.	Дostonлар тилида эмоционал-экспрессив бўёқдорликнинг ифодаланиши.....	169
Хидралиева З.	Тарихий асарларда эскирган сўзларнинг ифодаланиши.....	172
Тошева Д.	Зооним компонентли мақолларнинг услубий-семантик хусусиятлари.....	174
Анданиёзова Д.	“Ўтмишдан эртақлар” қиссасида антропонимларнинг ўрни.....	176
Soliyeva F., Хо'jayeva I.	Oybek lirikasining lisoniy jozibasini.....	180

Amirqulova Z.	Badiiy asarlarda frazeologizmlarning qo'llanilish jihatları.....	183
---------------	--	-----

ЎЗБЕК-ИНГЛИЗ ТАРЖИМАСИ МУАММОЛАРИ

Жалилов К.	Таржимада экстралингвистик контекстни етказиш муаммоси ("Евгений Онегин" шеърининг романининг ўзбекча таржималари мисолида).....	186
Abduraxmonova N.Z., Ismatullayeva N.B.	Mashina tarjiması uchun ilmiy matnlardagi barqaror birikmalarning algoritmik tavsifi.....	189
Полванова С.	Тил ва маданиятнинг ўзаро bog'liqligi ўзбек ва инглиз тиллари мисолида.....	196
Валиева Г.	Паремаларнинг қиссий таҳлили орқали умумбашарий тафаккур мезонларини аниқлаш.....	199

Adadi 100 nusxa. Hajmi 12,75 b/t. Bichimi 60x84 1/16
«Times New Roman» garniturası. Ofset usulida bosildi.
Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida nashr qilindi.
Toshkent, Yusuf Xos Hojib 103.

